

Látó Anna
Honvágyam
hiteles története
Kriterion

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Látó Anna
Honvágyam hiteles története

[Vákát oldal]

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Látó Anna
**Honvágyam hiteles
története**
Szubjektív monográfia

Kriterion Könyvkiadó
Bukarest 1981

[Vákát oldal]

Fakósárga levéltári okmányok, apám feljegyzései, szájhagyományok, negyedszázadnyi személyes tapasztalat — ebből rakosgatom össze Komandó történetét. Hatvan évet kell átfognom, hosszú, nehéz időt, amint minden korban minden szakasz nehéz idő, hát még a mi korunkban. Hitelességre törekszem, nagyra becsülöm a megbízható adatok alapján feltárt, hűséggel nyomon követett valóságot, bár tudom, hogy az írott és a megélt történelem egyaránt részrehajló. Az eseményeket mindig valaki látja, a maga szemével látja, saját tudatán szűri át és értelmezi. Sőt megkölti. A legenda-, a mítoszteremtés vágya ellenállhatatlan.

Mióta az eszemet tudom, racionális gondolkodásra treníroztam. Szüntelen harcban a férfinnemmel, úgy véltem, hogy a világos fogalomalkotás, az érzelgősség sallangjaitól, homályos, ködös önámítástól megtisztított, logikus gondolkodás a legbiztosabb fegyver az egyenlőtlen küzdelemben. Főlénybe kerülni csak magasabb rendű gondolkodással, pallérozottabb elmével lehet — nyilván a becsvágyat gyakran effajta rejtett s nem is különösen nemes indulatok feszítik. Önnevelésem impozáns eredménye, melyhez úgy véltem, szerencsés alkati adottság is hozzájárult, s melynek diadalában őszintén hittem, az évek múlásával egyre gyakrabban becsapott. Tárgyilagos, józan eszem mind kevésbé szórakoztatott, nem firtattam, ha orvul érzelmek színezték szárazságát, a tetszik—nem tetszik, szeretem—nem szeretem elfogultságoktól, előítéletektől sem mentes árnyalatai, s milyen jólesett a valós világ könnyörtelen döntéseit megszelídíteni, megszépíteni a képzelet játékaival.

Az emlékezés nagy kerítő. A múlt bozótját virággal tarkítja, sötét színein átvillantja a tovaszálló idő fényben fürdő perceit, hogy az emlékező már-már csak a virágot, a fényt látja, s lelke legmélyére süllyeszti a sötétséget. Talán a racionális elme is ugyanabba a csapdába esik, mint ellenpárja, hogy amikor másról beszél, tőle fényév-

nyi távolságra eső dolgokról, akkor is önmagára gondol, az önmagáról alkotott képet kergeti?

Emlékszem, bimbózó koromban milyen önfeledten figyelttem az árnyékomat. Hosszú volt, lenge, karcsú, legalább százhetven centi, és futott előlem, míg én a magam százötvenkilencével és összes gömbölydedségekkel vágyódva loholtam utána. Gyöngye perceimben már-már elhittem, hogy azonosak vagyunk mi ketten, én is úgy szálldosok, mint az árnyékom. Pár évvel később változott a kép, figyelmemet csakis belső világomra összpontosítottam, egyéniségemre, és ha ez apróbb külső jegyekben érvényesült is, mint például egy kozák történetkötésében a derekamon vagy egy zergetollal díszített kalapban, a cél valójában énem szertelen és zavartalan kibontakoztatása volt. Képeim növekedtek és sokasodtak. Elsőül persze színésznőként láttam magam, utána mindjárt orvos lettem, hogy meggyógyítsam az emberiség beteg lelkét, építsz, hogy új Akropoliszt emeljek, író, hogy belesápadjon Tolsztoj. Jó dolog, mikor az ember így hisz magában. Az önfelfedezés féktelen kíváncsisága országokon, világrészeken hajszolja végig, vakmerően méri össze az erejét a cudarul kemény valósággal, határait tapogatja, csak hogy megtudja: voltaképpen ki ő, melyik a számos kép közül?

Ilyen előzmények után várhatok-e magamtól vagy várhat-e más tőlem tárgyilagosságot? Ha léteznék is efféle — amiben egyre inkább kételkedem —, jó lelkiismerettel csak annyit ígérhetek, hogy anyagommal tisztességesen gazdálkodom, szándékom tiszta. Van azonban egy igazán komoly gondom: alakjaim a valóságosan létező telepen többnyire valóságos nevükkel szerepelnek. Vajon sokan megharagszanak majd érte? Sajnáltnám, ha félreértenék szándékomat; emlékeiket nem rombolni, legfőljebb kiegészíteni szeretném, múltbeli képeiket nem megváltoztatni, hisz úgyszem sikerülne, de árnyalni, színezni is elegendően nehéz feladat. Könyvem legtöbb szereplője már nem él. Utódok, rokonok, barátok, legyetek elnézőek!

Legnagyobb gondom azonban Komandó. Évtizedek óta nem csupán foglalkoztat — üldöz. Képe hol elhalványult, hol élesen, sötét tintával kontúrozva nézett rám, mint fehér papíron fekete grafika, aszerint, hogy örömben vagy bánatban éltem, elrugaszkodtam vagy megkapaszkodtam

a múltban. Tudatosan vagy önfelédten hozzá gyűjtöttem az erőt, szívemnek ő a legfontosabb. De nem önéletrajzot írok, emlékiratot sem, dehogyan, viszolygok az önkitalulkozó műfajoktól, hősöm Komandó, ő érdemelne szobrot és éppen tőlem — ha képes lennék szobrot állítani neki.

A múlt század hetvenes éveiben, a Keleti- és Déli-Kárpátok találkozásának kanyarulatában, a gyors vizű Nagybazska patak völgyében, ezerhúsz méter magasan a tenger színe fölött, őserdőktől övezett fennsíkon egyetlen ház állt, téglából épült kincstári ház, háromszögű homlokzatán a tábla: Grenzkommando. A házból fekete csákós fináncok vigyázták a határvidék rendjét. Békés, unalmas életüket emberfia nemigen zavarta, a csempészek más-hol, kitaposottabb ösvényeken keltek át a Kárpátokon, Zathureczky Gyula tizenötezer holdas erdejébe legföljebb az urak szálltak ki hébe-korba vadászatra, mert szarvas, medve, vaddisznó bőven akadt az őserdőben.

A fináncok ötven évvel később is Komandón voltak még, ottfelejtették őket, mint egy elsüllyedt világ relikviáit, nem tudom, mivel foglalkozhattak, talán félévszázados papírokat töltöttek ki, és olyasféle tiszteletet és titokzatosságot övezte csákójukat, mint a föld mélyéből kiásott régiségeket. Az intézmény avultsága engem csöppet sem zavart, tizennégy éves koromban épp egy ilyen fekete csákós finánccal szemeztem minden délután, ha senki nem volt otthon, órák hosszat. Szemben laktak, az utca túloldalán, árnyékuk hol egyik, hol másik ablakban sejlett fel a túllfüggönyön át, s közülük a „legsnájdigabb” kitartóan nekem húzta: „Akácos út, ha végigmegyek rajtad én ...”

Lehet, hogy a hajdani Grenzkommando vastag bükkfahasáboktól tüzesedő kemencéje mellett még néhány katoná, mordályos határőr is melegedett a farkasordító telek idején, de az ő nyomukra nem bukkantam, lépteiket betemette az avar, mire a Grenzkommandóból a későbbi Komandó lett.

Tavaszi, 1882. A papolci sáros úton magányos férfi lovagol a falu felé. Csizmát és lovaglónadrágot visel, mégis lerí róla, hogy nem dzsentrí, nem vidéki földbirtokos, hanem városi polgár. Meglátszik a tartásán, ahogy a nye-

regben ül, poroszkáló, elgondolkozó módján, hogy nem leli különösebb örömét a lovaglásban. A bíró háza előtt lekászalódik, hál' isten, földet érez a talpa alatt, kihúzza a derekát, és peckes, magabiztos léptekkel vág át a ház előtti kis kerten. A tornácon székeltek ácsingóznak, a bíróra várnak, meg tréfálkoznak s keseregnek a falu dolgain. A közójük toppant idegent alaposan szemügyre vesznek: zömök, keménykötésű kis ember, hegyesre pödört bajusszal, reggelenként pomádéval, bajuszkötővel kunkoríthatja, van ideje rá, úriember, meglátszik a finom posztóból készült öltözetén. Mihelyt megszólal, jelzi a fülük, hogy nem közölük való, messziről jött idegen, s kissé gyanakodva félrehúzódnak. Mit kereshet úriember itt a hegyek között?

Horn Dávid tudja. Hónapok óta töri a fejét, összead, kivon, szoroz, oszt, hosszúra nyúlt a gondolkodási ideje, ami szokatlan, mert ő a gyors elhatározások embere. Egy biztos, nem a szarvasok, medvék — őt kizárólag a fa érdekli. És milyen hosszú utat tett meg a kedvéért! A Felvidékről Brassóig vasúton, onnan kocsin, majd lóháton Papolcra, végigzötyögött az ország egyik végétől a másikig, de a neheze még hátravan. Mégis olyan biztonsággal lép be a kisbíró házába, és olyan határozott hangon adja elő kívánságát, hogy az azonnal haptákba vágja magát. Erdei ösvényekhez, hegyhez, szakadékhöz szokott kis mokánylovat, kísérot és megbízható vezetőt kér, mert holnap hajnalban indul fel a rengetegbe. A székely erősen töpreng a nehéz ügyön, pedig csak a kíváncsiság emészti, hogy úriember mit kereshet a rengetegben; csak nem a török pasák elásott kincsét? Horn kurtán lezárja a beszélgetést, szállást kér éjszakára, hajnali ötkor indulásra kész.

A Zathureczky kúrián már jóval nehezebb a dolga. A kutyákat éppen nem uszítják rá, de eléggé fanyalogva eresztik be a vasrácsos kapun. Gyula úr magas hátú, bordó plüssel behúzott karosszékben fogadja, s hosszú szárú pipáját szortyogtatva azon tűnődik, mit kívánhat tőle ez a tisztelettudó, de alázatosnak nem nevezhető zsidóember. Amit inkább a neve mutat, mert a kinézete meg az öltö-zéke magyaros, beszéde pedig olyan, mint a felvidékieknek, palócos. De mikor Horn előadja, hogy mi járatban van, akkor ámul el csak igazán.

— Az erdő ügyében jöttem, méltóságos uram, egy tőért egy aranykoronát adok, de csak — fűzi hozzá rövid gondolkodás után — olyan tőért, amelyik mellmagasságban megüti a harminc centit, mármint az átmérője.

Zathureczky Gyula úr szinte elszédült. Hát akad bolond, aki pénzt ad a rengetegért? Azért a megközelíthetetlen őserdőért? S még hozzá ennyi pénzt, egész vagyont.

Horn rezzenetlenül folytatja. — A földjét nem kérem, méltóságos uram, tiszteletben tartom egy magyar főúr születési és őseitől örökölt birtokjogát — s közben mosolyog magában, hogy így megtitulta a középnemest —, csak a fát, s annak is csak a kivágását. És ha meg méltóztatik engedni, nagyrabecsülésem jeléül az első telepet méltóságod nevére Gyulának keresztelem el.

Zathureczky is somolygott magában: ez a bolond azt hiszi, hogy ő fent a rengetegben fatelepet épít, gépeket szállít az őserdőn át, ahol még egy ló is nehezen, csak nagy ügyel-bajjal törtet keresztül. Mindketten elégedettek, sikerült alaposan becsapniuk egymást. Horn a számításaira gondol, papíron minden stimmel, őserdő, konkurenciamentes üzlet, most már csak az a kérdés, megsegíti-e Jehova is, nem a zord, a bosszúálló, hanem a kereskedők, a vállalkozók kegyes istene. Horn vallásos ember, tudja, hogy isteni segítség nélkül nem sokra megy, mert a tőkéje vajmi kevés. Zathureczky lelki szemeivel a fenyoóriásokat látja, olyan vastag a törzsük, hogy az ember két karjával alig foghatja át; harminc centi, mi az, semmi, ez a kis zsidó, aki nagy ravasznak képzei magát, még az alsóneműjét is elveszti az üzleten. De csak fizessen, sok a pénze.

Vigyorogva ráznak kezet, savanykás papolci borral áldomást is isznak, csak azt nem tudja egyikük sem, hogy kézfogásuk új idők jöttét pecsételte meg Erdélyben. A papolci kúria szarvasagancsos, pipafüstös szobájában történelmi szerződést írt alá Zathureczky és Horn.

A munka még azon a nyáron megkezdődött. Amint Horn kidoboltatta, hogy építkezés indul a hegyek között, tömegével jelentkeztek a munkakeresők az egész környékről; sok szegény ember tengődött a világtól elzárt hegyi falvakban, földtelen parasztok, zsellérek, közbirtokosság-

ból kisémmizett lófőszékelyek. Horn papírdarabkái szaporodtak, mert legszívesebben füzetecskékből kiszaggatott lapokon vezette kettőskönyvelését. Olcsóbb a munkaerő, mint számította, a Tátrában többet fizettek az emberi munkáért s lényegesen többet az állati vontatóerőért. De a papolci piacon csoportokba verődött napszámosoknak már a hosszabb időre ígérkező kereset reménye is sokat jelentett.

Döntik a fát, utat építenek. Roppant mostoha körülmények között. Az út a község határától vezet fölfelé, erdők, vízmosások, suvadások mentén, helyenként mocsaras talajon, a rönkök egyszerűen elmerülnek az iszapban. Kővel, szikladarabokkal töltik fel a laza talajt, aztán földet hordanak rá, abba ágyazzák bele a durván lehántott tönköket. Köztetőig erősen emelkedik az út, onnan a Grenzkommandóig, mert egyelőre odáig szeretnének eljutni, enyhén lefelé kanyarodik, úristen, mikor érnek el odáig. Mindenképp sietniük kell, mert ha megkezdődik az őszi esőzés, egyetlen lépéssel sem jutnak tovább; eső, hó, tavaszi olvadás azt is elmossa, amivel nagy nehezen elkészültek.

Makacsul küzdenek a székelyek, egyhelyt megépítik, máshelyt elmossa az utat a hegyoldalakról csörgedező víz. De Horn nem tűri a csüggedést, hol kiabál, hol tréfál, mindenütt jelen van, mindent lát, legszívósabb valamennyi között. Egészen a tél beálltaig úgy dolgoznak, mintha az ördög hajtaná őket, míg nagy pelyhekben hullani nem kezd a hó.

(Ezen az úton szánkáztunk mi, úri kisasszonykák, hivatalnok úrfik csengős szánon, bundákba bugyolálva. Prüszkölve, tajtékozva kaptattak fel a lovak a Köztetőig, feleútig Komandó és Papolc között. Az első fagyos-piros csókot is ott kaptam valahol a Köztető alatt. Szánunk is azon az úton borult be az árokba, s mi egymás hegyénhátán, sikoltozva huppantunk bele a méteres hóba.)

Másfél esztendei munkával úgy-ahogy elkészült az út. Horn is, az építők is azt remélték, szállítani lehet rajta, csak éppen az a kérdés: mit? Ismét a papolci piacon gyülekeztek az érdekeltek: a legjobb fuvarosok, a környék minden igavonó barma, nehéztestű bivalyok és nehézkezü fuvarosok, terhelők, kísérők. A piactér ipari raktár-

rá változott, messziről érkezett ládák, ponyvakkal letakart gépek töltötték meg; libák, kacsák helyett idegen bálványok, modern szörnyek közt tébláboltak a papolciak.

A legjobb állatokkal érkező gazdákat alaposan meg kellett fizetni. Napokig alkudoztak Hornnal, és nem engedtek, mert tudták, hogy az idő nekik dolgozik. Ilyenkor volt a legidegesebb Horn Dávid, gyűlölte a huzavonát, még a gombjait is leszaggatta dühében, ha valaki csekélységekkel akadályozta tervei teljesülését. Erős akaratú, nagy képzeletű építő volt, az Artamanovok családjából való, amit fejébe vett, annak tűzön-vízen át valóra kellett válnia, ha mindenki (s még önmaga is) belészakad.

A fuvarosok jól számítottak, a hosszas alkudozás az ő győzelmükkel végződött. Ott volt közöttük például a csomakőrösi idősebb Dancs József egy pár jól gondozott, jól táplált ökrrel. De milyen nehezen jutott ahhoz a két ökörhöz! Szegény családból származott, nem volt más választása, elszegődött szolgalegénynek, és úgy állapodott meg a gazdájával, hogy fizetségképpen évente egy borjút kap. Sokáig dolgozott, míg azt a pár ökröt felnevelte s beállhatott velük a papolci fuvarosok közé. Hát most ne használja ki a kínálkozó alkalmat? Mire a gépeket felszállították, Dancs József már nem maga fuvarozott, vállalkozó lett, másokat dolgoztatott. Horn építkezésén csinosan megszedte magát, székelyföldi fogalmak szerint komoly vagyont gyűjtött, néhány év alatt két kocsmája, földje s Komandó határában tíz hold erdeje volt. Ezt a vagyont itta el, verte szét rövid néhány év alatt a fia, ifjabb Dancs József.

Az első és legtöbb fejtörést okozó kérdés a gőzgép volt: miként fog eljutni rendeltetési helyére? Mikor a hatalmas masinériát kicsomagolták, még a lélegzete is elállt mindenkinek. Maga volt a földre szállt csoda. És mekkora buzgalommal, de milyen ügyetlenül szerelték rá az összetákolt, kerekeken gördülő talpakra! Fogtak pedig elébe tizenkét pár ökröt a legjavából. Mikor készen állt a menet, megkondult a templom harangja. Isten segedelmét kérték a nagy munkához. A menet élén Horn léptetett. Dancs József fogata vezette az ökrök sorát, mindenik fuvaros a maga felszalagozott, virágos szarvú ökrei mellett

pattogtatta az ostorát, még a gőzgép tetején is bokréta virított. Úgy kurjongattak, mintha lakodalomba indulnának.

A virágos kedv azonban hamar lehervadt, de maradt az erő, az elszántság. És az erőszak. Három hétig tartott a gőzgép szállítása. A kerekek megrekedtek a sárban, a fahidacsákak beszakadtak, az állatok kimerültek, pedig az emberek csak őket kímélték, magukat nem. De végül ők is holtra fáradtak a reménytelennek tűnő küzdelemben. Csak Horn lobogott, mint egy megszállott, hajtotta a démona, futott a gép elé, a gép mögé, rohant, száguldott, üvöltött, könyörtelenül meghajszolt embert és állatot. Olyan szenvedéllyel erőszakolta meg a természetet, mint egy szűzleányt.

Fél századdal később is tisztelettel beszéltek róla az emberek. Akadályt nem ismerő, féktelen temperamentuma magával ragadta környezetét, öreg munkások halk nosztalgiával emlékeztek rá: — Ami igaz, igaz, dolgozni is tudott, úr is tudott lenni Horn Dávid — mondták a pionírnak kijáró elismeréssel.

Komandótól mintegy öt kilométerre épült fel az első gyár. A faanyagon kívül, amit a helyszínen termeltek ki, az építkezés minden kellékét, a legkisebb csavarig, szögig, Papolcon át fuvarozták fel a hegyek közé. A telepet, Zathureczkynek tett ígérete szerint, Gyulának keresztelte el Horn, maga a gyár József Gőzfűrészes névre hallgatott, és hat keretes, négy körfűrészes üzemecske lett belőle. Hatévi verejtékes munka eredménye.

1888. október. Borongós őszi. Horn Dávid szemlét tart. Mint generális a stábjával, úgy vonul a művezető és gyárvezető kíséretében végig a telepen. Talpazatukon állnak a gatterek, liheg a gőzgép. A kazánokat már megtöltötték, felfűtötték, remegnek a transzmissziós szíjak, áramot termel a generátor. A kéményből lassú ütemben pöfög a gőz. Sípszó. A hegyek csöndje kettészakad. Az a régi, áldott csend többé soha nem tér vissza a rengetegbe. E naptól kezdve szüntelenül zümmögnek, zúgnak, sikoltoznak a gépek, éjjel és nappal. Az ember életét dudaszó kormányozza, akkor kel, akkor ebédel és akkor fekszik le, amikor dudál a gyár.

Felejthetetlenül nagy nap volt; először gyulladt ki a fény. Villanyfény. Valahol megnyomtak egy gombot, és ragyogás árasztotta el a gyárat, a rönkteret, a deszkaplaccot, hivatalnokok kis faházait és a munkások közös barakkját. Olyan óriási esemény volt ez, hogy izgalomba hozta fél Erdélyt. Brassóban még gázzal világították az utcákat, a házakban petróleumlámpák égtek, falvakon gyertya vagy méceses pislákkolt, és íme, fenn a hegyek tetején, egy ugrásnyira a sötét égtől, éjszaka is fényárban úsznak a fenyvesek. Gyulán, éppen pont Gyulán, a vakmerő ember versenyre kelt a mennyei világossággal.

Füstös konyhákban, gerendás tetők alatt a fadöntők babonás félelemmel meredtek az üvegekörtébe zárt csodára. — Villám — kiáltották —, villám — s mint fákat szagató viharok idején, letérdeltek imádkozni.

Az első iskola a következő évben, 1889-ben létesült Gyulafalván. Horn Dávid alapította, a vállalat magániskolája volt. Negyven gyermeket tanított Bartha Károly, az első tanító, fizetése évi 500 forint, lakás, fűtés és „villámvilágítás” volt. Így jegyezte fel a nevezetes eseményt Háromszék megye emlékkönyve.

A tőkének törvénye van. Még annak a tőkének is, ami nincs. És Horn Dávid érti a parancsát. Befektet, folyton befektet, kölcsönöket, bankok pénzét, hogy majdan fizethesse az adósságait. De fűti az építés szenvedélye is. Meg kell valósítania a Kárpátokban, amit a Tátrában látott, s még többet, merészebbet; képzelete vasútvonalakkal hálózza be a hegyoldalakat, álmaiban mozdonyok, kocsisok robognak, gatterek zúgnak, és éjig nőnek a deszkarakások.

Két év sem telik bele, s készen áll a komandói gyár is. Lux Emil, az első mérnök, a siklót tervezi. Újfajta, izgató zene a gőzgép hangja, pillanatnyi nyugtot nem ad, különösen ha a felzaklatott fantáziát a komandói fa kitűnő minősége is táplálja. A brassói fapiacon pillanatok alatt szétkapkodják, Budapestről is jelentkeznek a megrendelők. Az első vagon fát Horn személyesen kíséri el, együtt utazik az árujával Pestre, úgy mutatja be a piacon, mint anya a leányát az első bálján. És nem is téved: a

fakereskedők valósággal megrohanják a „hajadont”, az elsőosztályú komandói deszkából minden mennyiség eladható.

Horn mámorosan ünnepel, bőkezűen adakozik, alapítványokkal emeli tekintélyét: nagyobb összeget adományoz a megyei kórháznak, a fiú-árvaháznak, jótékonykodása elkápráztatja a megye úri köreit, és megkönnyíti hivatalos ügyei intézését. Mert mámora közepette sem feledkezik meg a valóságról, nagyúri gesztusaival szívesen üt két legyet egy csapásra. Alig kezdett dolgozni a komandói fűrészgyár is, már 1890-ben állandó csendőrörs felállítását kéri, Komandó központtal. Beadványában így indokolja kérését: „1000—1500 munkás fordul meg Komandón hetenként, különböző nemzetiségű munkások, bérfizetésekor nagy a nyugtalanság.” Valóban nagy a nyugtalanság, mert Horn nem fizeti pontosan a munkások bérét.

A bankok szeizmográfja veszélyt jelez: Horn hitelképessége inog. Annál inkább lohol kölcsönök után, hol Brassóban, hol Budapesten mutogatja a készülő sikló tervét, új vasútvonalak rajzait, a kitermelt deszka mennyiségéről és minőségéről szóló kimutatásokat — de kevés eredménnyel. Nem babra megy a játék.

Komandón nő a nyugtalanság. A munkások isznak, verekszenek, bicskáznak. Ugyanebben az időben folyik Zágomban az arányosítás. A közös területek felosztásáról intézkedő 1871. évi törvény, melyet arányosításként emlegetnek, széles réteget érint a székelyek lakta megyékben, ugyanis a székelység földvagyonának közel fele közbirtokokból állt. A nyilvánvaló panamák, szemérmetlen családok annyira felingerlik a falvak szegénysorsú lakosságát, a hangulat annyira feszült, hogy — mint Pethő Gyula beadványában olvasható — az arányosításban ügyködő erdőmérő főmérnök már-már az életét is félti. Az alispáni hivatal erre gyorsan elrendeli, hogy csendőrösöt létesítsenek Zágomban, és utasítják az őrmestert, hogy vasárnaponként két-három csendőrből álló járőr Komandón cirkáljon.

A csendőrszurony azonban nem oldja meg Horn Dávid égető kérdését. Terveihez képest kicsi tőkéje menthetetlenül kimerül.

Magas, sovány, kissé hajlott hátú, gyér szakállú fiatalember volt Groedel Zadik, mikor — mint a többi világot látni, tanulni vágyó mesterlegény — vállán kis balyuval elindult Máramarosból. Hosszas bolyongás után kikötött Németországban. Évekkel később mint tekintélyes üzletember, zsakettban, fején szürke cilinderrel tért vissza szülőföldjére. Bajorországban fedezte fel, hogy színarany borítja a Kárpátok lejtőit.

Máramaros megye területének nyolcvan százalékát erdők borították a múlt században, de a földhözragadt máramarosi parasztok legföljebb csebet, fakanalat meg szép kapukat faragtak a fából, s főként lopkodták tüzelőnek. Sőt szállító tutajokat ugyan már korábban, 1780 körül építettek, de értékének megfelelően még sokáig nem használták fel a természetnek eme nagy ajándékát.

A kiegyezés utáni években megszilárdult valamelyest az ország politikai helyzete, eljött az ideje, hogy végre pénzt és munkát fektessenek be a tönkrement nemzetgazdaságba. A bel- és külföldi tőke érdeklődéssel fordult az ország nyersanyagkincsei, még inkább olcsó munkaereje felé. Legnehézkesebbnek a magyar állam bizonyult, későn és ímmel-ámmal fogott csak hozzá a kincstár óriási kiterjedésű erdeinek még a felméréséhez is. A fa kitermeléséhez egyáltalában nem fűlt a kincstári urak foga, nem érdekelte őket az ipar, még kevésbé a kereskedelem; az erdőkben, aki a közelébe került, többet lopott, mint dolgozott, s még azzal a kevés kitermelt, feldolgozott fával sem igazán tudták, mihez kezdjenek. Ekkor jelentkezett Zadik Groedel német üzletember, mondván, hogy szívesen megvenné az államtól a visói fűrész, mind a kidöntött, mind a feldolgozott fát, cakk-pakk az egészet, ha sikerül megegyezniök.

„... Az ilyen vállalatokból a zsidók, ha a megszabott feltételeknek különben megfelelnek, csupán vallásuk miatt ezentúl kirekeszthetők ne legyenek...” — mondta a liberalizálódó Magyarország új törvénykezése. (Jelentés Máramaros, Ung és Liptó megye kincstári erdőségeiről. Készítette Divald Adolf Lónyay Menyhért M. Kir. pénzügyminiszternek, 1870-ben. Fűzzük is mindjárt hozzá,

hogy a zsidó vallásnak bevett vallásként való elismerését csak jóval később, 1894-ben szavazta meg a képviselőház, Wekerle Sándor miniszterelnöksége idején.) Groedel Zadikot nem is rekesztették ki „az ilyen vállalatokból”, sőt nagyon megörültek neki, legalább leveszi vállukról a terhet, s még fizet is érte. Igaz, nem sokat. A világpiaci árakhoz viszonyítva nevetségesen keveset. A kincstár egy kikötéssel adta el a rozoga kis fűrész a fával együtt, s ezzel egyben megteremtette az erkölcsi bázist is javai elherdálásához: az új tulajdonosnak dolgoztatnia kell, hogy a nyomorgó visói munkások kenyérhez jussanak.

A német földről hozott berzli azonban apadni kezdett, nagy munkálatokra, felvirágoztatásra nemigen tellett már belőle. A fát csaknem ingyen kapta, de arra nem számított, mivel nem is értett a fakitermeléshez, hogy mire a fából deszka lesz, vevőt talál rá és leszállítja, már jócskán leapad az erszénye. A Groedel Testvérek Bajor Fakereskedő Cég, mert így nevezte el Zadik a három fia javára alapított vállalatot, veszedelmesen közel került az anyagi bukáshoz.

És eljőve az isteni segítség: árvíz pusztította el Szegedet. A katasztrófa lesújtotta az országot. Ófelsége I. Ferenc József — még a hullámok el se csitultak — megjelent a szerencsétlenség színhelyén, és buzdító, bátorító beszéddel fordult a néphez. Ekkor hangzott el felséges ajkáról a szállóigévé vált mondat:

„Szeged nem volt, hanem lesz.” (Németes kiejtéssel.)

Groedel Zadik fűrésztulajdonos és fakereskedő megértette a felség parancsát. Azonnal jelentkezett: — Én vagyok az egyetlen közel és távol, aki haladéktalanul teljesíthetem a császári és királyi akaratot. Kitűnő minőségű épületfával szolgálhatok, és leszállítom egyenesen Szegedre. — Valóban, akkora szerencséje csak neki volt, hogy a felhalmozott fája ott feküdt a Tisza partján, a rahó—visói partszakaszon. A megáradt folyón azonnal útnak indíthatta az első szállítmányokat.

Az állami szervek jól ismerték Groedel visói üzemét és faraktárát, tőlük vette, ők adták el neki potom pénzért és megkönnyebbült lélekkel, hogy végre túladtak rajta. Most Groedel méregdrágán adja el a volt tulajdonosnak, a magyar államnak árúját. Persze alaposan „meg

is keni” az illetékeseket, mindenkit, akinek szava lehet az üzlet lebonyolításában, külön figyelmet szentel az átvevőkre és a bemérőkre, kinek-kinek jelentősége szerint csurran-cseppen a nagy üzletből.

A megáradt Tiszán azonnal útnak indulnak az első szállítmányok. Eregetik a vastag, gyönyörű, halványsárga húsú gömbfákat, a csalétket, hadd lássák a szegediek, hogy megbízhatnak királyuk szavában. Azután lankad a buzgalom, gyöngébb, öregebb törzseket hömpölygetnek a Tisza hullámai, majd az évek óta vevőre váró deszka következik, az eső és fagy marta épületfa, a rothadt, megbarnult bányafa, végül már nem is „áru” úszik a Tiszán, csak papiros, fuvarlevél. Sok-sok köbméterről kiállított fuvarlevél. A megvesztegetett átvevő azt is udvariasan nyugtázza.

A panamából botrány lett. Az ember azt hinné, hogy Groedel üzleti vállalkozása, tekintélye tönkrement, pedig csak néhány kis fullajtárja vérezett el, ő maga tömén-telen pénzt keresett az árvízen. A család szerencséjét szilárdan megalapozta az országos szerencsétlenség. A botrány még abban sem akadályozta meg, hogy néhány év múlva magyar nemes váljék belőle.

Szeged nem volt, hanem így lett.

Az adósságaiban fuldokló Horn viszont fűhöz-fához kapkodott, hogy legalább lélegzethez jusson. Pénzes társat keresett, de a túlméretezett, féligkész vállalkozásba még egy olyan temperamentumos olasz, mint Morpurgo sem mert beszállni. A bankok mosták kezeiket, és udvariasan prezentálták a váltókat. Hogy Groedel Zadik szeme az Iza-parti városból, kastélynak nevezett kéttornyú vil-lájából miért sandított éppen Komandóra? Nyilván, mert ő már tudta, amit Horn talán nem tudott, hogy a székely körvasutat rövidesen kiépítik Kézdivásárhelyig, mi több, azt is elintézte, hogy némi kerülő árán bár, de Kovásznát is érintse az új vasútvonal. A gondjaival küszködő Horn sem ígérkezhetett nehéz diónak, s egy-két vezető hivatalnokot megnyerni a maga ügyének igazán csekély befektetés — mert a bölcs Zadik mindenre gondolt —, és kellő előkészítés után nyugodt lélekkel küldte el Bernátot, diplomás mérnök fiát üzletnézőbe a háromszéki hegyek közé.

Horn Dávid ismét felajzott képzelete kelepcéjébe esett. Megszédítette a sok pénz. Mert a Groedelék Komandót, Gyulát és kapcsolt részeit nem is fizették túl, azért az összeg tekintélyes volt, mint mondják, egymillió aranyforintot tett ki, ami még az adósságok rendezése után is csinos kis summa lehetett. Horn úgy érezte, eljött a pillanat, végre valóra válthatja régi álmát: magyar úr lesz, mint a Zathureczkyek, Szentkereszthyek, akiket oly ádázul megrézfált. Túl is tesz rajtuk, lepipálja a magyar földesurakat, és kiegyenlíti belső számláját is. Felesége ezután nemcsak Komandó utcáján sétálgat, kezében elefántcsontgombos fekete sétapálcával, nemcsak munkásaszonyok bámulják meg darázsderekű turnüros ruháját, fehér pöttyökkel díszített fátylas kalapját, az ő felesége saját kastélyának a parkjában, kovácsoltvas kapu mögött mutogatja magát mint a ház úrnője, és akik annyiszor megalázták, most belesápadhatnak az irigységbe. Komandó árából Horn földbirtokot, kastélyt vásárolt. Az „édes élet” azonban nem sokáig érdekelte, az úri passziókat hamar megunta, erőt vett rajta nyugtalan természete. Új kalandra vágyott, tőzsdén játszott, és sokat veszített, vállalkozott, építkezett, míg szerelme, a modern ipar, utolsó pénzét is felemésztette. Szegényen halt meg, szegényebben, mint elkezdte.

„Én még egyszer találkoztam az özvegyével — mesélte édesapám, amikor emlékező kedvében sikerült elkapnom —, éspedig a világháború első éveiben, Budapesten. Az Erdélyi Erdőipar igazgatói szobájában. Mikor belépett, meg sem ismertem. A régi szépasszony nagyon megöregedett, tönkrement. Mintha tálcát tartott volna maga előtt, de aztán láttam, hogy nem tálcá és nem is tartja, a nyakába van akasztva. Írószerekkel házalt. Az igazgató vett tőle egy tucat ceruzát és hat darab radírgumit, mint mondta, minden hónapban.”

3

A pionír korszaknak vége. Groedelék már nem építenek, hanem építtetnek. Első befektetésük, a Kovászna—Térrét—Komandó helyi érdekű, keskeny vágányú vasútvo-

nal, mely Kovásznán csatlakozott a székely körvasúthoz, illetve a leszállított deszkát ott rakták át a deszkaplaccon az állami vagonokba. A festőien szép úton kigyózó sínpár közvetlenül a nagyállomás mögött, a falu felé vezető országút beszögelléséből indult, és meredek pályán kanyargott felfelé Alsósiklóig, Mikulik bácsi birodalmába. Mérges kis ember volt Mikulik, akkorákat kiáltott az utasokra, hogy rövid lábakon imbolygó gömbölyű teste majd beleszakadt. Dúhe a sikló és közvetve az utasok védelmében tombolt, mihelyt a kocsi elindult a siklón, visszaváltozott csámpás öreg angyallá. Akkoriban s később is, ifjúságom idején, nem bekötött szemű vagy megvakított ló húzta a batyukkal, szerszámosládákkal megrakott platókocsit a sikló állványára, hanem munkások tolták a hídtól rendeltetési helyére. Mivel fontos volt, hogy a kocsi ne legyen túl nehéz, de megfelelő ellensúlyt biztosítson a felülről leereszkedő rakománynak, a vita mindig akörül zajlott, hány ember szállhat fel és állhat meg szép sorjában a kocsi két oldalán. Ha a kocsit túlterhelték, a Felsősiklóról leereszkedő rakomány viszont nem volt elég súlyos, csak könnyű cándrarakomány, könnyen megtörténhetett, hogy a sikló közepén vagy azon innen és túl megáll a két kocsi. Ilyenkor az alsó kocsirol leugráltak az utasok, már aki mert, hogy nekifeszülve és néhány hó-rukk kíséretében mozgásra bírják a kocsit, aztán eszükvesztve ugráltak vissza, hogy saját testsúlyukkal növeljék a szerencsés esélyeket.

A felszállás Mikulik bácsi harsány kiáltásával kezdődött: — Először az urak, tessék felszállni! — Még gyerek voltam, de éreztem, hogy itt valami nincs rendjén, a munkások félreállnak és az urak felszállnak, s csak azután következnek ők, ahányan éppen felférnek. Mihelyt azonban az állványra tettem a lábam, társadalmi igazságérzetem menten elnémult, boldog izgalom fogott el, olyasféle érzés, mint az álombeli repülés. Még sokkal csodálatosabb volt Siklótetőről alászállni a völgybe, vaníliafagyaltszínű, illatos fenyőfarakások tövében, feszült várakozással lesni a találkozás pillanatát a sikló közepén, ahol a sínpár szép ívben újabb sínpárt bocsátott ki magából, s a váltóór meglengette picit, piros zászlaját. A felszálló kocsi alászálló társát köszöntötte.

A sikló a múlt század utolsó évtizedében készült el, építését Horn Dávid kezdte, és Groedelék fejezték be. Túlságosan is siettek a Dániából rendelt, nem épp elsőrangú, de viszonylag olcsó gépezet felszerelésével és üzembe helyezésével. Magát az alépítményt sem képezték ki a kötélgörbének megfelelően, ami Lux Emil mérnök hibájából, de inkább a kicsinyes takarékoság és sietség miatt történhetett, és súlyos balesetet okozott. Az Angliából hozatott drótkötél elszakadt.

A baleset századunk elején történt. Azóta is emlegetik. Részletekkel gazdagon megtűzdelt legenda lett belőle. Aki életében először utazott a siklón, annak a kötélszakadás történetét, megfelelően adagolva, mint a keserű orvosságot, le kellett nyelnie. Spontán és eleven előadásban, úgy, mintha tegnap történt volna, sőt ma is megtörténhetne. És mindig a legmeredekebb részen, a legfeszültebb pillanatban, mielőtt a kocsi elérkezett volna a sikló közepére, a szétágazó sínpárhoz, és az utast megnyugvással tölthette volna el a helyén álló, fenséges nyugalommal tisztelgő váltóőr látványa.

A siklón utazó újonc kimeredt szemmel figyelt. Ekkor valaki megszólalt tünődő hangon: — Furcsa természetű ez a kötél, nagyon furcsa, el is szakadhat. Megtörtént már. — Mire valaki más hozzáfűzte: — Nem lehet azt kiszámítani, nagyon ravasz. — És kezdetét vette a tökéletes összjáték: abból az egyetlen kötélszakadásból három lett, négy, minden halottból öt-tíz-tizenöt, szaporodtak a rémtörténetek, gyorsuló ütemben elbeszélve, levágott lábak, kerékbe tört derék, esetleg a törzsről lenyisszantott fej. Brrr, borzalom! Így ugratták a székelemek a gyanútlan idegent, és úgy belemelegedtek, mintha maguk is hinnék, amit kitaláltak — ... de aztán én úgy szöktem le a kocsiról, bé egyenesen a fák közé vagy tizenkét méterre, éppég itt, ehelyt... — Több mint húsz éven át rendszeresen utaztam a siklón, efféle történeteket is gyakran hallottam, de katasztrófa soha nem ért, tudomásom szerint nem is történt. Lehet, hogy elfogult vagyok, mert akkor apám vigyázott gépekre, forgalomra, kötéltre, de én a siklót azóta is a világ legbiztosabb járművének érzem. Villamoson már lettem rosszul, az autó-

busz biztonságában kételkedem, de a legmeredekebb sikló repeső örömmel tölt el változatlanul.

Az új tulajdonosok okkal siettek, ritka madár volt még a fűrészgyár Magyarországon, az erdélyi faáru iránt viszont egész Európa érdeklődni kezdett. Nagy üzletek szaga remegtette az orrcimpákat. Jelszó: gyorsan, kevés befektetéssel, magas hasznot. A Brassó—Kézdivásárhely—Bereck vonalat és a hozzá csatlakozó Térrét—Kovászna keskeny vágányú vasút építését 1891 decemberében fejezték be. A következő év elején megalakult az Erdélyi Erdőipar Részvénytársaság. Nevében részvénytársaság, valójában Groedelék családi vállalata.

A siklóhoz hasonló gyors ütemben összetákolták a komandói fűrészgyárat is. Nem építkeztek szakszerűen, nem is igen értettek hozzá, no meg a pénzt is sajnálták rá. Horn Dávid nagyvonalúsága, úri gesztusai már csak amolyan „hja, akkor volt jó világ” történetekként éltek a Felvidékről vele érkezett, kedves szlovákjai körében. Lichnowski Metud, Pribnov, Strélinger tökéletesen soha nem tanultak meg magyarul, de az erdőket a Kárpátokban is ugyanúgy ismerték és szerették, mint a Tátrában.

A gyárba ócska gépek kerültek, s ha nem is a kívánt sebességgel, de vágták a fát. Hasonlóan ócska körfűrészekkel, szalagfűrészekkel felszereltek gyorsan Musán is egy gyárat. Gyula és Komandó után a harmadikat. Amerika szelleme lebegett az erdők fölött. Még messze volt az első világháború.

A nagy befektetések sorában a legkevesebb gondot a munkás okozta, ő volt a legolcsóbb, igazán gazdaságosan az ő két kezével lehetett dolgozni.

Úristen, micsoda munkáskezeket láttam életemben!

A fadöntőnek még nagy, erős férfikeze volt, és még céltudatosan használta. Karja, keze nem csupán szerszámjának meghosszabbítására szolgált, hanem irányította is azt. Tudta, hogy mit csinál és hogyan kell csinálnia a műveletet elejétől a végig. Veszélyesen nehéz munkát végzett, de fortélyos, tudománya is volt a munkájának. Virtus villogott benne. A gyári munkás, mihelyt megtanulta a néhány egyszerű fogást, keze rutinmozdulatokat ismételte — az eszméletlenségig. (Magam is dolgoztam futószalagon, tapasztalatból tudom, mi az ismétlőmunka.)

A komandói munkás tizenkét, majd tizenegy, azután tíz órán át, éjjel-nappal, sötétől sötétig dolgozott. Nyomta a rönköt a fűrészlap alá, tömte és tömte a sívító masinát, és ha egyáltalán koncentrálni tudott, csak arra vigyázott, hogy be ne kapja az ujját is. De figyelme néhány óra után ellankadt, és ő rábizta magát a keze okosságára, a gyakorlatára. Sok csonka kezét, csonka kart láttam. Statisztikám nincs, mert nem készítettek hivatalos kimutatást arról, hogy Komandó virágkorában a telepen dolgozó kétezer ember közül hánynak vágta le az ujját a gép. Csak emlékezetemben merülnek fel a nyitott, huzatos csarnokban kocsikat toló, csákánnyal tönköket irányító, forgó fűrészlapok körül matató kezek, kékvörös, széltől duzzadt, fűrészpor marta göcsörtös kezek, és hiányzik róluk egy, két vagy több ujj. Télen, harmincfokos hidegben nem látszottak a kezek, csak rongyokba bugyolált, zsineggel átkötött, furcsa pólyásbabákhoz hasonlító kinövések, melyek nem fagytak oda a jeges deszkához. Nyáron könnyelműbb az ember, még egyujjas kesztyűt sem hord, annál könnyebben kapja be a fűrész a csupaszi kezet.

Nagy volt a nyomorúság a hegyek között, azért kerestek Groedelék akkora vagyont a komandói deszkán. A régi rangjuktól, tiszttségüktől megfosztott, hovatovább földjükből, erdejükből is kiforgatott székelyek, a cseléd-sorba alázottak lassan széledni kezdtek, odahagyták szülőföldjüket, és másfelé próbáltak szerencsét. Így kerültek — többek között Komandóra is, a biztosított fűtés, a „villámvilágítás”, a heti fix mágikus vonzásába, letelepedtek a gyár körül, és ipari munkás lett belőlük. Az életükben bekövetkezett változáson nem elmélkedtek. Megszenvedték és elviselték.

4

Horn Dávid, az úri gesztusok embere, Komandó eladásakor szerződésben biztosította, gyermeke nem lévén, két unokaöccse, Mór és Lipót jövőjét, mégpedig élethossziglan. Az unokaöcsök alkalmazása csekély költséget jelentett a vállalatnak, később azonban busás hasznot hozott.

Groedel Bernát ugyanis keresve sem találhatott volna alkalmasabb igazgatót, mint Horn Mór, aki szívesen, sőt szenvedéllyel végzett el minden piszkosmunkát. Az unokaöcs a nagybácsinál lényegesen erőszakosabbra sikerült, annak nagyvonalúsága nélkül, nem okos, hanem ravasz, agyafúrt, gátlástalan ember volt, műveletlensége az analfabetizmust súrolta. Aki személyesen ismerte, így jellemezte: — Még véletlenül sem járt az egyenes úton.

A másik rokon, Lipót, testes, lomha ember volt, idősebb korára tekintélyes pocakot, bal orcájára nagy bibircsókot növesztett, és megelégedett egy raktárnoki állással. És apróbb lopkodásokkal. Élete végéig ült a magazinban és könyvelt, de úgy, hogy a tartozik—követel rovatok útvesztőjében egyedül ő igazodott el. Lehet azonban, hogy ő sem.

A nagyszabású erdővételek, eladások és visszavásárlások kora Horn Mór uralkodásának idejére esik. Üzelmei a nevükre akkoriban igazán nem finnyás Groedeléket is felbosszantották néha, különösen a komandói részleg vezetésével megbízott Bernát berzenkedett a több mint rossz szagú üzletek ellen, és csak vonakodva, humánus elvei fenntartásával fogadta el a Horn Mór nyújtotta előnyöket. Az erdővásárok részint Magyarországon, részint Romániában köttetek. Mondhatnánk úgy is, hogy zajlottak, sőt viharlottak, mert Horn itt is, ott is magához méltó ellenfelekre talált. Ezekből az erdők birtoklásáért folyó, nem ritkán szó szerint ökölharcokból, őszinte sajnálatomra, csak szemelvényekkel szolgálhatok, mivel a két-három évtizedre rúgó ádáz küzdelem külön monográfiát igényelne.

A Zathureczky és Szentkereszthy mintegy huszonötezer hektárját egykettőre felaprította a fűrész foga; új erdőről, tengernyi fáról kellett gondoskodni, hogy három fűrész folyamatosan és fennakadás nélkül elláthassanak. A döntésre érett erdők beszerzése azonban egyre nehezebben ment, más is megszimatotha a Kárpátokban rejlő nagy üzletet, így például Bajkó Barabás, a korán kelő, aki már Horn Dávid idejében vásárolni kezdte Komandó környékén az erdőt. Adósságát, járandóságát még fába véste, rovásírással, szerencséjére kevés szöveggel dolgozott, csak a lényegét, a számokat örököltette meg, a ter-

vet — gyanakvó ember lévén — az agytekervényeiben őrizte, nem osztotta meg senkivel. Ez a behemót, vörös képű, vérmes székely nagyon ügyesen taktikázott, beférközött a földbirtokosok bizalmába, kiudvarolta belőlük az úgymond értéktelen erdeiket, s mivel az urak gyakran és sürgősen pénzre szorultak, szinte ingyen elkótyavetyélték a vagyonukat. Bajkó főként az Erdőipar területével szomszédos birtokokra pályázott, így megvette Feketehalmot, Górt, Lakócat, hogy azonmód továbbadja azokat az Erdőiparnak, óriási haszonnal.

A következő történettel maga Horn dicsekedett el mint pályafutása egyik bravúrával, s mint mondta, ebben az esetben külön örömeire szolgált, hogy egy olyan eszes, ravasz székelyt húzott csőbe, mint Bajkó Barabás.

Az Erdélyi Erdőipar a nagy beruházások idején nem zsuoriskodott, jó áron vette meg Bajkó erdejét. Az adásvételi szerződést kifogástalanul megszerkesztették, mindkét fél megalégedésére. A fizetési feltételek közé azonban becsúsztott egy ártatlan bekezdés: „Az Erdélyi Erdőipar R.T. köteles minden évben, midőn ezekben az erdőkben vágást eszközöl, tekintet nélkül a kidöntött fa mennyiségére, a vételár egy tizedét kifizetni. A szerződés aláírásának időpontjától számított tíz évre a hátralékos összeget teljes egészében köteles kifizetni.”

Nem is mondatról, csak egy közbevetett mellékmondatról volt szó, mely annyira ártatlanul hangzott, hogy Bajkó Barabás se vette észre a belérejtett petárdát. Talán mert üzleti tárgyalásaik közben életre szóló, igaz barátságot kötött a két fél, együtt ettek-ittak szép Komandóban, ünnepezték egymás eszét, okosságát. Horn Móric melegen biztatta Bajkót, hogy csak vegyen erdőt, nyugodtan vásároljon, hisz látja, milyen kitűnően eladhatja, Bajkó pedig így okoskodott: a pénz biztos, mérget vehetek rá, zsemben a tollal-tentával kicirkalmazott szerződés. Igaz, van elég tartozásom, de kiszámítom az évenként esedékes tíz százalékot, s arra az összegre nyugodtan adhatok váltót másnak, másfelé.

A vállalat az üzletkötés utáni évben nem döntött. Más dolga volt. A második évben sem került sor a Bajkó-féle erdőre. A kibocsátott váltók esedékessége viszont lejárt, de miből váltsa be azokat, nincs rá pénze. Szerencsére a

bankok megértőek, csak a váltók kicserélését kérték. De a jótállók vonakodtak aláírni az új váltókat, mert Bajkó „barátai” jelezték, hogy járandóságai egyáltalában nem olyan biztosak. Szorult a hurok. A váltókra hamis aláírások kerültek. Ugyan mit számít ez a csekélység, gondolta Bajkó, a lejárat idejére bőven lesz pénze, fizet az Erdélyi Erdőipar. De az Erdélyi Erdőipar nem fizetett. Az újabb lejárat napján sem volt pénz, mert a vállalat nem döntött a kérdéses erdőben. Máshol dolgoztak. De hova lettek a váltók? Eltűntek a bank széfjéből. Átvándoroltak Horn Móric kasszájába, ő pedig nem tárgyalt, nem hosszabbított, hanem értesítette a jótállókat a történekről. Mi közük hozzá, válaszolták méltatlankodva, ők nem írtak alá semmiféle váltót, közönséges disznóság, majd ők megmutatják, följelentik Bajkót okirathamisításért.

Ejnye már no — mondta erre az Erdélyi Erdőipar —, csak nem hagyjuk szegény Bajkó Barabást börtönbe jutni, és utasította igazgatóját, a keményszívű Hornt, hogy azonnal segítsen a bajba jutottn. A szív Groedel Bernát volt, a kéz Horn Móric. Ő váltotta be a vételár fejében a váltókat, csak éppen a váltók összegén felüli többletet Bajkónak el kellett engednie, a tízéves terminust is meg kellett hosszabbítania; de a kínos intermezzo elmúlt, és utána minden a legnagyobb rendben folyt tovább. A vállalat a vételár egyharmadért jutott az erdőhöz, Bajkó is örült, hogy ép bőrrel szabadult, s még a lecke sem volt hiábavaló, mert amit ezen a szerencsétlen üzletkötésen megtanult, később dúsan gyümölcsoztette az Erdélyi Erdőipar kárára.

A Komandó környéki erdők legértékesebbikét a Zágoni Consortium tartotta a kezében. Az erdő a teleptől nem messze húzódott, kihasználása nem igényelt nagy befektetést, ettől vált oly kívánatosná Horn szemében. A hét zágoni nemes erdőbirtoka valamikor királyi adomány volt, hadi érdemeikért kapták ajándékba. Sok hasznát nem látták, legfeljebb ellátta őket tüzelővel, vadászhattak a maguk erdejében, no meg vég nélkül vitatkozhattak, hogy tulajdonképpen kit melyik rész illet meg. A hét nemes még azt sem tudta, kinek-kinek hol fekszik a része, holott a múlt század végén a kérdés égetően sürgőssé vált, mert a kapitalizmus megjelenésével tőke lett az erdő, s

erre — kissé késve bár — a hét nemes is fölébredt. Nosza, földmérőt fogadtak, hogy tisztázza a kérdést, készítsen térképet a tulajdonukról. Az eredmény nem nyugtatta meg az érdekelteket, kiderült ugyanis, hogy a nagylelkű adományok olyan szeszélyesen helyezkednek el, hogy az egyes tulajdonosok csak a mások erdején keresztül juthatnak el a maguk földjére. Sokáig töprengtek, mit tehetnének. Végül döntöttek: összeálltak és megalakították a Zágoni Consortiumot. Azzal a nyomasztó kötelezettséggel, hogy csakis együtt adhatják el az erdőt. Elkövetkezett a végtelen huzavona, furfang, csel, megvesztegetés és erőszak ideje, Horn Mór nagyszerű képességeinek tűzijátéka. Hosszú alkudozás után természetesen sikerült megkötniük az üzletet: az Erdélyi Erdőipar másfél millió aranykoronáért (köbméterenként kb. egy koronáért) megvette a hét tulajdonos közös erdejét.

A Zágoni Consortium tagjai közé tartozott Antos Ferenc és Tompa Sándor is, mindketten idősebb Antos Ferentől örökölték a birtokukat. A nagybácsi agglegényként, gyermektelenül távozott az élők világából, fivére és nővére fiára hagyva az örökséget, de a következő kikötéssel: az unokatestvérek közül ha bármelyik eladni akarná az örökrészét, az azonnal és teljes egészében átszáll a másikra, tehát valójában eladhatatlan. Amennyiben azonban ifjabb Antos Ferencnek fia születnék, az egész örökség kizárólag a nagybácsi nevét viselő utódé legyen.

Antos és Tompa hosszú éveken át árgus szemekkel lesték egymást, hogy kipuhatolják és idejében megakadályozzák a vagyona nézve veszélyessé válható lépéseket, mint például Antos házassággal fenyegető udvarlásait. Közben mindketten pénzt szerettek volna látni az erdejükből, legalább valamit eladni belőle, de egyik sem mert szembeállni a nagybácsi végakaratóval. Túl nagy volt a kockázat. Ilyen anyagi és lelkiismereti bonyodalmak közepette lépett a színre Horn, és végképp megzavarta az eszüket, hogy azután maga jöjjön a segítségükre. Adják el együtt, tanácsolta, egyszerre, közösen a konzorciummal, mint egy tulajdont az egész erdőt, és aztán sötétben, hogy maguk se lássák, de még a hajdani Antos Ferenc szelleme sem, osztozzanak meg a pénzen.

Az eladást így nyélbe ütötték, Antos és Tompa fillerre megkapta a pénzből a maga részét.

Ifjabb Antos Ferenc, unokafivére legnagyobb öröme, hasonlóan nagybátyjához, szintén agglegény maradt. Az eladás idején a hetvenedik évét taposta. Háztartását egy ügyes fiatalasszony vezette, ő gondozta teljes odaadással az öregurat. Azokban az izgalommal teli napokban a gazdasszony vérszemet kapott, rávette öreg barátját, vegye el feleségül, hátha együtt visszaszerezhetnék az egész örökséget. Igen, az egészséget. Antosnak tetszett a terv, úgy érezte, a rokonság éppen elég borsot tört az orra alá, megérdemelnék, hogy ne ők, hanem a fiatalasszony legyen a nevető örökös. Házasságot kötöttek, s egy év múlva az asszony egészséges fiúgyermekkel ajándékozta meg Antost. Aminek az öreg módfelett örült. Így már nyugodtan halhatott meg, a következő esztendőben le is hunyta örökre a szemét. A gyermek gyámja Ferenczy Géza dr. lett, ügyvéd és képviselő, aki azonnal nagy fába vágta a fejszójét. A végrendelet értelmében megtámadta az erdővásárt, követelte, hogy az Erdélyi Erdőipar vagy adja vissza az unokatestvérek teljes birtokát, vagy vegye meg újfent az egészséget, és fizesse ki annak teljes vételárát a gyermeknek, illetve az anyjának. Az ügyből évekig húzódó per lett, rengetegbe került a Groedel konszernnek, míg a kúriánál végre sikerült megnyernie; hol, kit, hogyan vesztegetett meg az Erdőipar ebben a bonyolult perben, arra vonatkozóan nincsenek megbízható adataim.

Olcsóbb, kifizetődőbb üzlet után kellett hát nézni. Századunk első évtizedében a közbirtokossági erdőket kaparinthatta meg a legelőnyösebben az Erdőipar, tulajdonosaikkal, a falvak parasztságával viszonylag könnyen lehetett elbánni. Monstre perek helyett egyszerű kis rablások sorozatával elégíthették ki étvágyukat. A falu közbirtokossága sok szegény emberből s néhány nagygazdából tevődött össze; aki az erdejükre áhítózott, annak a három-négy nagygazdával kellett szót értenie, a továbbiakat nyugodtan rájuk bízhatta, gyözködjének ők a kisbirtokosokkal. Az Erdélyi Erdőipar az effajta erdőrablásoknál mindenekelőtt megvesztegette a falu hangadó személyiségeit, azok zsebre vágták a pénzt, azután olcsón megvette az erdőt: így a vállalat megkapta, amire áhí-

tozott, a falusiak pedig elvesztegették az erdejüket. Megtörtént azonban, hogy a vagyonkájukból kiforgatott szegényparasztok nem egyeztek bele ilyen könnyen a dolgok állásába, baltát fogtak, és kiverték a munkásokat az erdejükből. Ilyenkor az Erdőipar menten beavatkozott, mert nem kedvelte a feltűnést, a zajos jeleneteket. Néha már egy nagyszabású gulyásos-pálinkás népünnepély segített, amit a cég megtoldott egy új községházára vagy templomra adományozott fával, de ha ez a nagylelkűség sem bizonyult elegendőnek, akkor az ajándéktemplom tövében megjelent a kakastollas csendőr.

Az Erdőipar Romániában is vásárolt erdőt, méghozzá hatalmas kiterjedésű, érintetlen rengeteget a Kárpátok keleti lejtőin. Komandó fekvése szerencsésen ellenállt bármiféle nemzeti elzárkózásnak. Különbén a Groedel családot efféle előítéletek nem kínozták, tudták ők, hogy Mikes gróf, Bányai Kristóf vagy Bajkó Barabás sem rózsavízzel szerezte a vagyonát, hasonlóképpen Constantin Maicannal szemben sincs szégyenkezni valójuk. Szívesen éltek volna ők kebelbarátságban minden rendű és rangú urakkal, ha érdekeik nem ütköztek volna össze, de sajnos, néha ölre kellett menniük egymás között is, az üzleti élet nem kedvez a barátságnak. Ádáz, mocsok perekben tépték egymást az urak, a korabeli jogászat minden furfangjával, fortélyával csavarták ki a vagyont egymás kezéből, s az ütközetből gyakorta az a fél került ki győztesen, aki nagyobb sápot oszthatott ki a törvény szigorú őrei között.

Fantasztikus gyülekezet volt a Maican család. Maga Constantin, vele kezdjük történetünket, snájdig, illatos, befűzött huszárezredes volt I. Károly király hadseregében. Élvezte a felsőbb körök, még a kormány bizalmát is, családjá és társasága mint nagyra hivatott, szépreményű férfiúra nézett fel rá. És egyszer csak fuccs! — befellegzett a nagy karriernek. Nem narancshéjon, puskaporon csúszott el. Magas és titkos megbízatást kapott: a hadügyminisztérium Németországba küldte hadianyagvásárlás lebonyolítására. A kényes áru megérkezett hibátlanul, de a szállításnál vagy átrakodásnál nyilván nem bántak vele elég gyöngéden, mily kínos véletlen! szétment az egyik láda. És mint a korabeli műdalban: „Fűrészpör hullt ki

belőle...” Isten veled, katonai karrier — gondolná a naiv civil, de nem egészen így történt. Barátai sürgősen eltanácsolták az ezredest, mire ő — akkori szokás szerint — még gyorsabban áthajózott Amerikába.

Öt év hosszú idő, más panamák közt a Maican-ügyet is elfelejtették. (Nem úgy a *București altădată* című sajtótermék, mely éppen eleget szellőztette az ügyet, a család bosszúságára.) Öt év után az ezredes hazasündörgött, a hadseregből természetesen kilépett, illetve kiléptették, de a katonai pályafutásról nem mondott le. Megházasodott, feleségül vette — úgy pletykálták — a csinos házvezetőnőjét, és ha nem lehetett az országos hadsereg tagja, vigasztalásul magánhadsereget szervezett. Szabályos középkori bandériumot. Katonáit felfegyverezte, ki tudja, milyen fegyverrel, és húsz-harminc főnyi seregével új honfoglalásra indult. Rettégésben tartotta a környéket. Sötét éjszaka rajtaütött a falvakon, a parasztoktól erőszakkal vette el a földjeiket, községektől az erdeiket, aki ellenállt, megkorbácsoltatta, súlyosabb vétség esetén agyonlövötte. Óriási vagyont szerzett. Csak Buzău megyében mintegy százezer hektárnyi erdeje volt, hét hegyet mondhatott a magáénak (Herțașoara, Vișorica, Penteleu stb.), nagy kiterjedésű szántói, kaszálói, maga sem tudta pontosan, hogy hadserege hol, mit, mennyit rabolt.

Hadviselése szüneteiben, mikor ideje engedte, Maican meleg családi életet élt. S bár gyermekei később anyjukra kevésbé szívesen emlékeztek, azért az asszony tisztességgel felnevelte a négy gyermekét. Egyetlen fiúk párbajban esett el, a harcias szellem öröklődött a családban, három lányuk külföldön nevelkedett, előkelő tanintézetekben, Angliában, Franciaországban, Németországban. A legidősebb, Paulina férjhez ment egy leszegényedett német arisztokratához, von Hessenstein grófnő lett belőle. Húgái vénlányok maradtak. Az óriási vagyont a három lány közösen örökölte. Vigan élt a grófi pár Németországban, de nem sokáig, mert a gróf, talán a bőségesen fogyasztott alkohol következményeként, hamarosan meghalt, és Paulina, özvegyi fátylaiba burkolózva, hazatért.

Egy ízben találkoztam a grófnővel, közvetlenül az államosítás előtt Brassóban. Mint egy koldusasszony, kopott, rongyos kabátban, karján füleskosárral lépett ki a kapun,

mögötte gögösen kihúzott nyakkal szigorú gúnár vonult, mint egy testőr, elkísérte a sarokig, ott a grófnő megállt, megfordult, bizalmasan mondott valamit a gúnárjának, mire az biccentett, s mint aki feladatát teljesítette, visszafordult és hazaballagott. De a grófnő abban az időben még távolról sem volt koldusasszony. Vígán seftelgetett, mint aki nem is sejti, mit tartogat számára a jövő. Rossz közérzet, babona vagy öreges hanyagság, nem tudom, milyen belső ösztönzésre öltözött nyomorjelmezbe, mert mint hallottam, bukaresti palotájában, a beépített szekrényekkel falazott nagy szobában, molyok és egerek lakmározták fel párizsi ruhatárát. Szemtanú állította, hogy egy ízben elkísérte a grófnőt a szép illúziók palotájába, és a lehúzott redőnyű gardróbszobában megrendítő élményben volt része: amint a grófnő egymás után ráncigálta fel a szekrényajtókat, a sötét mélységből nemesprém bundák, arannyal átszőtt brokát- és bársonyruhák, óriás plörözös kalapok foszlányokban, szemét- és porfelhőben omlottak ki a padlóra. Felzavart moly rajok szállongtak, rémülten futkároztak az egerek, mire a grófnő halkán, gyöngéd mozdulattal, egymás után becsukta a szekrényajtókat. — Hadd éljenek szegénykéek — suttogetta, és lábujjhegyen elhagyta a szobát.

Palotáját érintetlenül adta át az élősdieknek, tizennégy szobája lehúzott redőnyökkel, beragasztott ablakokkal várta a feltámadást; ő maga az Athéne Palace-ban lakott, először kényelmes lakosztályban, később egy harmadik emeleti szobában, ahol egereket etetett: nemzedékeket nevelt fel, a szálloda vendégeinek osztatlan örömeire. Imádta az állatokat. Erdeiben száguldoztak a lovak, lobogó sörénnyel, mígnem visszavadultak az ősapotba. Tyúkhoz, libához sem szabad gonosz szándékkal közeledni, tenyészsen minden állat szabadon a végelgyengülésig. A nagy szabadságeszmény azonban csak az állatokra vonatkozott, az ember nem tartozott a természet csodálatos teremtményeinek népes családjához. Őt a lovakénál jóval kevesebb szabadság sem illeti meg, az ember gonosz, ármánykodó, irigy, bosszúálló, csak korbácsot érdemel. A dilis grófnő mindenkit le akart igazni, az emberiséget gigantikus cselédségnek fogta fel, egyedeivel úgy bánt, mint mihaszna szolgálkkal, s a történelem csúf-

ságának érezte, hogy ezzel a csürhével neki még szóba is kell állania. Legszívesebben — tán apja mintájára — bandériumot szervezett volna, magánhadsereget az emberiség ellen.

A grófnő, ez a réti csuda, képtelen ellentétekből tevődött össze. Az ember azt hitte volna, hogy teljesen irreális, beszámíthatatlan, és egyszerre kiderült, hogy nagyon is józan, okos, ravasz, ha üzletről van szó, ha anyagi érdekeit kell megvédenie. Távolról sem volt olyan bolond, mint a látszat mutatta. Birtokai eladását maga intézte, meglepő körütekintéssel, erdeiben nemcsak a vadlovak, a kivágható fa is élénken érdekelte, sőt még a tisztásokon legeltető csobánok és pakulárok elszámolása is, a beszállított sajt mennyisége és minősége; dekára és banira ellenőrzött mindent, s jaj volt annak, aki az ő javait nem tartotta tiszteletben. A sors iróniája, hogy a gyanakvó, mindenkiben ellenséget szimatoló vénasszonyt végül is legfőbb bizalmasa, igaznak vélt barátja forgatta ki vagyont érő ékszereiből. A grófnő életéből rövid néhány év alatt minden eltűnt: címer, rang, palota és ruhatár, ékszerek, vadlovak és az erdő. Csak a libák és az egerek maradtak meg. Élete utolsó éveit falun, egy földműves családnál tengette, szegényen és mindenkitől elfeledve. Halálos ágyát csak kedves állatai állták körül.

Az erdőkért vívott háború a neruzsai rengetegért folyó ütközettel ért véget. Kezdődött pedig 1912-ben, ekkor vette meg a vállalat a nagy kiterjedésű erdőséget egy osztrák banktól, az Österreichische Bankvereintől, schillingben. De csak az első részletet fizette ki érte, mert két évre rá kitört a háború, és az Erdőipar már ezt megelőzően, tizennégy elején sietve eladta a Forestiera nevű romániai vállalatnak, mely mögött ugyancsak az Österreichische Bankverein állt. Groedel Hermann, a „pénzügyi zseni” nyilván megszimatotha a közép-európai feszültséget, háborútól tartott, és ajánlatosnak látta szabadulni a Kárpátok délkeleti lejtőin húzódó erdőségtől, de az is lehet, hogy nagyszabású, nemzetközi méretű spekulációról volt szó. Tény, hogy a neruzsai erdőtől évtizedeken át minden tulajdonosa szabadulni akart. Többször cserélt gazdát, több vállalkozó próbálta megvetni lábát a sziklás talaján, de sikertelenül.

A legenda szerint Neruzsa megátkozott vidék, belepusztul, aki erdejére kezét emel. Sűrűjében gonosz szellemek tanyáznak, bosszúálló démonok, lidércek népesítik be, és jaj annak, aki szembeszáll velük. Csodálatos meséket hallottam róluk Balázs Anti bától, a rőt bajuszos székelytől, gyermekkorom nagy mesélőjétől; ha rá gondolok, még most is végigborzongat a mohó kíváncsiság és a szorongató félelem. Régen volt, de ma is látom a mesélőt, ül a kalyiba előtt, körös-körül csend, fekete éjszaka, csak a tűz fel-felcsapó lángja világítja meg éles, gunyoros tekintetű zöld szemét, ütemesen mozgó, tömör bajuszát. Fortélyos székely szavát is hallom, mely, mint a varázsló pálcája, csodákat hívott elő a sötét semmiből, légiesre szépítette a tuskókezű fadöntöket. Fáradt testük mintha lebegő árnyékká változott volna, míg a tűz fölé akasztott üstben pokolbeli pufogással, apró gőzfelhőket eregetve fortyogott a puliszka.

Anti bától tudom, hogy a neruzsai rengetegben az első világháború idején csak vadállatok és szegénylegények tanyáztak. Legtöbbjük katonaszökevény volt, torkig teltek a háborúval, bevették magukat a rengetegbe, s a vadakhoz hasonlóan küzdöttek a fennmaradásért. Egymagában nem is merészkedett fel emberfia Neruzsába, s még többedmagával is csak felfegyverkezve. Egyedül Kozák Mári nem félt. A szerelem adott neki erőt. Este indult el a telepről, hogy senki se lássa, egész éjszaka ment, mendegélt, úttalan utakon, fekete sűrűségben. Élelmet vitt a szeretőjének. Másnap este lett, mire elérkezett a nagyerdő közepébe, de csak egy éjszaka lehetett boldog, egyetlen csillagtalan éjszakán. Ennyi volt kimérve neki. Másnap elfogták a németek, megvallatták, megkínózták, de ő nem szólt, hang sem hagyta el a száját. Csókkal volt lepecsételve. Harmadnap hajnalban golyó fűrődött a szívébe.

Verd meg Isten az ellenség fegyverét,
Kioltotta Kozák Mári életét...

Így indult a telepi munkáslány balladája, és nőtt, lombosodott, négy versszakról negyven versszakra, nem tudta senki, mikor, hol kezdődött, ki költötte, azután ki mit

adott hozzá, dallamát ki énekelte először, a szomorkás kicsi melódiát, amit téli estéken, tollfosztáskor, kukoricamorzsoláskor hosszan elnyújtva énekeltek a telepí asszonyok.

Betyárromantika később is akadt a neruzsai erdőben. A húszas évek végefelé járhatott, mikor hosszas hajsza után a csendőrök elfogták Mihutot, a hírhedt betyárt. Három hónapig mindhiába fésülték az erdőt, még a nyomára sem akadtak, a telepiek legnagyobb örömére. Mit tagadjam, magam is elégtétellel lestem a hiábavaló hajsztát, a betyároknak drukoltam, koromhoz illő romantikával. Pedig nem volt ártatlan lélek Mihut, rettegésben tartotta az egész környéket. Az erdész fia, Lindner Puiu halálát is az ő számlájára írták, bár sohasem állapították meg, hogy valóban ő-e, és ha igen, miért gyilkolta meg az ártatlan fiút. Az erdőmunkások ha tartottak is a bujkáló szegénylegénytől, mesékre szomjas lelkük mégis kíváncsian hajlott feléje, éveken nem is tengődhetett volna a rengetegben, ha a „prémondázó” erdeiek, sőt a telepiek nem segítették volna.

Abban az évben mégis utolérte a végzet. Kora tavasszal, mihelyt eltakarodott a méteres hó, csendőrszázad érkezett Komandóra, és azonnal továbbutazott Neruzsa felé. Eltökélt szándékuk volt, hogy most aztán elcsípi a hírhedt betyárt. Körülzárták az erdőt, és addig szűkítették a kört a csapdába szorított szerencsétlen körül, míg nem kiéhezetten, elgyötörten kézre került. A telepen keresztül, szuronyok között kísérték, de a néma tömeg részvéte is kísérte. Emlékszem megbilincselte kezére, elvadult, borostás arcára, kétségbeesett tekintetére. Nem hó's volt, szerencsétlen üldözött. Nem érkezett el a fegyházig, az úton, „menekülés közben” lötték le.

A történet modern, ellenkező előjelű változata a felszabadulás után játszódott le ugyanabban az erdőben. Röviddel negyvenöt után fiatal, nagyon csinos nő érkezett a telepre. Feszés nadrágot, finom meleg holmit viselt, vadászfegyver volt a hátára vetve, övében fényes pisztoly. Úgy hívta magát: doamna general. Másodsorra a férje is vele jött, azt mondták, csendőrtábornok, nagy úr, reszketett tőle mindenki. Azután vendégek érkeztek, a patak túloldalán, Groedelék kastélynak nevezett vadász-

házában szálltak meg, ettek, ittak, mulattak, jóltartották a hajtókat, vadőröket, nagy vadászatot rendeztek, és gazdag zsákmánnyal tértek vissza. Később a különös asszony egyedül látogatta a telepet, egymaga ment fel a hegyek közé, mint aki nem fél se istentől, se embertől, sötét szemé kihívóan nézett a világba, járása, mint a büszke léptű kancáé, gömbölyű farát úgy forgatta a feszes nadrágban, hogy lesütötték a szemüket az idősebb telepiek.

A „doamna general” hosszabb ideig, szinte három évig járta a környékbeli hegyeket. A telepiek viszolygással és félelemmel figyelték kirándulásait, pletykák keringtek róla, hogy nagyúri nő, sok a pénze, megajándékozza a csobánokat, mulat velük, tán még hál is — azután pénzt ad nekik, és a fegyverét is odaajándékozza. Neki mindig kerül másik.

Negyvennyolc végefelé egy napon csendőrség szállta meg a telepet, katonaság az erdőt. Házkutatást is tartottak néhány házban, éppen ott, ahol feketekocsmá működött, ahol „doamna general” ismeretlen férfiakkal találkozott, akikkel vadászott. Elképzelni nem tudták, kit, mit keres a Bukarestből érkezett főnyomozó. Azután váratlanul letartóztatták a szépasszonyt, ott Komandón, és a férjét is Bukarestben. Lassan fény derült a rejtélyre: a csobánok, akikkel a szépasszony mulatott, a régi hadsereg magas rangú tisztjei voltak, ellenforradalmi szervezet tagjai, a generálisné, aki a fegyvereket hozta nekik, bukaresti központjuk utasításait továbbította, ő volt az összekötőjük. A tisztek a Fogarasi-havasokba menekültek, de később elfogták az egész bandát, és ezzel véget ért Komandón mindenfajta betyárromantika. A vadőrök sem ettek-ittak annyit azóta sem, mint azokon a hajdani nagy vadászatokon.

5

Május közepe táján megkezdődik az erdei munka. Az első tavaszi napsütésre a fa testében megindul a nedvkeringés, a fenyő kérge alatt gyülekezni kezd a sűrű, illatos gyanta, tűlevelei megsötétülnek és kifényesednek.

A gyilkos szándék ezt a pillanatot várja: az élet lükte-tésének jeladását.

Legjobbak a legérettebb törzsek, a legvastagabbak, a férfikoruk teljében virulók, ami annyit jelent a fenyők világában, hogy betöltötték a hatvan évet, de nem haladták túl a nyolcvanát. A frissen kidöntött fa csonkjából tejsűrűn buggyan az erő, évgyűrűi, mint az óra másusai, pontosan mutatják a fölötte elszállt időt.

Májusban indult a telepről a fadöntők első csoportja. Ifjúságom idején a „partinak” Balázs Antal volt a vezetője. Anti bá vállalkozik itt már évek óta, nagy árat köt ki a munkáért, mert tudja, mire lejár a döntés ideje, betegsegélyzöbe, biztosításba, no meg a kantinos borsos áraitra úgyis rámegey a keresetük jó fele. A munka nehéz, veszélyes, kemény, bátor férfiakat kíván, éppen azért nagyon gondosan válogatja össze az embereit. Mint óvatos, bölcs vezető, aki ismeri a vadon és az emberi lélek rejtelseit, a csoportok beosztásánál még arra is vigyáz, hogy csak az egymással békességben élők, az összeszokottak kerüljenek egy partiba, és havonta váltsák egymást. Négy hét egyvégtében elegendő az erdőben, utána hazamennek tisztálkodni, asszonyt látni, a ház körül adódó munkát elvégezni. A csiki ember, mert a legtöbb erdőlő munkás Csik és Gyergyó vidékéről érkezett hozzánk, egy hónapig dolgozott egyvégtében, de akkor látástól vakulásig, hétköznap, vasárnap, és ha kikapta fizetését, hazavitte az asszonynak. Balázs Antal vigyázott is, hogy a férfinép ne könnyelműsködjék, el ne verje a pénzt, mielőtt hazaér. Bérfizetéskor az erdeieket befűtve várta a mozdony Komandón, hogy amint a pénzüket megkapják, azonnal induljanak hazafelé. Az erdő felé tartó csoportot is befűtve várta a kismasina. Az emberek azonnal felszedték az átalvetőjüket, a szalonnás-, túrószsákokat, a „prémondát” felrakták a teherkocsira, mellé a baltát, fűrészt, a kihegyezett capinát, legbiztosabb fegyverüket a faóriásokkal vívott harcukban, aztán maguk is felültek a zsákok tetejére, fűtült a masina, és elindult a menet.

Útközben százféléről szó esett, hazai dolgokról, asszonyhistóriákról, észre sem vették, hogy tulajdonképp Anti bá vigyáz arra is, el ne unják magukat a hosszas dőcögés közben. Minden kanyarnál valami új móka jutott

eszébe, régi történet erdőről, medvéről; szerencsére sok története volt, mert az erdei vasúton sok a kanyar. Egyszer csak vége szakadt a sínpárnak. Eddig jutott el a civilizáció, de innen a döntésre kijelölt helyig még jó darabot bandukolhattak, és sietniük kellett, ha sötétedés előtt akartak odaérni.

A kalyibaépítők néhány nappal előbb jöttek ki a rengetegbe, mert az „otthont” egykettőre fel kellett húzni, hogy mire a döntők megérkeznek, tető legyen a fejük fölött. Rönkökből, gallyakból eszkábálják az ilyen „erdei lakot”, s csak éppen arra való, hogy este holtfáradtan végigdőljenek a kemény lócán és reggelig aludjanak.

Május derekán az erdőben még foga van a tavasznak. Rőzsét bőven gyűjtöttek az építők, percek alatt lobog a tűz, melléje két hegyes, tetején villa alakúra faragott fát szúrnak a földbe, arra akasztják egy keresztfán a puliszkásüstöt. A legfiatalabbat elfuttatják vízért a patakra, a puliszkához friss víz kell, erre már előkerül Áron bá is, a szakács, aki öreg a munkához, mégis magukkal hozzák, mert senki sem tud olyan puliszkát főzni, mint ő. No meg a kalyibát is rendezzi, vigyáz a kis holmijukra, megkönynyíti az életüket. Először Anti bá foglal helyet, utána a többiek is leereszkednek a lángok köré, nézik a tüzet, és nagyokat hallgatnak. Az alkonyi kékek és zöldek lassan szürkülnek, sötétednek, és velük mélyül el a csend. Csak egy faág reccsen, tülevelek remegnek a gyöngye szélben, és futó árnyékokat vetnek a tűz körül ülőkre. A nap folyamán ez a döntők egyetlen pihenőórája, a csöndes beszélgetés ideje. Nézik az üstben fortyogó vizet, a vékonyan beleömlő kukoricalisztet és az öreg Áron kevergető lapátját.

A legtöbb háziasszony azt hiszi, hogy ő jó puliszkát tud főzni. Pedig az igazi puliszkát az erdőn főzik. Megadják a módját. Mindenekelőtt az üstben fortyogó massa olyan kemény legyen, hogy megálljon benne a lapát. Ekkor a szakács nagyot köp a tenyerébe, amúgy forrón jó adagot borít belé, hogy azonnal dobálni is kezdje egyik tenyeréből a másikba, míg csinos, gömbölyded gombóc lesz belőle. Azután megszírozgatja a cipót, közepét kifúrja és megtölti a lyukat túróval. Jó csipős túróval,

amit forró szalonnazsírral nyakon önt és kívánatosan gőzölögve odaterít a vendégek elé.

— A mindenit neki, megint becsapott az a Likistán, szaga van ennek a szalonnának — dörmögi az öreg szakács.

— Úgy jó az, ha érett — mondják az emberek, és neki látanak. Utána egy korty itallal leöblítik a csipős ízeletet és pipára gyűjtanak.

Tűz körül, vacsora után jólesik a csöndes beszélgetés. Magam is hallgattam ilyen esti, erdei beszélgetést, nem is egyszer, jó ízekkel fűszerezett csiki tájszólásban, de nem adom elő töröl metszett székely nyelvezettel, mint Balázs Antal eregette a mondatait, nehogy góbéskodással vádoljanak. Férfiak lévén, gyakran beszélgettek persze háborús élményeikről, az első világháborúban tapasztalt erdei emlékeikről. A maguk örömére, hogy békében emlékezhetnek, s talán az én okulásomra is. Állították, hogy a fák olyanok, mint az emberek, csak ártatlanok. Testük van és lelkük is; aki ért hozzájuk, tudja, hogy mikor mit éreznek. A fának is megromlik a vére, hurutos lesz a tüdeje. A nagy háborúban ők is szenvedtek. Ha a lövés a fejüket érte, gyorsan elpusztultak, de ha csak a lábukon sebesültek meg, éppen úgy gennyezett a sebük, mint a katonáké.

A Komandó környékén állomásozó német hadtest tisztjeinek komoly gondot okoztak az apácalepkék. Többek között még az apácalepkék is, az erdők leggonoszabb kártevői. Évek óta nem döntöttek, ezért töméntelen apácalepke húzódott be a lábon álló fákba, milliószámra rakták le petéiket az eleven fa testébe. Az erdő sorvadt, emésztődött, de fára szükség volt, és a pedáns „dájcsok” nem nézhették tétlenül a pusztulást. Valamelyikük tanácsára, aki nyilván a kérdés szakértőjének tartotta magát, erős reflektorokat szereztek be, és akkora fényességet gyűjtottak az éjszakában, hogy az erdő szeme elkáprázott a ragyogástól. Jól számítottak, az apácalepkék tömegesen bújtak elő rejtekhelyükről, mire a németek rájuk rohantak és összefogdosták, mint hitték, az egész pereputtyot. De tévedtek, a lepkék voltak az okosabbak. Ugyanis a lerakott petéknek egyáltalán nem ártott a nagy kivilágítás, szüleik halála után még vígabban dőzsöltek a fák kérgében.

Szolgált pedig a hadtest mellé beosztott egyik csapatban egy csíki erdőmunkás, aki nem bírta szótlanul nézni az erdő pusztulását, és alázatosan jelentette, hogy „itt nagy marhaság folyik”. Ismerte az apácalepkék természetét, tudta, hogy ki kell vágni néhány fát, mert a kis gonoszoknak kedvesebb a kivágott fa, szívesebben rakják abba a petéiket, s majd dolguk végeztével a katonák lehántják a kérgét, és a tojásokkal együtt elégetik. Így is lett. — Az erdőért tettem, nem a németekért — fejezte be történetét Balázs Antal.

Aztán felnézett a magasba, az eget kutatta: milyen időt várhatnak holnapra. Kicsit sötét az ég alja, de fejük fölött jövögetnek fel a csillagok és szépen hunyorognak, — Nézze csak, kisasszonyka — mondta még az öreg utolsó oktatásként, talán imádság helyett —, látja ott azt a csemetét, azzal jól kell bánni, kímélni kell. Figyelje csak, hogy húzódik be a bükk lombja alá, gyenge még, az erősebbnél keres menedéket. A bükk vigyáz rá, ápolja, gyámolítja. Amíg kicsike, ott növekedik, elszívja a nevelője elől a drága nedvet, de ha megnőtt, megerősödött, kidugja fejét a bükk lombja alól, s ha egyszer megkóstolta, mi a napfény, a szabadság, többé nem ismer kíméletet, ránő a nevelője fejére, fölibe kerekedik... és a bükk senyvedni kezd, megbütykösödik, reumás öreg lesz belőle. Hála nincs a természetben sem.

Az erdőlő ember élete csak ritkán, inkább az esti órán nyugodt és szép. Akkor azonban fáradt, hogy a szépségre figyeljen, hogy meglássa, felérezze a természet varázsát. Számára a természet oly természetesen adott, annyira benne és általa él, hogy eszébe sem jut szépségén túlnődni, még kevésbé szavakban kifejezni azt. Apám — aki fiatakorától mérmők volt Komandón, és heteket, hónapokat töltött az erdőben egy-egy nagyobb vasútépítésnél — őszintén csodálkozott a mi turistaszenvedélyünkön, nem értette, mi a csudának mászkálunk a hegyoldalakon, ha nincs ott semmi dolgunk. Vasárnap örömmel jött haza pihenni, és sohasem áradozott a természet szépségeiről, csak éppen élni nem tudott az erdő nélkül, öregkorára bekényszerült a városba, és szomorú ember lett belőle.

Hiába ült ki télen, nyáron a kerti fák alá, tudta, hogy hi-tegeti magát, ez nem az ő világa.

Még nem is hajnalodott, mikor a döntők felkeltek. Amint az első rózsás szürkesség földeregett az ég alján, az emberek kibújtak a báránypőr bekecsesek alól, kitöröl-ték szemükből a máglya füstjét, helyrerántották feszes harisnyájukat. A fiatalja leszaladt a patakhoz, hogy arcát, kezét friss vízbe fürössze, az idősebbek nyugton marad-tak, nem könnyelműsködtek. Ilyen korán nem is früstö-költek, csak egy korty pálinkát ittak, vállukra vették a capinát, fogták a baltát, a fűrész, és elindultak.

Anti bá vezette a csoportot, ő osztotta be, hogy ki kivel dolgozik és hol. Ketten-ketten aztán nekikészülődtek. Szemügyre vették a törzset, lemérték a vastagságát, meg-tapogatták a minőségét, megszaglászták az indulatját. Ez-után tempósan levetették a bekecses, a szűk ujjast is le-húzták magukról, elég melegük lesz a munkától anélkül is, felgyúrték az ingük ujját, és kezükbe vették az élesre fent fűrész. Minden egyes fogát reszelővel fenték ki. De még nem fogtak neki. Kétszer-háromszor körbejárták a törzset, azt vizsgálták, milyen szögben áll a hegyoldalhoz viszonyítva, felnéztek a csúcsra, és úgy álltak neki a fá-nak, hogy ha dől majd, felfelé, a hegy csúcsa felé dőljön.

— Legyen neki rövidebb az út, úgyis nagyon megüti magát szegény.

Az önmagukat fenyegető veszélyről sohasem beszéltek. Effélét nem szabad kimondani. Akinek babonája, varáz-sigéje volt, az is csak befelé, lehunyt szemmel, pillanatra visszafogott lélegzettel rebegte el. Aztán még egyszer rá-néztek a sudár fenyőre, mintha búcsúznának tőle, és a völgy felőli oldalán beléeresztették a fűrész fogát.

Jajongott a fenyő, a fűrész mind mélyebbre hatolt tes-tébe, harapta, tépte gyöngéd gyűrűit. Porzott a csontja, oldalán lecsurgott drága vére, de az emberek többé nem néztek a magasba. Csak a föld felé néztek. A fűrész fí-gyelték, elég mély-e már a seb. Mikor kétharmadáig át-vágták a törzset, kiemelték a fűrész, és a baltát vették elő. Most a fűrészhúzással ellenkező oldalon vágtak nyí-lást a törzsbe, óvatosan öblösítették a bevágást, vigyázva, nehogy túl közel kerüljenek a befűrészeléshez, közben

el-eltávolodtak, megnézték a munkájukat, és újból neki-
veselkedtek. Még állt a fenyő, de csúcsa már remegett..
Még küzdött az erőszakkal, rojtos fejét dühösen meg-meg-
rázta, törzse görcsösen reszketett.

Az erdő csapásoktól visszhangzott. Hó-rukk! Hó-rukk!
— hallatszott mindenfelől. A hulló tűlevelek között egy
gyík riadtan menekült, a mókus lombos farkát felkunkor-
ítva, hatalmas ívben lendült tova. A kristályos levegőt
férfiveríték csípős szaga fátyolozta.

A partivezető döntőtől döntőhöz sietett. Rövid parancs-
szavakat osztogatott. Kikapta a fejszét egy döntő kezé-
ből, és mélyebben vágta bele a törzsbe. Mikor a baltá-
val eléggé kimélyítették az öblös kivágást, gyorsan fog-
ták az éket, bevették a fűrészelt oldalon, és döntögetni,
irányítani kezdték a fát a hegy gerince felé. Recsegett-
ropogott a rengeteg. Az emberek vadul kalapálták az
ékeket, emelték, csavarták a lazuló törzseket.

— Vigyázz, balra!

— Hó-rukk! Hó-rukk! Hó-rukk!

— Emeld!

Vicsorítanak, káromkodnak. Arcukról folyik a veríték.

— Vágd, üsd, ne sajnáld!

— Húzd meg, feszítsd!

— Fuss! ...

Valahol egy fa nagyot sóhajtott és elvágódott. Utána
kettő, három, négy hatalmas robajjal zuhant a hegyol-
dalra.

Az emberek futnak, vissza se néznek. Valahol messze
megállnak, arcukat törlik, és körülkémelelnék. Mindenik a
társát keresi.

Nehéz munka a döntés, veszedelmes. Értetni kell a for-
télyát. A legkisebb műhiba végzetes lehet, és különösen
veszélyes, ha a természet beleszól a dolgukba. Elég, ha
váratlanul „rossz szél” kerekedik, megcsavarja a törzse-
ket, dőlés közben eltéríti eredeti irányuktól. A „rossz
szél” tör, zúz, összegabalyítja az ágakat, olyankor egy-
másra zuhannak a fák, és jaj a munkásoknak, ha idejé-
ben nem menekülnek el a döntés egész területéről. Nem
ok nélkül kémelelik a fadöntők mindig az eget. Nagy vi-
harban, égháborúban az erdőlé székely rettegésben, ki-
csinységében és magányában fut, rohan, azután egy tiszt-

táson megáll, térdre ereszkedik, és imádkozik. De a vihar elvonultával szájáról ömlik a hősi mese, a férfidicsőség.

A döntők nyomában megérkeznek a kéreghántók. Legtöbbjük nő. Fapálcikával lehasogatják a kérget, amit a döntők már behasítottak. De csak a fa felső felét hántholják, alsó részén egyelőre marad a kéreg, hogy a lepkék abba rakják a lárváikat. Más célja is van a félighántásnak. Tavasszal a fa súlyának negyven százaléka víz. A tetemes nedvességnek el kell párolognia legalább részben, ezért a gallyakat a kéreggel együtt letisztítják, de a fa koronáját érintetlenül hagyják. Éljen tovább, és szívja el a törzs nedvességét. Ha a szárítást csupán a napra bíznák, akkor a fa vékonyabb felső része gyorsabban kiszáradna, és — szakkifejezéssel élve — elfátyolozná, elzárná a párologás útját. A nap heve ugyanis az egész törzs nedvtartalmát párologtatja, és ha a „kijárat” el van zárva, a gőz a törzsben felgyűl, feszíti és szétrepeszti azt. A repedezett gömbfa mindig arra utal, hogy a döntés utáni kezelés nem volt szakszerű; bár déli fekvésű fáknál még a legnagyobb elővigyázat mellett is megeshet.

A félig kész hántás után hat-nyolc hétig szünetel a munka. Nyár derekán a fákat megforgatják, másik felüket is megtisztítják, végül a koronájukat is lehántják, és a kérget, gallyat, lárvát, lepkét, az egész szemetet elégetik. Az igazán alapos nagytakarítás következő évre marad, ekkor az egész döntési területen rendet teremtenek, elégetik a munka minden maradékát, hogy az így tisztába tett, hamuval trágyázott talaj ismét alkalmassá váljék a megtermékenyülésre.

Összel, az esőzéstől csúszós talajon, levontatták a rönköket a völgybe vagy a mellékvölgyekbe, a vasúti sínek mellé, ahol nagy halmokba, inkább hegyekbe rakták, és hetekig, hónapokig, amikor rosszul ment az üzlet, még évekig is pihentették, de ha vevő várta, kemény télidőn is felrakták a „platókocsikra”. A terhelt kocsikat egy-egy ügyes fékező eresztette le a kitérőig, ahol a mozdony várta és elszállította a fűrészhez.

A rönkök csúsztatása vagy vontatása, a kocsik megterhelése és leeresztése, különösen fagyos, jeges talajon, még látványnak is hajmeresztő. Székely erdőmunkások, vas-

utasok vakmerő ügyessége kellett az élet-halál játékhoz. Mert játék volt az, sport a javából. A henger alakú tönköket már késő ősszel vékonyan és tükrösen vonta be a jég, a síkos felületen megállni alig lehetett, hát még mászkálni, dolgozni. De a munkások könnyedén, kecsesen, mintha táncolnának, ugráltak, bokáztak, csúszkáltak a jeges gömbfákon. Néha, mikor capinájuk hegyét belevágták egy fába, megindult alattuk az egész tömeg, ilyenkor akrobatikus ügyességgel, hatalmas szökellésekkel menekültek a görgő óriások tetején.

Nem véletlen, hogy öreg erdőmunkást alig-alig látni, aki ne viselné magán mestersége bélyegét. Sok a rokkant közöttük. — Megütötte a fa — mondják a többiek egykedvűen, belenyugvással, mert a sors ellen hiába lázadnának. Törött végtagok, váll- és gerincsérülések, hiányzó ujjak... És még ők voltak a szerencsések.

Az erdőben dolgozó munkásoknak vajmi kevés közülük volt, alig is hasonlítottak a gyáriakhoz. Kicsi, sovány földcsékén gazdálkodó vagy független parasztok, nem proletárok voltak, akik elszegődtek kora tavasztól késő őszig idénymunkára. Hónapok alatt szerették volna megszerezni, s ha sikerült, meg is szerezték a család évi szükségletét. Minden tavasszal vérmes reményekkel indultak el, ősszel fáradtan, gyakran letörten tértek haza a falujukba. Vezetőjük, amolyan fiókvállalkozó, magas árat préselt ki a cégtől, amilyen magasat éppen a konjunktúra megengedett. Mellette szólt, hogy az erdőmunkás általában hiánycikk volt, nem sokan merték vállalni a nehéz, nagy ügyességet kívánó feladatot. A partivezető körültekintő számíttással élt, mert tapasztalatból tudta, hogy a vállalat ott csalja, rövidíti meg, ahol teheti, s még ott is, ahol emberfia el sem képzelné, hogy csalni lehet. A bemérésnél kevesebbet mért a hivatalnok, az elszámolásnál kevesebbet számolt a pénztárnok, kikötött bérükből különböző címeken levontak, drágábban számították az ételmisszert, a kantinos is lehúzott róluk egy bőrt, becsapták őket a balesetbiztosítással és így tovább. Ha élni akartak, nem volt más mód, a sápot le kellett adni itt is, ott is, felügyelőnek, bemérőnek, ellenőrnek s persze az erdésznek is.

Az erdeiek és a vasutasok épségüket, sőt életüket is: gyakran kockára tették. Különösen a tizennégyes háború előtt. Hogy a kezdet kezdetén, a pionírok idején hány sebesültje és hány halottja volt az iparosodásnak Komandón — senki sem jegyezte fel. Az első, hitelt érdemlő feljegyzések az ezerkilencszázas évek elejéről keltezettek, és azt állítják, hogy évi húsz-huszonötre tehető a halálos áldozatok száma; a balesetet szenvedett túlélőkről azonban nem beszélnek. A legtöbb áldozatot a hevenyészve megépített vasútvonalak, primitív szállítóberendezések, ócska terhelőkocsik követelték, a mohó nyerészkedési vágy, mely a megengedetten s még a lehetségesen túl is hajszolta a termelést, ugyanakkor nem vezette be a munkások védelmét szolgáló legegységesebb műszaki újításokat sem. A cég tulajdonát képező vasúthálózat hossza 1900-ban negyvenöt kilométer volt, ebből huszonöt kilométer „lóvonatú vasút”.

Gyermekkoromban még buzgón furikázott a komandói nagy állomáson egy négy kerekű, fedetlen, minden oldalán nyitott kis faalkotmány, amit azért építettek ilyen szelletsre, hogy veszély esetén ki-ki amint bír, ugorjon róla. Síneken szaladt. Törpe hegyi lovat, türelmes nyihahát fogtak elébe, az húzta fel, mondjuk Górbá, lefelé aztán szabadon engedték, hadd fusson a meredek pályán, egyetlen rozoga fékre bízván életüket. Gyors jármű volt, Górból lefelé például nagyon gyors, repült a fényes síneken, néha valóságosan röpült is, ki a sínekről, be a szakadékba. Azért ha apám fékezett, felülhettünk rá mi gyerekek is.

Imádtuk az omnibuszt, boldogok voltunk, ha nemcsak az állomáson cocókázhattunk, hanem nagyobb utakra is felcsimpaszkodhattunk rá, s ha szabadon futott le a kanyargós hegyi pályán, sikoltoztunk a gyönyörűségtől. Félni? — efféle eszünkbe sem jutott. Sok mindent köszönhetek én Komandónak.

A bájos kis omnibusz veszélyes jármű volt, alig múlt el hét, hogy valahol valakinek ugrania ne kellett volna róla, és a vége az lett, hogy úgy a húszas évek derekán — legnagyobb fájdalmunkra — végleg nyugdíjazták. helyére modern, motoros sínautót állítottak. Fenét se ért az a lélektelen gépezet, ló nélkül, a padló rései közül fel-

nyúló fék karja nélkül. Hosszas használatban megnevedett, széltől, fagytól csipett melegbarna fáját még hasonlítani sem lehetett az új sínautó sötétzöldre lakkozott, merev és hivalkodóan fényes karosszériájához, mely zárt volt, mint egy kaloda, és zajos, mint az ébresztőóra csergése. Mi, született komandóiak, tüntetően az állomás mögött ücsörögtünk, ahol egy mellékvágányra kitolva búslakodott az omnibusz; felmáztunk rá, leugráltunk róla, vértettük magunkat a jövő veszedelmei ellen. Milyen jó volt felülni a padjára, még jobb a pad támlájának a tetejére, magasan az emberek feje fölé, és gögősen nézni szembe a változó világgal. Nyári estéken aztán kissé közelebb húzódtunk egymáshoz, árnyékot vetett ránk a raktár fala, fenyőillatot lengetett a szél, a leszálló éjszaka hangulatát csak messziről, a deszkarakások mögül törte meg egy-egy villanykörte csillagként hunyorgó fénye...

A balesetek esetleg kínossá váló következményei elől a legbiztosabb védelem 1918-ig a két ország közötti határsáv, a senki földje volt. Halálos kimenetelű balesetek ügye ott bonyolódott le. A Groedel család ugyanis a romániai erdők megvásárlása után újabb részvénytársaságot alapított, Sarpif néven, bukaresti központtal. Erdélyi vállalatainak központi irodája ez időben még Bécsben volt, és a Siebenbürgische Waldindustrie Actien Gesellschaft névre hallgatott. Keretébe tartozott az 1892-ben Budapesten bejegyzett Erdélyi Erdőipar Részvény Társaság, mely a komandói fakitermelő és feldolgozó üzem neve volt. A részvényesek: Groedel Zadik és három fia, Herman, Bernát és Albert. Vállalataik száma egyre növekedett, szétágazott Magyarország, Ausztria, Románia, Csehország és Lengyelország területén, a tulajdonosok azonban mindenütt a Groedel család tagjai voltak. A több név, többféle hivatalos bejegyzés, cégek és irodák létesítése a jogok, illetve jogtalanságok szempontjából tágabb játékkertet kínált, egyik kéz nem tudta, mit csinál a másik, tologathatták a felelősséget ide-oda, a sok bába között könnyebben sikkadt el a gyermek.

Egy munkás munka közben, önhibáján kívül megsérült. Komandóhoz közelebb vagy távolabb, az erdőben vagy a vasútnál. Mivel béréből rendszeresen levonták a balesetbiztosítási illetéket, úgy tudta, hogy ő kártérítésre joga-

sult, és érvényesíteni akarta a jogát. A megnyomorodott munkás kártérítési igényét a vállalat elismerte, hogyne — mondta az illetékes hivatalnok —, minden bizonnyal jogos a kérése, csak sajnos az ügy nem tartozik rájuk, az Erdélyi Erdőiparnak semmi köze hozzá. Ekkor, és csakis ekkor, derült ki, hogy a kárvallott nem az Erdélyi Erdőipar alkalmazottja, hanem egy másik, teljesen ismeretlen cég, a Sarpif az ő munkaadója, menjen Bukarestbe, és érvényesítse ott az igényét, biztosan teljesítik, de ha nem, perelje be a céget, hátha megnyeri. A többnyire írástudatlan munkás csapdába esett. Ügyvédet nem fogadhatott, a bürokrácia útvesztőjében egyedül nem boldogulhatott, álmában sem jutott eszébe, hogy a paragrafusokkal szembeszálljon, inkább elfogadta a vállalat ajánlatát: bízva ügyét az Erdélyi Erdőiparra: majd az, mint illetékes, megpróbál kicsikarni valamit a számára. A rokkant őszintén hálás volt a közbenjárásért, s ha még pár száz koronát kapott is, imájába foglalta az ügyét elintéző hivatalnok nevét.

A kísérlet egyszer-kétszer bevált, és gyakorlat lett belőle. Különösen halálos végű baleseteknél bizonyult fölöttebb hasznosítható módszernek. A hullát átcsempészték a határon — a többi már könnyen ment. A manővert Horn Mór személyesen vezette: haditervet dolgozott ki, a feladatokat kiosztotta, minden mozzanatot megszervezett, elemében volt, mint egy ütközetet előkészítő hadvezér. A székelyek csak egy csúfnévvel könnyíthettek a lelkükön: halottsíbernek nevezték el. (Filológiai érdekesség, hogy a német Schieber szót nem az első világháború, a német hadsereg rövid látogatása után kapták fel, hanem tizennégy előtt. Hajlok a föltevéésre, hogy a székelyek magától Horntól tanulták.) A neve azonban túlélte Hornt, halottsíberként emlegették akkor is, mikor ő maga már távozott az élők világából.

Horn egyik ilyen hőstettéből nem anekdota, hanem hátborzongató legenda lett. Történt pedig az első világháború előtt, hogy egy fiatal krajner késő este omnibuszon befutott a „négy kilométerbe”, s ott a kitérőben elaludt a kocsin. A krajneroknak nevezett olasz munkások Krajnából jöttek hozzánk (nyilván akkor is léteztek már vendégmunkások), és az erdőben dolgoztak. Magas, erőteljes

férfiak voltak, szép, barna emberek, pitykegombos mel-
lényt viseltek, és fülcimpájukról aranykarika fityegett.
Legélénkebben arra az öles termetű, mahagóniszínű fiúra
emlékszem, aki hófehér fogakkal mosolygott, és csak a
bal fülében viselt aranykarikát. A legenda hőse hál' is-
tennek nem ő volt.

Békésen aludt hát a krajner az omnibusz fényesre kop-
tatott ülésén. Valószínűleg ivott előzőleg, volt mit kialud-
nia, mert a krajnerek szerettek inni, amiben nemigen kü-
lönöztek a többi erdömunkástól. Talán az otthoniakról
álmódott éppen, mikor befutott az éjszaka közeledő moz-
dony, és a gyanútlan „vezér úr” nem sejtve, hogy fog-
lalt a mellékvágány, éppen oda tolta be a terhelt ko-
csikat, egyenesen rá az omnibuszra. A krajner álmában
mosolygott, és félig nyitott szájjal, mosolyogva fogadta
a halált. De a valóságban nem így történt, a krajner még
élt, gyöngén bár, de vert a szíve, mikor a vasutasok föl-
fedezték a szerencsétlent. Gyorsan összeállítottak egy sze-
relvényt, a sebesültet elhelyezték egy platókocsin, és el-
indították Komandóra, hogy minél előbb orvosi segélyben
részesüljön. De már a magyar határon látták, hogy az
olasz meghalt. Azonnal jelentették a telepi irodában az
éjjeliőrnek, aki szaladt az igazgató lakására. Horn nem
volt rest, kiugrott az ágyból, az irodába sietett, és in-
tézkedett. Elsőül leteremtette a mozdonyvezetőt, hogy a
hullát mi az ördögnek hozta át a határon, baromállat,
hiszen látta, hogy nem él. — De élt. — De nem élt —
ordította Horn, aki rajongott a nagy telefonjelenetekért —,
azonnal rakják fel a hullát egy gömbfáskocsira, ügyesen
tegyék be a rönkök közé, aztán engedjék el a kocsit, elég
nagy az esés, simán átjut a vámon. A túloldalon befűtött
mozdony várja, felfogja a kocsit, és visszaviszi, halottal
együtt, Romániába. Mert ott történt a baleset, megértette?
— A mozdonyvezető valamit hümmögött és letette a
kagylót.

Csikorgóan hideg éjszaka volt, harmincnégy fokot mu-
tatott a hőmérő, s az éjszaka lassan múló, súlyos órái még
lejjebb nyomták a higanyszálat. A tönköskocsin, utasítás
szerint, ott feküdt a szegény krajner, és másodszor is meg-
halt — megfagyott. A fékező megnyomta a féket, leug-
rott a kocsiról, nekivetette a vállát, mozdított rajta egyet,

és a kocsi máris elindult. Kendővel bekötött orra fölött a fékező utánanézett, és felsóhajtott.

A vámnál a mozdonyvezető idegesen várta a szállítmányt. Éjszaka, holdfény, fagy, halál. Minduntalan kikémlelt a mozdony nyitott oldalán, arcát balról a befűtött kazán pirította, jobbról a metsző hideg. Egyszer csak megpillantotta a sebesen közeledő kocsit. A rönkök közül mintha felemelkedett volna a halott, szája nyitva, mintha kiáltana. Segítségért kiált! Borzalom. A mozdonyvezető rémületében lenyomta az indítókart, menekült. A kocsi utána. A pálya egyre meredekebb lett, a kocsi egyre sebesebben üldözte. És a halott integetett.

Most az egyszer nagy szerencse volt, hogy a komandói platókocsik ócskák. A sebesség egy éles kanyarban kiröpítette a kocsit, rakománya bedőlt, bezúdult a szakadékba. Harmadszor is meghalt a fiatal krajner, de még nem végérvényesen. A mozdonyvezető fejéből ugyanis nem lehetett kiverni soha többé, hogy a halott élt, föl-emelkedett és segélykérőn integetett. A fizika törvényei nem győzhették le háborgó lelkiismeretét, senkinek nem hitte el, hogy a csonttá fagyott tetemet a sebesség ereje emelte fel. Őt az elevenen eltemetett ember hazajáró lelke vádolta, a számonkérő, élő halott. Egész Komandó hallucinált. Itt is, ott is látták a krajner fehér alakját, integető kezét, hallották szétnyílt ajka suttogását, évtizedek után is esküdtek rá, hogy a krajner lelke nem nyughatik, mert elevenen tették a sírba. Ácika hányszor mesélte el nekünk gyermekeknek, új és új részletekkel fűszerezve, a szerencsétlen olasz történetét, akibe lassan mind beleszerettünk, akit megkönnyeztünk, aki álmainkban féhéren, áttetszőn integetett.

Ezerkilencszáztizenkettőig lábfékkal működtek a platókocsik. A hosszú szerelvényeken átlag két-három kocsira jutott egy fékező, akinek a pálya esése vagy emelkedése szerint kellett fékeznie és vigyáznia a rakomány épségére. A tönköskocsik rakománya s még a deszka vagy tüzelőfa is fagyban-esőben gyakran „megcsúszott”. A lábfék azonban csak erős nyomásra fékezett, és csak addig, míg a láb a test teljes súlyával ránehezedett. Veszély esetén a fékezőnek egyik kocsiról a másikra kellett ugrálnia, s

ha a vonat a megengedett sebességnél gyorsabban haladt, „megszaladt”, a fékező szörnyű dilemmába került. Vagy kitarzott a helyén, és akkor ő forgott veszélyben, vagy menekült, és akkor a mozdonyvezető és a fűtő került veszélybe. Egymagában a mozdony képtelen volt feltartóztatni a rohanó kocsikat, s ha óriási súlyukkal nekilódultak, a kis kávéőrő kisiklott, a rönkök a hirtelen sebességváltástól előrezúdultak, feltornyosultak, és agyonnyomták a mozdonyvezetőt, a fűtőt, esetleg a kocsin maradt, kötelességtudó fékezőt is. Ilyen baleset évente többször is előfordult az esztelenül hajszott szállítások idején, mikor a konjunktúrától részeg részvényesek a maximumot sajtolták ki gépből és emberből.

Egy ilyen tragédia után a mérnök bejelentette: lábfejes kocsikkal nem vállalja tovább a felelősséget a szállításért, és ha nem engedik, hogy a fékeket az általa több ízben javasolt módon átalakítsák a telepi műhelyben, ott-hagyja az állását. Horn még ekkor is tiltakozott, de Bernát báró, Komandó közvetlen főnöke, maga is mérnök, belátta, hogy a technika e legolcsóbb újítása elől nem térhet ki. Az átalakított kocsi bár még fából készültek, mert csak a háború után tértek át a vas alvázakra, végre ki-és becsavarható kézfékekkel működtek, és rövidesen ötödére csökkentették a balesetek számát. Ezután már másokat is alkalmazhattak fékezőnek, nemcsak a pojániakat, akiknek kivételesen nagy hírük volt Komandón. Hosszú évekig csakis ők vállalkoztak a tönköskocsi leeresztésének nyaktörő munkájára, maga a mérnök sem mert változtatni a hagyományon, ő is csak a vad pojániakban bízott meg. Rendkívül ügyes fickók voltak, helytállni, ug-rani egyformán vakmerő bűvészmutatvány volt számuk-ra. S még örömük is telt a bátorságukban. Nem kevesebb buzgalommal, de kevesebb veszéllyel dolgoztak a góri és kovásznai sikló kocsitologatói is, a „kuplizók”, akik menetidő alatt pihentek ugyan, és történetekkel szórakoztat-ták egymást és önmagukat, de ha dolgozni kellett, beleadtak apait, anyait. Nótás, bokrétás hangulatban indultak el a tizennégyes háborúba: — Adják ki nekünk akkord-ba a szerbeket — kiabálták kórusban Komandó utcáin —, hadd végezzünk velük egykettőre — és mind egy szálig

odavesztek. Vesztélyt kereső bátorságuk okozta volna korai halálukat?

Évenként néhány áldozata volt még az erdeiek és a vasutasok között külön-külön dúló belviszálynak is. Szmélyes ügyekből, asszonyfélétségből pattantak ki az ellentétek, de halálos áldozata nagyon ritkán lehetett, magam nem is emlékszem efféle tragédiára. Inkább olyan játékos bicskázásból eredő sebek estek, „megkarcolták”, „megjelölték” egymást jókedvükben, néha még szeretetből is. A nyomát azért a megjelölt egész életén át viselte. Sajátos logikát követtek az efféle párviadatok, akárkit nem tüntettek ki a bicsak hegyével, s nem is akármikor. Láttam néhány összecsapást, olyan volt, mint valami ősi szertartás, harci tánc, az ünnep léghőre övezte, nem nyers gyűlölködés feszült benne, inkább erotika, férfiorom, a hatalmát, erejét élvező him magakelletése. No persze ital is kellett hozzá, kellően felindult lelkiállapot, hogy az ösztönvilág mélyéről gáttalanul törjenek fel az indulatok. S még az ingyencirkuszból is belévegyült egy kaján félmosoly: szórakozzunk, fiúk, s szórakoztassuk a jónépet is — mintha ádáz düheik közepette titokban mosolyogtak volna.

Pünkösöd vasárnapján történt, hogy beszaladt hozzánk egy feldúlt arcú legény. Vacsoránál ültünk a nagy ovális asztal körül, családtagok s néhány ünnepre meghívott vendég. A pontosan tíz napig töltött, idei liba rózsapirosra sütve az asztal közepén — ó, felejthetetlen ízek, illatok —, mikor a kuplizó beesett az ajtón, és lihegve kiáltotta:

— Jaj istenem, hol a doktor úr, bocsánat, megszárták a Mózsit.

Az orvos felállt az asztaltól, máris indult. Apám — aki mindenkit személy szerint ismert, azt is tudta, hogy a kétségbeesett legény Mózsi legjobb pajtása — méltatlankodva kérdezte:

— Miért hagyta, hogy megszurják?

— Én szúrtam meg, mérnök úr — válaszolt a legény zokogó önváddal hangjában —, együtt voltunk, jól voltunk, összeölelelkeztünk, nem állottam meg, hogy meg ne karcoljam.

A fékezőbált egy ízben, valami félreértés miatt, kisebbfajta késelés zavarta meg. A vasútiak mind ott voltak a bálon, adáz cigánybanda húzta, s én fékevesztetten roptam a táncot egy fiatal fékezővel, a gyönyörű bogárszemű Galaci Pistával, életem legjobb csárdástáncosával. (Pedig volt egypár.) A legények a vitát kint, az iskolaudvaron intézték el, mert a bált az iskola, két termében tartották, amint az istentiszteletet is ott celebrálták, általában ott zajlottak az ünnepi események. Apám utólag tudta meg, hogy míg ő békésen a „Nékem olyan asszony kell”-t dúdolta cigányzenére, kint a lovagiasság szabályai szerint megverekedtek. Másnap a maga patriarkális módján leszidta a fiúkat, hogy mi az ördögnek rántják elő rögtön a kést, verekedjenek léccel, ha már mindenáron verekedniök kell. Az egyik fékező rosszállón megcsóválta a fejét. — Nem helyes beszéd ez, mérnök úr — mondta —, mert léccel úgy megcsaphatja egyik a másikat, hogy mire észreveszi magát, a barátja már meg is hótt. A kés, az más, az csak egy centire van kifenne, azzal csak megjegyzi az ember a pajtását, nagy kárt nem tesz benne.

Ahogy múltak az évek, nemcsak a balesetek, a bicskázások is egyre ritkultak. Nyilván a munkássá válás okozta s tán ernyesztette is a falusi ember kedvét. Kevesebbet virtuskodott, és többet rágódott a sorsán. A falu törvényei lassan érvényüket veszítették közöttük, új törvények szabályozták viszonyulásukat egymáshoz és önmagukhoz. Ismeretlen erők hatalmába kerültek. Még nem tudták, hogy a civilizáció áldásaiért mekkora árat kell fizetniök.

6

Az emberek úgy haltak meg, amint éltek. Horn Mór is úgy múlt ki Komandóból, amint vezérkedett volt. Elcsúszott egy cseresznyemagon. Sikerei teljében, hatalma csúcán. Erdővásárait elnyerte főnökei korlátlan bizalmát és a velejáró tekintélyes anyagikat. A telepen s még a környékén is féltek tőle, egész Háromszék megyében csak a háta mögött merték kifigurázni, s ő mámorosan

ágált és uralkodott. Horn, aki kötélzáncot járt a törvények paragrafusai között, s a legveszélyesebb helyzetekből kiementette az irháját, nevetségés csekélységen bukott el.

Az 1911-es év valamelyik őszi vasárnapján a halottsípber Brassóból felhívta Komandót, hogy megkérdezze, kinek van ott értékes, szép bélyeggyűjteménye. Meglepő kérdés, hirtelenjében válaszolni sem tudtak rá, akkortájt sokan gyűjtöttek bélyeget, divatos szórakozás volt, s még anyagi előnyökkel is járt. Néhány név úgy kapásból eszébe jutott a tisztviselőnek, de az őskori telefonkagylóból mindig ugyanaz a válasz recsegett: nem, nem, nem. Ekkor hirtelen felrémlett emlékezetében egy Cipa nevű, zabolai mozdonyvezető képe, akiről azt beszélték, hogy ritkaság bélyegek tulajdonosa. — Ez az! Megvan! — kiáltotta Horn diadallal. — Holnap otthon vagyok, azonnal látni akarom.

Mihelyt megérkezett, felkereste a főkönyvelőt, az elismert bélyegszakértőt, és arra kérte, menjen vele Zabolába. Cipa húzódozva ugyan, de elővette a gyűjteményt. Egy nagyobb bőröndben hozta be, s amint felnyitotta, a vendégek szájtátva ámuldoztak. A rekeszes bőröndben, vastag albumok lapjain, szakszerűen osztályozva, tökéletes rendben sorakoztak a legértékesebb ritkaságok. Kiguvadt a főkönyvelő szeme, nagyokat nyelt, hápogott. Azonnal tudta, hogy ezt a gyűjteményt nem Cipa kutyulta össze, hanem lopta valahol. — Na, mit szól hozzá? — kérdezte Horn oly magabiztosan, mintha saját kincseit mutogatná. — Mennyit érhet ez a gyűjtemény?

— Nagyon sokat, rengeteget — dünnyögte a főkönyvelő, és belemélyedt a turkálásba. Maga is szenvedélyes gyűjtő lévén, addig tett-vett, míg néhány megáhitott példány átvándorolt a zsebébe. Azután következett a hivatalnok, aki Horn parancsára a riadtan tiltakozó Cipától elragadta a gyűjteményt, és magával vitte Komandóra. Ő is megdézsmálta a rábízott kincset. A telepen számos gyűjtő gyönyörködött benne, a nyáluk folyt utána, és csentek belőle, amit éppen csenhettek. Mindenekelőtt Horn, aki tudta, honnan fúj a szél, összeállított egy kis ínycsiklandó kollekción, és megajándékozta vele a Groedel fiókákat. Mire a kollekción Brassóba érkezett, mert

oda kellett érkeznie Horn személyes vezetésével, tekintélyes lyukak tátongtak a sorozatokban.

Két héttel a történetek előtt Cipa bent járt Brassóban, gimnáziumba vitte a fiát. Visszatérőben az állomáson útitáskáját letette a váróteremben, és vasutas-szokás szerint vonatindulásig beült a restibe. Egy féldeci mellett városi kartársakkal beszélgetett, utolsó pillanatban kapott észbe, rohant a poggyászáért, felkapta a bőröndjét, és felugrott az utolsó vagonra. De a bőrönd csak hasonlított az övéhez, otthon, mikor kinyitotta, kiderült a tévedés. Legalábbis így mondta el Cipa. Ellenőrzés kizárva, mert saját bőröndje sohasem került elő.

Egy görög bélyegkereskedő viszont lázasan kereste elűnt bőröndjét. Tízezer korona jutalmat ígért a becsületes megtalálónak. Segélykiáltásait a sajtó visszhangozta, a rendőrség hirdette, mígnem egy zabolai hivatalnok füléhez is eljutott, ami nem ment épp máról holnapra, mert a lapok csak hetenként kétszer érkeztek Zabolára. Biztosan nem tudta, de erősen gyanakodott, hogy a Cipa-féle gyűjteményről lehet szó. Tízezer korona reményében mint becsületes megtaláló beosont Brassóba, és jelentette a rendőrségen, sejtí ő, hol a kincs, de addig meg nem mondhatja, míg az ígért jutalmat nem kapja meg. A jutalmat azonban a rendőrség is megkívánta, ezért hagyományos módszereivel sanyargatni kezdte a bejelentőt, míg az kínjában kibökte, hogy a gyűjtemény szerinte egy Brassóból mint központból vont hatvan kilométer sugarú körben található. A kihallgatás véget ért. A rendőrség játszva megállapította, hogy a bejelentő az Erdélyi Erdőipar alkalmazottja, s ama bizonyos kör Zabolán halad át. Mire a rendőrtiszt egyenesen a fejhez, Horn Mórhoz fordult. — Kinek van Zabolán bélyeggyűjteménye? — kérdezte roppant udvariasan. Így került az ügy Horn kezébe.

A bőröndöt Horn beszállította Brassóba. Kívülről érintetlen volt a kézitáska, belülről némileg hiányos. Elhelyezte pedig egy bizalmasánál, aki több igen értékes szolgálatot tett már neki. A jutalomból majd az ügynöknek is juttat néhány száz koronát. Megérdemli. És értesítette a rendőrséget, hogy a bőrönd átvehető, mihelyt kifizették a tízezer koronát. A rendőrség ráállt az alkura: hol, mi-

kor bonyolítják le a hoci-nesze bótót? Horn közölte a címet, órát, percet, ő hozza a bőröndöt, a rendőrség a pénzt. Délután pontban négykor a lakáson megjelent egy rendőrtiszt, hogy négyszemközt, mint azt Horn kérte állására való tekintettel, lebonyolítsa az eljárást. A rendőrtiszt a törvény nevében felszólította a becsületes megtalálót, hogy adja át a bőröndöt, mire Horn megismételte, hogy csakis a pénz ellenében. Tessék lepengetni a tízezetet. A tiszt elővette a pénzt, s míg számolta, a szekrényből előbújt egy detektív, lefoglalta a pénzt, a bőröndöt és Hornt zsarolásért.

A pedáns görög erre elővette a listáját, kipipálta a meglevő bélyegsorozatait, számba vette a hiányokat, és megállapította, hogy tizenötezer korona értékű bélyegét ellopták. Pert indított Horn, Cipa és a derék orgazda ellen, a kitűzött jutalmat pedig mélységes erkölcsi felháborodással visszavonta. Eljárása a rendőrséget vérig sértette, dühükben „Hornt és társait” átadták a bíróságnak „hatósági közegek megzsarolása” vádjával.

Horn és társai bünperén fél Erdély röhögött, igaz, a sajtó minden tőle telhetőt megtett a siker érdekében, buzgón teregette a szennyest, a fások legnagyobb öröme: a vén róka végre beleesett a maga állította csapdába.

A per az Erdélyi Erdőiparnak ötvenezer koronájába, Hornnak az állásába került. Dr. Pollák, híres pesti védőügyvéd, kiharcolta ugyan a kúriánál a felmentő ítéletet, de a vezérigazgatót nem menthette meg. Még Groedelék sem engedhették meg maguknak, hogy tolvaj és zsaroló, sőt leleplezett tolvaj és zsaroló álljon a vállalatuk élén. Mennie kellett, de érdemeiért s a hajdani megállapodás értelmében még hat évig, 1918-ban bekövetkezett haláláig titokban kapta a fizetését. Jutalmul az összerabolt erdőkért, no meg betyárbeccsületből is.

7

A „tönkös” bekanyarodott a telepre. Darnó felől közeledett, elől feketén, pokolbeli gőzöket eregetve a mozdony, mögötte hosszan, ingatagon a tönköskocsik. A reccsögő, fémesen csikorgó szerelvénnyel elhúzott a temető

mellett, a kincstári, kőből épült vadászház előtt, füttyentett egyet a csendőrőrs tiszteletére, csak amúgy röviden, mintha a kalapját pöccintené meg, mert az igazi, a velőt-rázó sípszó csak ezután következett: éles visitása hosszan hullámozott a levegőben, a technika iránti tiszteletre oktatva a telepieket. A zenés belépő után mozdony és kíséréte méltósággal hömpölygött be az állomásra.

Csak sokkal később, emlékezetemben kapta az állomás a „kis” melléknevet, mert eredetileg „nagy” volt: a Nagyállomás, ez a név dukált neki, szerepét, jelentőségét tekintve egyaránt. Már csak azért is, mert Kisállomásnak a rönkteret nevezték, ahova a mozdony a tönköskocsikat toltta be. A sínpárok két, sőt három irányból futottak össze a Nagyállomáson, váltókkal, elágazásokkal, mellékvágányokon üres és terhelt kocsikkal, tolató-, ki- és befutó mozdonyokkal. Jogosan neveztük az állomásunkat „nagy”-nak, úgy lüktetett, mint testben a szív.

A sínek és a deszkaplacc közötti téren zajlott az élet. Vártuk a vonatokat, Kovászna felől a friss zöldséggel érkező kofákat, vendégeket, délután a postát. A forgalmi iroda fehérre meszelt falán ákombákom üzenetek: „Mindjárt jövök”, „János, Dobra bácsi keresett”, „Grósz úrnak négykor sínautót”. Az épület nagyobbik felét élelmiszer-raktár foglalta el, a magazin, ahol az erdeiek prémondázták a szalonnát, túrót s a világháború utáni nehéz években a telepi munkásság is az egy főre eső kukoricalisztet, avas szalonnát, zsizsikes borsót. A mindenkori raktáros Buddhát idéző nyugalommal üldögélt az egérszagú raktárban, a nagy mérleg mellett, amelyre markos legény csapkodta a zsákokat, s minél izgatottabbak lettek a munkások, a raktárnok annál fenségesebb nyugalommal jegyezgette zsiros hátú füzetébe a kétes pontosságú mérés eredményeit.

Szemben, a sínek túloldalán, fenyővel borított dombháton, a sűrű, sötétzöld kis erdőt meredek lépcső szelte ketté. A domb tetején, fák közé rejtve, hogy az állomásról a köznép csak a zsindeyes tetejét lássa, csinos, villának is becézhető faház állt: az „Úrilak”. Régen ott szálltak meg a bárók, ha egyik-másik betévedt Komandóra, ifjúságom idején azonban már a fiatal hivatalnokok, gyárban, irodában gyakornokoskodó fakucacok tanyáztak ben-

ne; a bárói család a telep ellenkező oldalán, a patak túlsó partján sokkal nagyobb, előkelőbb, svájci stílusú vadászházat kapott.

Magam sem tudom, hogy a dombtetőn a romantikus hangulatú Úrilak, mely szemérmesen rejtőzködött a sötétzöld fenyők, málna- és szederbokrok vadonában, körvonalai bársonybarnán rajzolódtak fel az ég háttérére, miért tűnt olyan titokzatosnak, egyenesen tabunak, hogy szemünket csak lopva emeltük fel rá, és akkor is csak az ablakáig, de benézni sohasem mertünk. Gyakran jártam oda, Lili barátnőm a szomszédban, a dombra épült másik házban lakott. És mennyit csatangoltunk a ház mögötti fák között, akkor még erdő volt mindenfelé, tíz perc alatt kint voltunk a vadonban, gombásztunk, málnát szedtünk, semmitől sem féltünk, de az Úrilakot messze elkerültük. Vajon a ház múltja, bárói hírneve parancsolt volna ránk ekkora, még a kíváncsiságunknál is erősebb tiszteletet, vagy éppen ellenkezőleg, a ház jelene, a fiatalurak kissé rossz hírű mulatozásai ingerelték olyannyira kíváncsiságunkat, hogy nyíltan nem mertünk szembenézni a kéjtanyával? Lili barátnőmmel gyakran ültünk kint a kerti padon, az Úrilak kertjével közös kerítés tövében szívesen hűsöltünk, és kellemes kis szorongással közöltük egymással titkainkat, csakis sugdosva egymás fülébe. S milyen kényelmetlen érzéssel figyeltem, és tudom, Lili is, ha Irma és Juliska, a nagyleányok odaültek mellénk a fák alá, és harsányan fecsegték, nevetgéltek, valószínűleg éppen azért, hogy odaát meghallják.

— Emlékszel arra a részre a *Serpolett*-ben, arra a bizonyos...? — kérdezte Irma, és kuncogott.

Juliska felelni is alig tudott a nevetéstől, csak forgatta buta kerek szemét: — Melyikre gondolsz a sok közül?

— Persze arra, ott a hajón a matrózok ...

Ahol a matrózok a lányt... hihíhi, hahaha — és úgy vihogtak, mint a bolondok. Mi szemérmesen lesütött szemmel, de mohón és irigykedve lestük szájukról a szót, többet azonban nem mondtak, csak pislogtak, kacsingattak és nyerítve nevettek. Odaát biztosan meghallották, talán még azt is, amit mondtak. Szégyenkeztem a viselkedésük miatt, azért mihelyt hazaértem, felforgattam a könyvszekrényt, és valahonnan a mélyéről előkotortam a

Serpolettet, Bíró Lajos divatos regényét. Sajnos sem akkor, sem azután, pedig igazán kerestem, nem találtam meg „azt a bizonyos részt”.

Az állomás mögött a deszkaplacc szétfolyt, mint lapítón a túlkelt tészta. A színe is hasonlított hozzá, sárgásfehér volt, tojással gyúrt, nagy téglalakú tésztarakások borították az egész teret szabályos, messziről összemosódó sorokban. Fölötte, különösen eső után, balsamosan szállongott a fenyőillatú pára. Ezt az illatot akkor éreztem igazán, ha vakációra hazaérkezve a városból, a vonat megállt az állomáson, s én a barna személykocsi lépcsőjén az első mély lélegzettel beszívtam —, ó istenem! talán azért nem lélegezhetem azóta soha seholy kedvem és tüdőm szerint.

Londonban egyszer, másfél évtizeddel Komandó után, sírva fakadtam az utcán, az aszfalt kellős közepén. Zöldséget vittem szatyorban s egy pár frissen talpalt cipőt; a Shepherds Bushon egyszer csak minden ok nélkül megálltam, sűrűn és hangtalanul folyt a könnyem. Gondolatlanul, szorongó fájdalommal. Milyen pocsek állapotban vannak az idegeim! — ocsúdtam magamra, bementem egy kapualjba, talán ott megnyugszom. Mintha húzott volna valami befelé, végigszédeletem a hosszú bejárón, és egy nagy udvaron, deszkarakások között találtam magam. Asztalosműhely dolgozott a házban.

Hogy valamiféle topográfiai képet is adjak Komandó központjáról: a fűrész és a gépház a szabályosan kiépített deszkarakások szövedékében úgy sötétlett, mint óriás pók a hálója közepén. Kéménnyel a tetején. Maga a gyárépület nagy, nyitott csarnok, rozsdavörösre pácolódott lemeztetővel, téglából rakott tartóoszlopokkal. Közöttük a vastag fűrészporrétegen, mint puha szőnyegen, ki-be tolták a szortírkocsikat és ki-be járt a szél.

A terhelt kocsikat a gyár mögötti rönktéren a tönkűritők vették gondjaikba. Szó szerint, mert a tönkösökcsik ürítése, különösen a kocsisámolyok kiemelése, gondal járt. A hatalmas gömbfának lassan kell legördülnie a kocsiról, hogy se önmagát, se a munkást ne üsse meg. A legördített gömbfa először a szabdalóba került, ahol a megrendelő kívánsága szerinti méretre felszabdalták, majd

a szortírozók hossz és vastagság szerint osztályozták és a méretnek megfelelő részlegbe juttatták. Innen a tönkbeadók két-két kocsikerékre erősítve (szortírkocsin) beszállították a gyárba ahhoz a gatterhez, magyarul keretfűrészhez, amelynek a gömbfa mérete megfelelt. Eddig a munka minden fázisát kézzel végezték a munkások, természetesen segédeszközökkel is, mint fejsze, fűrész, és a legértékesebb szerszámmal, a capinával, melyet munkájuk könnyítésére döntők, terhelők, üritők, beadók egyaránt használtak, mert alkalmas a rönk emelésére, fordítására s szükség esetén védekezésre is. Enélkül a sasorrszerűen görbülő, hegyes végű, súlyos szerszám nélkül, melyet más vidékeken cápinnak neveznek, havason fával dolgozó embert elképzelni sem lehetett.

A keretfűrész függélyesen leereszkedő lapjai a gömbfát a kívánt vastagságú deszkákra hasították. Innen a cirkuláshoz, magyarul körfűrészhez került a fa. A nagy sebességgel forgó fűrészlap fülsértően sivító hanggal „beszélte” a deszkát, végeit „lecappolta”, ahogy fűrész-nyelven mondták. Gomolygott körülötte a fűrészpor.

A gyár mögül betolták a gömbfát a munkacsarnokba, és elöl kitolták a sárga húsú deszkát. Újra osztályozták méret és minőség szerint, felkásztázták úgy, hogy járja a levegő, s néhány heti száradás után leszállították Kovász-nára. Ismét átrakták, az állami vagonokba, és útnak indították a világ négy tája felé.

A hosszú és nehéz munkafolyamat majdnem minden mozzanatára németből magyarított szót használtak munkások és hivatalnokok. Magamnak is úgy esik jól, ha gatterert mondok és nem keretfűrész, cirkulát és nem körfűrész. Az erdélyi faipar, más iparágakhoz hasonlóan, német emlékün nevelkedett.

Emlékezetemben a legmélyebbre ágyazott ipari élmény és ipari döbbenet: a gőzgép. Szemtől szembe akkor kerültem vele, mikor még a mesék ígézetében éltem. Élőlénynek láttam, szörnynek, sárkánynak, amint elnyúltn feküdt ketrecében, félig földbe süllyesztve, félig magasba emelve irtózatot testét. Fekete, narancsvörös, ezüst hátán ijesztő ábrák, titokzatos jelek, ütemesen lihegő testen fel és le a mélybe lépcsők vezetnek, zörgő vasak,

kívánságait táblákon tudatja, erejét rohanó szíjak továbbbítják. Apám vitt be a gőzgép makulátlan, fényes csarnokába, azt hittem, templomot szenteltek a szörnynek, és ha nem apámmal vagyok, akiben erősen bíztam, holtbiztos, hogy sivalkodva kirohanok. Így csak odalapultam sziklakemény, toronymagas lábszárához, és megkapaszzkodtam a bekecse szélében.

Hazudnék, ha azt állitanám, hogy később jobban megérttem a gépek természetét, mint akkor a réműlettől fuldokló körsétán, mikor apám és én háromszor kerültük körül a szörnyeteget, és ő hol nekem, hol a gépkezelőnek mondott valamit, én pedig szorongva vártam, hogy az óriás állat mikor emelkedik fel láthatatlan lábaira, hogy rám vesse magát.

Azóta magam is kezeltem gépeket, sokkal modernebb, ámulatra méltóan okos automatákat, még a szerkezetüket is úgy-ahogy megérttem, de alapérzésem a gépek természetét illetően nem sokat változott. Ebben is, mint sok egyébben, a gyermekkor bizonyult erősebbnek. Ha ma szembejön velem egy autóbusz, ösztöneim iszonyodva vadállatot szimatolnak benne, kiszámíthatatlan lényt, aki maga sem tudja, mire készül. Nagy ívben elkerülöm, nehogy megvadítsam és belém marjon.

A főutca az állomástól a deszkaplacon át az iroda felé vezetett. Tekintélyes utca volt, valósággal sugárút, széles patakmeder fölött, egy hídon is áthaladt, azután parknak beillő kertek mellett érte el a munkásházakat, de itt már keskenyebbé, bizonytalanabbá vált, hogy végül a Kecsefejnél nagy kanyarral bevegye magát a hegyek és erdők közé. Az iroda előtt a főutca térré szélesedett, közepén a villanypózna ipics-apacs játékainkhoz kitűnő hunyóhelyet kínált, s hogy bűvőhelyekben mit rejtett az iroda és környéke, az felnőtt ésszel fel sem fogható. A főutcából jobbra és balra mellékutcák ágaztak ki, melyek az iskola és a telep egyetlen boltja között újabb, tekintélyes teret képeztek, és valamelyes nagyzólassal városiassá avatták Komandó képét. Az utcákat három deszkából összerótt, talpfákra erősített járda szegélyezte egészen a munkásházakig, mert ott a járda is megváltozott, hulladékfából ábdált palló lett belőle, védelemül sár és hó ellen. Szerencsére az esőlé nem gyűlt fel, a köves talaj a vizet

gyorsan felitta, a hó ellen meg úgysem lehetett védekezni. Telente mindent, hidakat, járdát, vasúti síneket, urat és munkást egyforma vastagon és szikrázó fehéren, borított be a hó.

Milyen volt a téli reggel?

Fél nyolc. A gyár nemrég dudált másodszor. Utcánk kihalt, csak egy-egy fekete hárászkendőbe burkolt aszszony siet a boltba. A férfiak most früstökölnek. Apám hazaérkezett az üzemből, bekecsén, kucsmáján hozza a fagy leheletét, kis angolbajusza deres, két pici jégcsap lóg a két végén. A ház egyszerre megélenkül, készül a reggeli. Apám hatkor kel, télen, nyáron, hálóinge fölé nadrágot húz, zakója fölé bekecsét, télen, nyáron, bejárja a gépházat, műhelyeket, megbeszél, ellenőriz, és hét után hazaérkezik reggelizni.

Fél nyolc. Indulnak a gyerekek a telepi iskolába. Hangjuk felveri az utca csendjét. Bukdácsolnak a nagy hóban, szaladnak, nem mintha késő lenne, s az iskola sincs messze, de fáznak. Dermesztő hideg van. Éjszaka méteres hó esett, reggelre beállt a csikorgó fagy. December vége. Holnap kezdődik a karácsonyi vakáció.

A hótakaró alól piros, barna, fekete foltokként bukkan ki a gyerekek feje, láthatatlan lábuk birkózik a kegyetlen fehérséggel, de örülnek is neki, fellökik egymást, megmártóznak a hóban, fenekük kis lyukakat váj a puha fehér felületbe. Legalább melegszenek. Rájuk fér, mert ruházatuk elég lenge. Pedig mindent rájuk adtak, ami otthon melegnek számított: csukaszürke sálak, hósapkák, a nagy háború maradványai, jótékonykodó grófnők adományai, hárászkendők átkötve a hónuk alatt, egy sapka meg még egy kendő a tetejébe, rongyos kabát, egyujjas kesztyű és csizma vagy bakancs sok kapcával. Egyikük-másikuk lyukas cipőjét újságpapírral tömte ki, apjuk mondja, hogy az újságpapír meleget tart. Fagy, nem fagy, ma vígan mennek iskolába, könnyű nap lesz. Jókedvük, amint a mérnök úr háza elé érnek, megcsappan, kórusban fújják: ke-zit-csó-ko-lom! Pedig az ablakon még le van eresztve a függöny, sehol senki. Ők mégis köszönnek. A tanító néni megmondta: az urak háza előtt köszönni kell.

Az iskola két teremből áll (később egy harmadikat építettek hozzá). Egyikben az első és második osztály, a másikban harmadiktól a hatodikig mindenki. Sarolta néni tanítja a kicsiket, szelíd, öreg tanító néni, Ilka néni fiatalabb és haragosabb. Az iskola legfőbb előnye, hogy meleg. S a szünetekben játszhatnak. A hatodikosok gyúrják a dobkályhát, vörösen izzik az ajtaja, süt az oldala is. Köréje gyűlnek, meggémberegett ujjait dörzsölgetik, topognak, bokáznak, lassan az orruk is felenged. Taknyosak, nedvesek, köhögősek. Feri, a hatgyerekes fűtő fia már rágicsálja a tízórai kenyerét. Mindig éhes. Ő csak harmadnaponként jár iskolába, mert a csizmát két testvérel felváltva viseli. Azoknak is tanulni kell. András sűg valamit a mellette állónak, ő nagyokat röhög, továbbadja, a következő percben röhög az egész banda. Látom, Rebi felé kacsingatnak, aki hatodikos, melles nagylány, sokat dolgozik otthon, és unja az iskolát. A sugdolózásból csúfondáros kiáltások ugranak ki — meglesett András, látott a zsidó inasával, mit csináltál a kerítés tövében? —, és valami olyan sokatmondó, de nem világos fogalom, hogy „összeadtad magad”. Erre kitör a hahota, kegyetlen tekintetek vizslatják Rebit, de ő rájuk se hederít, egykedvűen túri a csúfolkodást. Legtöbbjüknek nem újság az efféle, eleget látják otthon az egy szobában. De én kihegyezett fülekkel figyelek, nagyon szeretném tudni pontosan, hogy mi az az „összeadta magát”. Ha most Rebi mellett ülhetnék... — de a tanító néni elültetett mellőle, azt mondta, tetves. Pedig nem is igaz. Ő megmondaná nekem óra közben, hogy mi az a kerítés melletti dolog. Hirtelen csönd lesz, belép a tanító néni. Szélesen kitarja az ajtót, és dühösen csapja be maga mögött. Tudjuk, hogy ilyenkor baj volt otthon.

— Imádkozunk. Miatyánk, ki vagy a mennyekben...
 — Mire az imádság végére értünk, jókedv, kíváncsiság, minden emberi érzésünk elpárolgott.

— Csend legyen. Hátra karba a kéz. Ki hiányzik? — Papírzörgés. Csend. A tanító néni beírja a hiányzókat, végignéz az osztályon. Feláll, hatalmas, kupolás keblét fölénk boltozza, örök fekete ruhájában mereven lépdel végig a padosrok között. — Vegyétek elő az olvasókönyvet. Mindenki olvasson, magában. Egy pissenést se hall-

jak, megértették? Mindjárt jövök — mondja, és hazamegy, biztosan ebédet főzni.

Az osztályban persze azonnal óriási lárma kerekedett, s egy jó óra múlva a tanító néni úgy lépett be, hogy senki nem vette észre. Ez a trükkje. A gyerekek a padok tetején, a dobogón, számfüleket rajzolnak a táblára. Megdermednek, mikor Ilka nénit megpillantják. Szilárd keze és hajlékony vesszője van. Ilyenkor az osztályon kiüt a veríték.

Életem egyik megrendítő élménye, hogy ezen a napon az egész osztály körmöst kapott. Nem vesszővel, hanem vonalzóval, mert körmösnél az jobban fáj. Négyen ültünk egy padban, két oszlopban álltak a padok. A körmösök kiporciozását a túlsó oszlop padjában kezdte meg a tanító néni, én az innenső oszlop harmadik sorában ültem.

— Nyújtsátok ki a kezeteiket — kiáltotta. — Mind a kettőt.

A gyerekek kinyújtották a karjukat, összeszorították az ujjait, tudták, mi a körmös. Fáj, csíp, apró véraláfutás támad utána. Mégis ijesztő csendben túrték. Csak valami nehéz szag árulkodott félelmükről. A harmadik pad szélén, harmadik osztályos bensőmben zsugorodni kezdtek a szerveim, lassan, a vonalzó közeledtével egyenes arányban húzódott össze bennem tüdő, máj, gyomor és szív. Kiszáradt az agyam. Otthon soha nem kaptam verést. Nincs olyan emlékem, hogy szüleim megaláztak volna, apám — az öreg liberális demokrata — családi életében is megvalósította századfordulós eszményeit, ebédlőasztalunknál parlamentarizmus uralkodott, az ellenzék szólásszabadságát is tiszteletben tartották. És most, érzésem szerint ok nélkül, ránk tört ez a nálunknál sokkal erősebb, hatalmasabb tanító néni a vonalzóval. Fütött a szolidaritás érzése, a többiek sem követtek el sem többet, sem kevesebbet, mint én, de nagy rettegésem mélyén, furcsa módon, vágy is lapult, kíváncsi voltam az ismeretlen kínra. Éreztem, hogy kinyújtott kezem és lábam lassan kihül, jéghideg lesz, homlokomon pedig gyöngyözik a veríték. Mögöttem egy kislány felszisszen, összeszorított ajka közül mégis feltör a kín.

Én következttem. Reszketett a kezem. Tekintetem a tanító néni fölé emeltem, hogy ne lássam élesztőszínű ar-

cát, mélyenülő gonosz szemét. Vártam. Semmi. Vártam. Semmi. Egyszerre meghallottam Ilka néni hangját.

— Te nem rosszalkodtál, te jó kislány vagy, tudom — mondta, és továbbment.

Kezem leejtettem, csodálkozva néztem körül. Nem értettem, az egészről nem érttem semmit. Mindenki rám nézett, az osztályban minden gyerek engem nézett. Miért, mit tettem? A tanító néni tovább osztogatta a körmösöket.

Ernyedten dobta a vonalzót a katedrára. Ma a szokott-nál is fárasztóbb volt a tanítás. Azután föllépett a katedrára, eszébe jutott karácsony, megköszöri a torkát.

— Kedves gyermekeim — mondta —, a szeretet, a béke ünnepe közeleg. Legyetek jó gyermekek, tanuljatok engedelmességet, mert csak a jó, az alázatos szívű gyermekeket szereti az Isten. Javuljatok meg, hogy meghallgassa kérésetek, és fia, Jézus Krisztus születése napján hozzatok is elküldje angyalát. Imádkozzunk: Miatyánk, ki vagy a mennyekben...

Az udvaron kápráztató fehérség fogadott. Sütött a nap, a hótakarót millió gyémánttal szórták tele, a fiúk azonnal belevetették magukat, és megkezdődött a hógolyócsata. Engem félrelöktek. A lányok szorosán megfogták egymás kezét. Álltam a körön kívül egyedül, s egy pillanatra behunytam a szemem a nagy fényesség előtt. Aztán elindultam hazafelé.

8

Óslakónak lenni Komandón még ötvenéves múltat sem jelentett. A kutyabőr nem teregette senki, s mégis a sokféle-fajta ember közül kiváltak az első telepések. A pionírok Horn Dáviddal érkeztek a Felvidékről, szláv hangzású nevekre hallgattak, s akadt közöttük, aki sohasem tanult meg hibátlanul beszélni se magyarul, se románul. Szlovákok voltak, tekintélyüket szakmai tudásuknak köszönhették, kissé elkülönültek a többiektől, éreztették, hogy ők a Tátrában tanulták meg, mi a fa. Pribnovtól például, a főerdésztől egyenesen féltek, még a családja, gyermekei is, mert szigorú, szűkszavú, barátságatlan em-

ber volt, csak az erdőben engedett fel. Vállán vadászpuskával járt ki az erdőbe, zöld hajtókás kabátban, zerge-tollas kalappal a fején, és egy erdőőr kísérte. Mentségére szóljon, hogy ismert minden fát, fűvet, követ, bogarat.

A munkásság zöme paraszti eredetű első nemzedék volt, legtöbbször a környező székely falvak nyomora kényszerítette vándorlásra. Évek óta éltek már Komandón, azért ha azt mondták, „nálunk” vagy „odahaza”, a falut értették rajta. Hazavágytak. Vissza a földhöz. De nem térhettek vissza, nem is akartak az éber eszközzel, később már beilleszkedni sem tudtak volna, megszokták a munkáséletet, a péntekesti fizetést, ami kevés volt, de legalább minden héten kijárt.

Székelyek és románok közé vegyülten éltek a krajnerek, olaszul beszéltek, ami senkit sem zavart. Szép férfiak voltak, tetszettek a telepi lányoknak. Ruszinszkóból ruténok vándoroltak át hozzánk, s együtt dolgoztak a többiekkel a gyárban, rönktéren, deszkaplaccon. A kisoroszok a legszegényebb emberek voltak, akikkel életemben találkoztam. Oly gyámoltalanok, akár a birka és a kecske, melyekkel együtt laktak a pusztai földre terített szalmán, egymás melegében. Mikor beszállingóztak Komandóra, az Erdős-Kárpátok mostoha, mindenfajta közigazgatástól elhanyagolt vadonából, tekintetükben az özek félelme és szelidsége tükröződött. Nyelvüket senki sem értette. Ingüket a tetvek ellen avas zsírba áztatták, hajukat is zsírozták, hogy fényes legyen. Magukban bolyongtak, sokáig nem barátkoztak meg senkivel. De ünnepnapokon, esküvőn, keresztelőn vagy temetésen csodálatosan megváltoztak. Nemcsak a ruházatuk, mely gazdag és szép lett, mint a virágos rét, de egész lényük, viselkedésük megváltozott. Mintha a hófehér gyolcsatyákkal, az oldalukra akasztott hímzett táskákkal, mesterien szőtt gyöngydiszékkel önbizalmuk is megnőtt volna, szilajul énekelték vagy búsongva ritták különös, fájdalmas dalaikat, táncukba szenvedély és bánat keveredett, és úgy szólt a furulyájuk, a világ legpanaszosabb hangszere, hogy szégyenkezve lesütöttük a szemünket.

A ruszin munkások néhány év alatt zárkózottságukból és szépségükből is sokat veszítettek. Régi viszonyaikhoz mérten emberebbül éltek, az egyszobás lakás s a betevő

falat nekik is kijárt, fiatal orvosunk az egészségügyi nevelésüket is szorgalmazta, tisztaságra szoktatta őket, egész tekintélyét latba vetve rájuk kiabált, ha észrevette, hogy a beteg gyermek és a birka együtt alszik — csak éppen megszürkültek kissé, tekintetükből eltűnt az őz és előlépett a macska, s a honvággyal együtt szép dalaik is elcsitulnak.

Nemzetségi, faji ellentétek nem dúlták a telep életét: a munkások többé-kevésbé egyformán nehezen éltek, egyformán a megélhetés volt legfőbb gondjuk. Valamelyes zavar csak akkor támadt, mikor 1926-ban néhány kaftános, tincses zsidó érkezett Máramarosból. Munkát kerestek. Sokgyermekes, nehéz családú emberek, sápadt arcukban túl nagy szemekkel. A fűrészen és a rönktéren kaptak munkát. Rövidesen követték őket a családjaik, rokonaik. Sok nyüzsgő gyerek, és nemsokára jelentkezett az első kereskedő is. A telepiek örültek, hogy az egyeduralgó kantinos végre konkurenst kapott, akinek az öltözéke sem volt olyan különös. Mert a többit idegenkedve, de csöndben vizslatták, hajukat, szakállukat s a módot, ahogyan imádkoztak. Vallási törvényeiket az újonnan jöttek épp olyan szigorúan betartották, mint Máramarosban, a rituális baromfivágásra saktert hoztak magukkal, aki gyári munkája mellett gyakorolta második hivatását. A Talmudot és az Ótestamentumot betéve tudták, valóban csodálni való szegény emberek voltak.

Néhány hónap alig telt belé s a zsidó munkások iránti érdeklődés jelei már mutatkoztak. Volt egy nagy titkuk: írástudók voltak, jól számoltak, ezekért az erényeikért megbecsülték őket a gyáriak. Sőt, versengtek értük. A munkások ugyanis kisebb csoportokban, úgynevezett partikban dolgoztak, akkordbérért, és a fizetési listát csak úgy ellenőrizhették, ha a csoport teljesítményéről pontos kimutatást készítettek. A többségükben írástudatlan munkások azonban sokat kínlódtak az elszámolások elkészítésével és ellenőrzésével, és egyáltalában nem alaptalanul gyanakodtak, hogy a pénztárnok úr becsapja őket. Ha partijukba egy zsidót szerezhettek, sokkal biztosabban álltak a lábukon. És bár új munkatársuk fizikailag esetleg gyengébb volt, szellemi ereje pótolta a munkateljesítményében mutatkozó hiányt. Magam ugyan hatalmas

termetű, szőke zsidó munkásokat is láttam, vonásaik szláv keveredésre vallottak, de ebben a kelet-európai nagy olvasztótégelyben igazán meddő kísérlet az efféle keveredések felderítése. Tény, hogy a román és magyar munkások, a kisoroszkokról nem is szólva, kapkodtak a kevés számú zsidó munkás után, ajnározták őket, csak maradjanak a partijukban. Ők pedig idővel levetették a kaftánt, levágatták a fülhajukat, gyermekeik az iskolában elvegyültek a többi gyermek között.

Élt még a telepen néhány csángó család is. Nem munkások, hanem állattenyésztéssel foglalkozó gazdálkodók. Paraszti életformájukat érintetlenül őrizték az ipari környezetben, szinte mindent, amire szükségük volt, maguk állítottak elő, józan életű, dolgos, önellátó kis közösség volt, mely anakronisztikus törvényei szerint élt, és úgy látszott, jól érzi magát. Az üzem területén kívül, túl a munkások házsorain, saját házaikban laktak, ami kiváltságnak számított Komandón, mert rajtuk kívül senkinek nem volt saját háza, a cég tulajdonát képezte minden, lakóházak és középületek. Gyönyörű helyet választottak maguknak a csángók, patak partján, virágos rétek között, fenyvesekkel szegélyezett miniparadicsomban. A legidősebb Tankóné — most is látom magam előtt — az ősszszony méltóságával vonult végig a telepi utcán. Rendkívül magas, férfiasan kemény, szálegeyenes termetén hosszsan, egészen a lábszára közepéig ért a maga szötte, ványolta, varrta szürkésbarna condraposztó kabát, amit ott-hon Gyimesben csedelének neveztek. Fejét csángó módra kötötte be, de lábán már bakancsot viselt, ennyiben engedett az ipar csábításának. Járása is férfias, határozott, hosszú léptekkel mérte a járdát, nyikorogtak a deszkák talpa alatt. Vajat, tejfölt vitt valamelyik úriházba, de nem mint valami tejesasszony vagy pláne kofa, dehogy, inkább úgy, mint aki ajándékot hoz, áldozatot mutat be a legelők oltárán.

Hogy került ez a különös társaság Komandóra? A nemzetség egyik legöregebb tagja, Farkas Imre bácsi mesélte el nekem áttelepülésük romantikus történetét.

Élt pedig Gyimesközéplokon egy Tankó György nevű fiatal csángó, aki a földesúrtól bérelt legelőn egy társával együtt legeltette a juhait. Megállapodás szerint feles-

ben. Éveken át becsületesen elszámoltak, megkapták a részüket, és éldegéltek, mint a többi havasi szegény ember. Azon a tavaszon is, 1870 körül, fent legeltettek a havason, éjszakára behúzódva a szullakalyibába, abba a szullafából rakott, boglya formájú kis tákolmányba, ami mégiscsak megvédte őket az Isten hidegétől. Kora tavasszal máskor is hideg szél fújt a havason, de azon a tavaszon ítéletidő tombolt: szélvihar, hó, jeges eső, úgy ármánykodott fölöttük az ég, hogy a lélek is vacogott bennük. Hát még a szegény állatok, velük mi lesz? Először megetették a juhaikat a saját, nehéz napokra gyűjtött kis takarmányukkal, azután — mi egyebet tehettek — megetették az úrét is. Mikor lejöttek a havasról, megmondták, hogy amit elvettek, megtérítik a jövő évi szénából. Az úr hepciás, kötekedő természetű fia mégis rájuk támadt, de olyan csúful, hogy Tankó Györgynek fejébe szállt minden vére, csak az orra maradt fehér, ami nála a legrosszabb jel volt, s „gonosz nagy indulatában úgy megsuppantotta vót az úrfit, hogy az menten meghótt”. Utána átment a határon, bé Moldvába. De a juhokat nagyon szerette, hű maradt hozzájuk, egészen a Duna-deltáig vándorolt, hogy ott egy bojár juhait legeltesse. De mintha a balsors hozzászegődött volna s nem engedné ki a keze közül. Télen, nagy hidegben tüzet rakott, a szél a szikrát felkapta, a nádasba fújta, a nádas kigyulladt, s a juhok odaégtek. Menekült megint Tankó, visszavergődött valahogy Erdélybe, elcsámborgott Papolcra, s Zathureczky Gyula úrnál lett juhász. És felballagott juhaival a Komandó környéki kővér legelőkre, szépen gyarapodtak tőle a báránykák, s hizogatott a Tankó mája is, mert igen-igen hasonlított a táj a gyimesi havasokhoz. No, végre a szerencse is kicsit rámosolygott. Megkedvelte Zathureczky úr az ügyes csángóját, s a maga szerencsés tapasztalatai alapján rábeszélte, hogy okosan tenné, ha átköltöznék Komandóra, sok ott a munkás, tejnek, túrónak, sajtnak keletje volna, könnyebben megélne, mint odahaza.

Így kezdődött. Nemsokára Tankó fivére és két sógora is megérkezett: Tankó Antal, Farkas András és Ferencz András asszonyokkal, gyermekekkel. Az áttelepülés 1898-ban ért véget, és szerencsét hozott a nehéz sorsú gyimesi csángóknak, ötven év múltán is hálával emlegették Tankó

Györgyöt, a nagyerejűt, aki egymaga, egy szál késsel, három medvét terített le a Mató-bércen.

— De miért éltek olyan elszigetelten a csángók a telepen? Ötven év alatt alig keveredtek.

— Megmaradtunk pásztornépnek — mondja Farkas Imre —, s annak is szeretnénk maradni, ha hagynák, de úgy látjuk, nem fog menni. Az idő nem nekünk dolgozik. Már csak két tehenünk van, juhaink nincsenek, a legelő is kevés. Vadőr lettem, mert én igazából az erdőt szeretem. Gazdálkodjék a feleségem, elég ahhoz egy is. Én ismerem az erdőt. Kitanultam. — Imre bácsi eltűnődött, hallgatott, és egyszer csak elmosolyodott. — Volt nekem egyszer egy olyan tudós vizslám, amilyen több nem akad a világon. Az nagy nyestleső volt, de olyan, hogy kiszagolta a nyestet, akárhova bújt, egy se szabadult a körme közül. Akkora hasznot hozott, egymásnak adták a kilincset a szücsök, s egy ökör árát fizették egy nyestért. Kutyám sincs többé, széttépték a farkasok. Idáig jöttem be, a reterátig, az egész falka, s éjszaka szétszaggatták az én tudós vizslámat, éjszaka, míg aludtam.

Régebb kerestük mi a barátságot a telepi néppel, de az urak nem jó néven vették. Nem közöttünk volt a hiba. Farkas András bátyám háromszor épített utat a maga háza s a többi csángó ház közé, úgy, hogy az végigkanyarodott a telep szélén a munkásházak mellett, s a vége belékapaszkodott a papolci útba. De Móric igazgató úr háromszor verette szét, a pallóját tűzre hányta, s azt mondta, Komandón nem lehet olyan út, amit ő az irodából nem lát. Ember se, állat se közlekedhet a telepen az ő tudomása nélkül.

A több nemzetiségű telepen akadtak persze buzgó kísérletezők is, akik — különösen nehéz időkben — megpróbálták feltüzelní az ellentéteket, de nem túlzott sikerrel. Egy alkalommal az egyik polgári párt küldötte kereste fel a telepet, és engedélyt kért, hogy beszélhessen a munkásokkal, de egyenként, külön a románokkal és külön a magyarokkal, mert — mint mondta — szeretné, ha tanúk nélkül, bátran megmondhatnák, mi a panaszuk. Elsőül behívatta a román munkások szószólóját, egy ügyes, derék bütüzőt, kérdezgette erről-arról, lényegében a nemzetiségek közötti ellentétekről. A munkás csodál-

kozva s némi gyanakvással hallgatta, a városi nadrágos ember mindig gyanús, meg nem is értette egészen, hogy mire megy a játék. Erre az idegen kereken megkérdezte: volna-e valami panaszuk a magyar munkások vagy a zsidó hivatalnokok ellen? — Mi bajunk lenne a magyar munkásokkal? — kérdezte a kérdezett. — Semmi. Ha verekedni akarnak, egymásközt verekednek, román a románnal, magyar a magyarral, a maga módja, szokása szerint, az urakkal van egy nagy baj: kevés a napszám. — Utána bement a magyar munkás megbízott, vele rövidebb volt a tárgyalás, csak megkérdezte tőle az idegen, hogy mi a panasz. — Kevés a napszám — mondta a munkás —, egyébként megjárna. — Ezzel a kihallgatás véget ért, és a napszám maradt, amennyi volt.

A húszas évek derekán a munkanap a kezdeti tizenhat órától tizennégy, tizenkettő, végül tíz órára apadt. A gyári munkások órábéra ekkor 6—8 lej között ingadozott, az elvégzett munka minősége és mennyisége szerint. De ennyi sem járt mindenkinek, például a nők csak a felét kapták. (Angliában a második világháború idején, a nehéziparban, mi nők mint képzett szakmunkások a férfiakkal azonos munkáért a férfiak munkabérének csak a hatvan százalékát kaptuk.) Az ifjú munkások is alacsonyabb bérért dolgoztak, ami bizony még éhbérnek is kevés volt.

9

Vallási villongások még kevésbé dúlták a telep életét. A lelkiismereti szabadságot magánügynek tekintették, senki sem korlátozta, és senki sem ösztönözte. Templom nem volt Komandón. Az iskolateremben, a kettő közül a nagyobbikban, az a felekezet tartotta istentiszteletét, amelyiknek éppen ünnepe volt. Még az is előfordult, nem is ritkán, hogy délelőtt a katolikusok, délután a görögkeletiek vagy a reformátusok imádkoztak a maguk istenéhez. Veress Zoltán esperes úr ugyanúgy ellátogatott Komandóra, mint a katolikus pap vagy a rabbi, mindeniket illő vendégszeretettel fogadták, csak éppen előnyöket nem élvezett egyik sem a másikkal szemben. Az iskola zöld ággal díszített termében, ha a naptár úgy

mutatta, szombaton tóraszekrény, vasárnap oltár állott, nagy ünnepen aztán, például karácsonykor, mindenki tisztelettel tudóan megjelent az iskolában, vagy ha nem fért be a terembe, az udvarán, ki lelkiismereti okokból, ki pedig ártatlan kíváncsiságból. És mindannyian együtt fújtuk a miatyánkot.

Egyik este három, vasárnapi fekete posztóba öltözött, gondosan borotvált, ünnepélyes kinézetű férfiú állított be hozzánk. Vasútiak voltak, a hierarchiában magasabban állók, józan életű, becsületes családapák. Szívesen fogadták, hellyel kínálták őket, s ők fontosságuk tudatában lassan, komótosan elhelyezkedtek. Mi gyerekek is bent maradhattunk, igaz, tudtuk is, hogyan kell viselkednünk efféle, tiszteletet gerjesztő alkalmakkor. Nagy respektussal néztünk a munkásokra, s kissé talán féltünk is tőlük.

Vendégeink közül a korelnök szólalt meg elsől. Hosszabb bevezető után előadta, hogy templomot szeretnének építeni. Úgy illenék, hogy Komandón is megszentelt hajléka legyen az Úrnak, s mennyire emelné a telep tekintélyét hegyekkel versengő tornya, festett ablakai, arról nem is szólva, hogy istenfélelemre intené az embereket, ami igencsak nem ártana. Apám figyelemmel hallgatta szép beszédüket, s mint szokása volt, közben egy kisebbfajta vékony szivarka, egy cigarillos, szája sarkába ragadva hosszúra növesztette hamuját. A mi figyelmünk megoszlott: hol a beszélgetést hallgattuk, hol izgatottan lestük, mikor hullik le a hamu, egyenesen a zakó hajtókájára, ami nagy multságunkra szolgált, még fogadásokat is kötöttünk a gravitációnak a hamura gyakorolt esélyeire.

A cirkalmasan előadott óhajban az is benne foglaltott, hogy a cég, mely több ízben adományozott fát falusi templom építéséhez, saját telepén, a maga munkásaival szemben se fukarkodjék, hanem utalja ki annak rendje és módja szerint az építkezéshez szükséges anyagokat. A többi költséghez hozzájárul az egyház, magát az építést pedig ők, a munkások vállalják kalákában.

A mérnök úr könyökére támasztott karral és tenyerébe támasztott állal, a gondolkodó klasszikus pózában tűnődött a nemes ajánlaton. Megfontolt ember lévén, hosszasan

gondolkodott. Végül is így szólt: — Nézzék, emberek, amit előadtak, igazán szép igyekezetre vall, s meglehet, hogy a cég sem tagadná meg a segítséget. Bár mondok én maguknak valamit: más dolog a falusiak kedvét keresni, ha egy erdővásárnál le akarják csendesíteni őket, és más a maguk dolga. Igaz? Maguknak nincs okuk a nyugtalanságra, igaz?

A munkások bizonytalanul bólogtattak.

— De nem erről akarok beszélni. Hanem a magam gondjáról. Képzelmek el, hogy felépítenének itt a Likistán előtti téren egy katolikus templomot. Mit szólnának hozzá a görögkeletiek, a reformátusok, a zsidók? Vérig sértődnének, és igazuk is lenne. Hát nekik nem jár ugyanúgy a templom? Ők nem imádkozhatnak a maguk oltára, a saját szentjeik előtt? Miért kerüljenek ők hátrányos helyzetbe? Gondolják meg, emberek, hát maguk a szívükre vennék, hogy így megsértsék a többieket?

A férfiak komoran hallgattak.

— Erre nem gondoltunk — mondta a legidősebb közülük. — Mi templomot akarunk építeni, magunknak, nem mások haragítására, sértegető szándékkal, nem vétettek ellenünk.

— Éppen azért, gondolják meg jól — mondta a mérnök úr. — A cég mindenik felekezetnek nem emelhet templomot, s nem volna igazságos, hogy éppen maguk legyenek a kivételek.

A férfiak csalódottan néztek egymásra. Aztán felcihéldtek, köhécseltek, a székeket tologatták, és elnézést kértek a zavarásért.

— Nem zavartak, semmi hiba — mondta a mérnök. — Örülök, hogy hozzám fordultak. Fontolják meg jól a dolgot, beszéljék meg a többiekkel, ha nem muszáj, ne bántssuk meg a mások érzéseit. Éljük, amennyire lehet, békében. — Szép barna kezét kissé papos mozdulattal nyújtotta a legidősebb munkás felé, mintha áldást osztana, sebeket balzsamozna.

Templomot azután sem építettek Komandón, a vallási türelem azonban rendületlenül virágzott, sőt gyümölcsöket termett. Még Ditz néni szektárius bibliamagyarázatai, János jelenéseire alapozott hátborzongató, de különös élvezettel előadott világvége-jóslatai sem dúlták fel a lel-

kek derűjét, s emlékszem, milyen viharos jókedvvel le-
selkedtünk Dembitz bácsi után, aki, véleményünk szerint,
nem éppen ártatlan szándékkal gyűjtötte maga köré a
fiatalabb testvérnöket, s nem is mindig prédikált nekik
a lefüggönyözött konyhában. Mozgalma azonban néhány
hiszékeny testvérnőn nem terjedt túl, és múltó epizód-
nak tekintették, mely nem kavarta fel a kedélyeket; in-
kább mulattak rajta, még versikéket is költöttünk a tisz-
teletére.

Gondolom, nem tévedek, ha azt mondom, hogy a hit
kérdéseiben tanúsított bölcs türelem nemcsak a bármine-
mű vallási fanatizmusra hatott mérséklően, de hozzájá-
rult ahhoz is, hogy a telepen felnövő ifjúság vajmi cse-
kély érdeklődést tanúsított a vallási kérdések iránt. Senki
sem tiltotta és senki sem szorgalmazta vallási érdeklődé-
süket. Az iskolai hitoktatás pedig a legkevésbé járult hoz-
zá kíváncsiságuk felkeltéséhez. Azért mi fiatalok kará-
csonykor és húsvétkor ragyogó jókedvben jártuk csapa-
tosan az ünneplő házakat, ettünk az ünnepi kalácsból,
ittunk a borból, az utcán kántáló, daloló csoportok kí-
vántak egymásnak boldog ünnepeket. Mert ünnepnapokon
aztán demokrácia uralkodott a telepen.

Hitbéli életünk egyik legizgalmasabb eseménye gróf
Majláth Gusztáv püspök látogatása volt, ha emlékezetem
nem csal, 1929-ben. Nyár derekán esett az ünnepélyes
fogadtatás, friss eső öntözte tündérszép napon, amikor
maga öfelsége a király is örömmel hűsölhetett volna
fenyveseink ölén. Nyilván Majláth püspököt is efféle gon-
dolatok vezérelhették, mikor nagylelkűen elfogadta a vál-
lalat meghívását. Az Erdélyi Erdőipar tolmácsolta a Groe-
del család eme leghőbb óhaját, kik közül ugyan egyik sem
volt jelen a fogadtatáson, de mint mondták, lélekben
együtt örvendeznek vállalatuk munkásságával és hivatal-
noki testületével. A magas rangú vendéget jó tizenötö-
sünk egy szép délelőttön begördítette a tisztára se-
pert állomásra. A nagytakarítás persze napokkal azelőtt meg-
kezdődött, rigyegett-ragyogott Komandó a déli napfény-
ben. A püspök úr a frissen mázolt személykocsi lépcső-
jéről könnyed, természetes méltósággal lépett le a ka-
viccsal felhintett térre. Az egybegyűltek nevében Stein-
berger Viktor vezérigazgató üdvözölte őt, halkán és kevés

szóval, nem lévén bőbeszédű. A vezérigazgató szikár, magas alakja, finom rajzú, korán őszülő feje a püspök gömbölyded alakja fölé nőtt, kiemelkedett a hivatalnokok gyűrűjéből is, összevont ajkai közül magasról és maga elé ejtegette a szavakat. Senki sem tudhatta, hogy gőg, elfogódottság vagy éppen kissebbrendűségi érzés mondatja vele olyan zárkózott fensőbbiséggel a konvencionális köszöntőt. A fogadtatást általában tisztelet jellemezte, laikusok apró, de kedélyes ügyetlenkedéseivel fűszerezve, melyek — úgy tűnt — nem zavarták, de egyenesen megnyerték a püspök úr tetszését. Nyájas, közvetlen modorú ember volt. Kora és szakácsa számlájára írandó, hogy alakja már kissé testes, de könnyed, elegáns mozgású, még mindig tetszetős férfiú, finom, puha szövetből készült reverendáját lilavörös cingulus övezte vastagodó derekán, kerek fején ugyanolyan színű kis fejfedőt viselt. Meglepő otthonossággal lépkedett a deszkarakások között, úgy távolról bekukkantott a zajos fűrészbe, a gépcsarnokba, de az ipar nem túlságosan érdekelte, annál inkább a táj szépsége és az ebédre hívó gong. A nagy napon ugyanis megkondították a kantinban a gonggá előléptetett rézüstöt. Maga a kantin sem hasonlított önmagához, a nagyebédlőt fényesen feldíszítették, damaszttal terítették, olyan hófehér abroszon villogott az ezüst és üveg, amilyen csak patakon sulykolt vászonnemű lehet.

Gyülekeztek a meghívottak. Persze gondosan összeválogatott társaság. A vendégeket a vezérigazgató felesége fogadta, ő látta el a háziasszony tisztét. Egyszerű szabású, fekete ruhát viselt, soha életemben nem láttam másban, csak feketében, nem mintha gyászolt volna, inkább talán mert a fekete finoman kiemelte ötvenéves korára már hófehér haját és izgalmat sohasem tükröző halvány arcát. Szép asszony volt, tiszteletet parancsoló nagyasasszony. Előkelő tartózkodással hajtott fejet a belépő püspök előtt, néhány szíves szót váltott vele, bemutatta gyermekeit, és a kisasztalhoz vezette, ahol étvágygerjesztő ínycsengések és italok sorakoztak. Közben növekvő kényelmetlenséggel tapasztalta, hogy anyatársa, a dúsgazdag H.-né, aki kisebbik lányával, Zsuzsival éppen Komandón nyaralt, kellesténél többet forgolódik a püspök körül, csilingelően kacag, telt kebleit domborítja és rezeg-

teti, s a nem egészen, hibátlan lábait túl merészen rakosgatja a főpap orra előtt. A teremben többen észrevették H-né egyáltalában nem vallásos lélekre valló ügyködését, méltatlankodtak, hogy miért katolizált, ha ennyire távol áll tőle a keresztényi erkölcs. A fiatalok kuncogtak. Egyedül H-né nem zavartatta magát, csücsöri ajkai közül magasröptű gondolatokat eregetett jóságról, nemességről és mindenfajta ság-ségekről, ám kihívó pillantása más természetű örömökről beszélt. A háziasszony és a vendégek kínosan feszengtek, csak a püspök úr szürcsölgette zavartalan élvezettel az aperitifjét, kedélyesen, kifényesedő szemmel csevegett, olyan bonmot-kat sütött el, melyek bizonyára sehol sem tévesztettek hatást.

H-né asszony hirtelen elvesztette beszéde fonalát, nyugtalanul körülnézett, hol a lánya, Zsuzsi: elkóricált az a taknyos, biztosan ott mászkál a deszkarakások között — és idegesen megrántotta egyházi színezetű, vöröslila bőrvét. Harcias pózban meredt az ajtóra. De Zsuzsi nem jött. A vendégek már az asztal felé hömpölyögtek, ki-ki a maga névjeggyel jelölt helyét kereste, a püspök úr is elindult az ebéd örömeinek befogadására, mikor az utolsó pillanatban kivágódott az ajtó, és lélekszakadva berobbant Zsuzsi. Futástól piros arca, zilált fürtjei megütöztetést keltettek a teremben, csak a püspök mosolygott kegyesen. Egy pillanat és H-né visszanyerte önuralmát, megragadta lánya kezét, a magas méltóság elé penderítette, és a spanyol etikettet megszegyenítő mély bókka!l, amit a kislány idétlenül utánozni próbált, bemutatta a főpapnak.

— Mon fils, Susanne! — mondta franciára és hímne-műre módosítva Zsuzsit.

Egyesek meggémberedtek, mások felfűvódó arccal pukakodtak. Nem úgy Majláth gróf. Pillája sem rezdült. Mosolya talán vesztett papi méltóságából, de őszintébb lett, kedvtelve megsimogatta Zsuzsi csinos arcocskáját, és megáldotta.

Pazar ebéd volt. Lichtensteinék öreg szakácsnöje remekelt. Kantinebédék tapasztalatai után elhinni alig lehetett, hogy ennyire európai szintű a főzéstudománya. Feketekávé és konyak után a főrangú vendégnek már csak áldásosztásra maradt ereje. Mindent és mindenkit

megáldott, amivel jótékonyan hozzájárult a kellemes fizikai közérzet lelkiekkel való dúsításához. Látogatását nem is felejtették el a telepen. A különböző felekezetűek egyforma elismeréssel ünnepelték még évek múlva is a szép napot, mikor a kitűnő modorú, szívélyes és tapintatos főpap megtisztelte szerény körünket a jelenlétével.

10

Életünk távolról sem lehetett olyan idilli, amint emlékeim délibábjá önfeledt perceimben elem vetíti. Gondoskodott róla a történelem, hogy ne bízzuk el magunkat, rövid időt engedélyezett az öncsalásra, s utána mint ha még azt is megbánta volna, hatalmasan fejbe kólintott. Ütemesen, majdnem szabályos időközönként értek a figyelmeztetések. Ha jobban belegondolok, csak az én életem folyamán, egyetlen emberöltőn, hány orkán söpört végig tágabb és szűkebb világunkon! Háborúk, forradalmak és ellenforradalmak, hányszor pusztult el körülöttünk és bennünk annyi minden, ami kedves volt nekünk. Igazán nem állíthatom, hogy idilli lett volna a XX. század. Talán apai eredetű optimizmusom óvott meg, hogy a kelleténél gyakrabban nézzek farkasszemet a szörnyű tényekkel, hogy állandó drámai leszámolást tartsak a végzettel. Nem, nincsen tragédiaszagom. Jó útravalót, életre szólót kaptam a hazai fenyesektől, eszmékbe vetett hittel, emberekbe vetett bizalommal tápláló útravalót egyéni és társadalmi összeomlások idejére.

Az első egyetemes megrázkódtatás a világháború volt. Csak homályosan emlékszem 1914. szeptember elejére. Vagy augusztus vége volt? Az iroda előtti tér, csoportokba verődött emberek, apám. Alacsonyan úszó, sötétszürke fellegek, fülledt meleg, fojtott hangú beszélgetés. Még az a széles mellkasú, barna férfi (Bakó vagy Pakó volt a neve?), akit én óriásnak láttam, talán mert azon a mélyen zengő hangján nem is beszélt, inkább orgonált, lévén operaénekes, még ő is lehalkította zengő baritonját. Aznap a szaga sem volt olyan erős, mint máskor; reggel, délben, este furcsa, átható szag áradt a fekete bajuszából, utálatos pomádészag, amely felkavarta a gyomrom,

amiért is messze elkerültem, hogy ronda szokása szerint ne dörgölhesse arcomhoz a ragadós szőreit. Éreztem, valami rettentő nagy dolog történhetett, mert az énekes nem idétlenkedett, a hangja is megváltozott, csak fakó kapkodással hajtogatta, hogy „elutazom, azonnal utazom, utazom, utazom”, és addig ismételte, míg az értelmét vesztett szó mint egy kerepelő hangja zörgött a fülemben. És álmomban zörög néha még ma is.

Legmaradandóbb emlékem a világháború első éveiből, hogy nem kaptam meg a matyóhímezésű díszruhát. Pedig szüleim megígérték, hogy születésnapomra egy csodálatosan kihímzett, virágos ruhát kapok, és én felbiztattam Lili barátnőmet, hogy ő is olyat kérjen szüleitől (mellesleg az anyja osztrák nő volt és mindig mérges); ketten aztán képzeletben a legapróbb részletekig kidolgoztuk jövőendő szépségünket, valóságos legendát szőttünk az álmoruha köré, ami világosan mutatja, hogy nagyon felületes gondolkodású lehettem. Kitört a világháború, és mi nem kaptuk meg a ruhát. Se ő, se én. Valahol varlakik elrontották a játékunkat. A kifosztottság keserű ízét sokáig éreztem, valójában soha többé nem tudott kárpótolni az élet azért az elvesztett öröméért. S azon az őszön törtem el a lábam is.

A telepiek gondjai azonban az enyémnél sokkal nagyobbra nőttek. A hadköteles férfiak a hadüzenet után hamarosan bevonultak. Maradtak az asszonyok és a gyermekek, és munkás nélkül maradt a fűrész, a vasút és az erdő. Álltak a gatterek. A csönd azonban nem tarthatott sokáig, hiszen épp a katonaságnak kellett a deszka, a háború fát is fogyasztott, tehát a hadvezetőség közbelépett, és a nélkülözhetetlen embereket, munkásokat és hivatalnokokat felmentette. Az üzemben a munka ismét megindult, de már nem dolgoztak éjjel-nappal, mint békeidőben; a munkásokból csak nappali műszakra futotta, éjszaka csend lett. Az örök zümmögés fonala elszakadt.

Egyik holló azért nem vájja ki a másik szemét. Valahogy jópénzért megegyeztek: a határon át újból engedélyezték a szállítást, a gömbfa csak begördült valahogy az állomásra, sőt egyre jobban szorgalmazták, hogy

minél több gördüljön be, még mielőtt a helyzet megváltozik.

Nagy gondot okozott a katonafeleségek és gyermekek ellátása, mert az állam eleinte semmi és később is csak nagyon kevés hadisegélyt folyósított. A felmentések ugyan segítettek valamelyest, de nem oldották meg az érdekelték kérdését. A vállalat központja akkor még Budapesten volt, a kapcsolat a vezetőséggel egyre körülményesebbé vált. A magára maradt telepen három-négy hivatalnok végül is a maga szakállára döntött: a jól meg-tömött magazinból hetenként fejadagot utaltak ki a rá-szorultaknak. Később valamelyes állami segély is befutott, a falusi rokonság is segített ezzel-azzal, a háborús nyomorúság fojtogatása kissé enyhült.

Két évvel a háború kitörése után, pontosan augusztus utolsó napjaiban parancs érkezett az őrsre, hogy Koman-dót azonnal ki kell üríteni, kivétel nélkül mindenkinek távoznia kell. Éjjel jött a parancsolat, de nem „violaszín pecsét alatt”. A csendőrök éjfélkor riasztották a telepet, utcahosszat ordították, hogy „Románia megtámadta az Osztrák—Magyar Monarchiát, meneküljön, aki tud”. Kí-méletlen ébresztő volt. Az emberek kiugráltak ágyukból, s mintha lángholna a ház, eszüket vesztve rohantak. Apá-mat, mindannyiunk szerencséjére, kitűnő idegrendszerrel áldotta meg a természet, ő a legnagyobb felfordulás kel-lős közepén is megőrizte a higgadságát. Jó lelkiismeret-tel mondhatom, hogy nem éltem meg olyan szituációt, pedig egypárat megéltem, hogy ő elveszítette volna a jó-zan eszét, megnyugtató nyugalalmát. Akkor is, a dobogó, sikongó, jajgató hangok özönében gyorsan felöltözött, ar-cán a mélységesen gondolkodó ember kifejezésével, nyil-ván azonnal számba vette összes teendőit.

Percek alatt befűtötték a telep minden mozdonyát, min-den üres kocsit összeszedtek, és összeállították a szerel-vényeket. Mint az ördögök, úgy dolgoztak a vasutasok. Két óra múlva, még éjszakai sötétben, készen álltak a vonatok. A siklón is megtették a szükséges előkészületeket. Az emberek, szájalmas motyóikkal, vártak sorukra. Megígérték nekik, hogy mindüket elszállítják, holmit is, amennyit lehetséges, de csak egy esetben, ha nyugodtan viselkednek, nem tolakszanak, nem tapossák le egymást.

Bámulatra méltó rendben folyt az evakuáció, rövid egymásutánban indultak a zsúfolt vonatok, délig mindenki elhagyta a telepet. Néhány családot kivéve, akik ott akartak maradni. Az utolsó vonattal apám is elhagyta a telepet.

Szobrot persze csak „nagy emberek” kapnak. Uralkodók, néhanapján még költők is. Miért nem kapnak szobrot a nagy pékmesterek, a nagy mosónők?

Kelemenné csontos asszony volt, szikár, kemény és kortalan. Szeme színtelen és kissé gyulladt a rózsaszín udvaros sápadt arcában. Keze túlságosan fehér, krétaszínű és ráncosra ázott, ujjai mint vaskapcsok fogták körül a vizes lepedőt, gyorsan megtekerték és kicsavarták. Fateknőben mosott, amit nálunk „tekenyőnek” mondtak, lapos hasán a kötény mindig lucskos, karján kövér habcsomók, keze úgy dörzsölte a ruhát, olyan egyenletes ütemben, hogy szinte zúgott, mint egy gép. Mosta az urak szennyését, végig az egész telepen, alig fejezte be az egyiknél, kezdte a másiknál. A ruhát a patakon tisztálta: először sulykolta, de alaposan, utána hosszan rázta a hideg, kristálytisza vízben, míg olyan fehér lett, hogy ahhoz hasonlót azóta sem láttam. Szóba sem jöhetett, hogy legalább zimankós télen a meleg mosókonyhában tisztáljon, nem, ő akkor is kiment a patakra, pedig a hegyek tetején keserves hideg volt január—februárban. Olyankor Bogos Pista bácsi léket vágott a Baszka jegén, sánta lábával segített kicipelni a nem is egy cseber ruhát, Kelemenné pedig nekiállt, vastagon bebugyolált lábbal, hárszkendőbe csavart fejfel, póre csontkezébe fogta az óbarnára pácolódott sulykot, és dühödten püfölni kezdte a lucskos fehéreneműt.

Számtalan nagymosás közben megszült nyolc gyereket, hatot felnevelt, eltúrte harminc évvel öregebb férje részeg szekatúráit, negyvenkét éves korában özvegyen maradt, s a legnagyobb bánat akkor érte, amikor tizennyolc éves fiát, aki fékező volt, összenyomta a két platókocsi. Vallásos asszonyhoz illően esténként a bibliát forgatta.

Kelemenné kuncaftjai közé tartozott Weilné naccsága is. Különös természetű hölgy volt, egy kissé mindenki félt tőle, nem azért, mert a főpénztárnok úr felesége volt, bár ez sem elhanyagolható körülmény, nem is a kinézete

miatt, hiszen szép madonnaarcával, lenge termetével mint egy kísértet úszott a levegőben, s az emberek mégis, vagy éppen ezért, szorongva mentek el a házuk előtt. Ő mindig a kerítés mögött szállongott, hol itt, hol ott sejlett fel halványszürke ruhájában, simán fésült, sötétszőke hajjal keretezett halvány, finom arcával. Az utcán naponta egyszer láthatták, férjét kísérte el ebéd után a sarokig, de később ezek a rövid séták is elmaradtak. Mert nem jutott ideje a sétafikára. Roppant elfoglaltság kötötte le minden pillanatát: reggeltől estig takarított. A nagytakarítást január másodikán kezdte, és december huszonharmadikán fejezte be. Minden év végén hét napot pihent, a nyolcadikon készülődni kezdett, hogy a szemébe, porba fült házat rendbe hozza. A család: férje, fia, lánya tavasztól ősziig a nyárikonyhában tanyáztak, hogy ne zavarják vagy őket ne zavarja a nagytakarítás: férje — igazán nem egy galamblélek — csodálatos türelemmel viselte el felesége áldatlan szenvedélyét. Ő tudta, hogy miért. Mi csak annyit láttunk, hogy teljes odaadással, önfeledt elmélyedéssel folyik a szőnyegek porolása, szekrények, fiókok rámolása, nyáron a téli és télen a nyári ruhák pucolása, és hogy a szép, huszonnyolc-harminc éves Weilné csak azt a néhány perc pihenőt engedélyezi magának, amíg az ablaknál megáll és vágyódva kibámul az üres utcára.

Weilné, a különös szellemlény, évente egyszer mosatott. Képtelen volt erőt gyűjteni egy nagymosáshoz. Mint ha szégyellte volna a szennyését, ellen-Ágnesasszonyként nem akarta, hogy lepedőjét a futó hab elkapdossa. De azt sem bírta, hogy otthon, a háznál mossza ki Kelemenné, ezért hosszas vajúdás után évente egyszer úgy döntött, hogy jöjjön el Kelemenné, az összeszámolt ruhát vigye haza, s csináljon vele, amit akar. Titokban.

A háború második esztendejében augusztusra gyűlt fel annyira Weilék szennyese, hogy az asszony tovább semmiképp sem várhatott a nagymosással. A fiatal szobalány s az udvari ember kosarakba gyömszőlve vitte el Kelemenné lúgszagú konyhájába, aki súlyos derékfájása miatt éppen nem tudott cipekedni. Különben is nagyon félt a Weilné naccsága szennyésétől, tudta, olyan mocskos holmit küld, hogy belészakad a fájós dereka, mire kimossa.

Egyszer meg is mérgezte magát a szennyesével, megkelt tőle az ujja, a doktor úr vágta fel.

Délután beáztatta a nagy cseber ruhát a másnapi mosáshoz. Éjszaka két órakor kitört a menekülés. Még nem pirkadt, mikor lélekszakadva rohant hozzá a szolgálólány, hogy Weilné naccsága azt üzeni, vagy adja vissza szárazon a szennyest vagy vigye magával a beáztatott ruhát. Benne van az egész kelengyéje, nem veszíthet el mindent Kelemenné miatt.

A szörnyű zűrzavarban szegény asszony azt sem tudta, mihez kapjon. Menekítse a hat gyereket, három közülük még kicsike, valami ételmet, ruhát nekik, vagy fusson a Weilné naccsága holmijával? Józan esze szerint megpróbált a maga pereputtyával, a saját batyujával feljutni a vonatra, de észrevétlenül, a kocsni túlsó oldaláról. Weil úr ugyanis az állomáson állt, és figyelte az utasokat. Szúrós szeme a csíptető üvege mögöl — a munkások nem sok jót vártak tőle, mikor odaálltak a pénztárlak elé — minden felszállót átfűrt, azonnal felfedezte Kelemennét is, és megparancsolta, hogy addig ne engedjék fel a vonatra, míg el nem hozza és fel nem rakja a cseber ruhát. Visszafordult a menet. A család nagy ügyelbajjal kicipelte a csebert az állomásra, és úgy menekültek, hogy maguknak egy szál ruhát, egy falat ételmet nem vittek, de megmentették a Weilné beáztatott fehérneműjét.

Hét nappal később Kelemenné hat gyermekével, öreg férjével, nagymosással, elcsigázottan beslattyogott Kászónba. A testvéréhez. Bezárt ajtót talált, a falusiak is elmenekültek valamerre. De ők nem mentek tovább; hova, merre mehettek volna? Feltörték a lakatot, a család behúzódott a házba, legalább tető legyen a fejük fölött. A cseber szennyes már bűdösödött, Kelemenné gyorsan nekiállt, kimosta, kirázta a patakon, és felterítette az udvarban. Aznap vonult be a győztes hadsereg a faluba. Egy katona meglátta a sok finom holmit: csipkés, hímzett ágyneműt, damasztabroszokat lengetett a szél az elhagyott nyomorult faluban. — Valld be, hogy loptad — ordított igazságtevő szenvedéllyel a katona —, hol loptad, kitől loptad, te piszok, valld be, mert hadbíróság elé állítalak, kivégeztetlek.

Kelemenné elővette a szennyescédulát. Pontosan, az utolsó darabig összeszámolva sorakozott a papíron a teljes leltár, az is, hogy kié, mikor vette át és mikor kell le szállítania hófehérre mosva. Weilné pedáns asszony volt, úgy vezette a háztartási feljegyzéseit, mint férje a pénztárkönyvet. A katona sokáig vizslatta, forgatta a füzetecskét, tisztelettel böngészte a számoszlopot, morgott valamit az orra alatt, szalutált és elment. Reggelre eltűnt a kötélről Weilné naccsága kelengyéje. Az utolsó darabig.

A menekülés nem mindenkinek tartogatott egyformán súlyos megpróbáltatást. Akadt szerencsésebb is, sőt olyan is, akinek életében éppen a menekülés lett a nagy kaland, a soha vissza nem térő alkalom. Farkas Ilona néni, a csán-gó erdőkerülő felesége beszélte el a maga menekülésének különös történetét, ötven év múltán is kifényesedő szemmel, mintha életének legszebb vakációjára emlékeznek.

A menekülés idején még csak leányocská volt Ilona, éppen a negyedik polgáriba lépett volna, ha sorsába bele nem szól a történelem. Azon a nyáréjszakán őt is megpörgette a szörnyű vihar, felkapta és kiröpítette a nagyvilágba. Sokáig utazott, vonaton, szekéren, gyalog, s mire Budapestre érkezett, egészen egyedül maradt.

— Árva leányka voltam — meséli —, tizennégy éves, senkim se égen, se földön. Abban az irdatlanul nagy városban bédugtak engem is a menekülttáborba, de én minden délelőtt kiszöktem, elindultam, hogy iskolát keressek, ahol elvégezhetném a negyedik osztályt. Ahány iskolát mutattak, tanácsoltak, mind végigjártam, de sehol se akartak tudományra oktatni éppen engem. Az egyiknek a kapujában testes, behemót ember állt, bajusza hegyesre pederve, amint meglátott, rám kiáltott: — Hova mész, hé?

— Tanulni szeretnék, kérem — mondtam illendően —, tessék béereszteni.

— Nincs hely, betelt a létszám.

Azzal beszélgetni kezdett egy másik emberrel. De én nem tágitottam, kilestem, mikor nem néz a kapu felé, s egykettőre bésírltem. Fel a lépcsőn, bé az ajtón, amin az állt: Tanári szoba.

Soványka rongyos létemre kicsit szégyenkeztem az urak és naccságák előtt, lábam kilátszott a cipőből, harisnya

se volt rajtam, pedig már késő ősre járt az idő. Ott üldögéltek a tanár uraságok, szivaroztak, nevetgéltek.

— Hát te mit keresz itt? — kérdezte meg végre-valahára az egyik.

— Iskolát — mondtam csendesen.

— Úgy. És mi célból?

— Én a negyedik polgári osztályt szeretném kijárni kérem szépen, menekült vagyok Háromszékből, s igazán szeretnék tanulni.

— Sajnos, nincs hely. Nálunk teljes a létszám. Próbálkozz talán máshol, más iskolában.

— Próbálkoztam már...

— No elég — mordult rám az egyik úriember —, nem vehetünk fel akárkit, aki az utcáról beszemtelenkedik. Uzsgyi, kifelé.

Megálltam az utcán, s erősen sírtam, elgondolni se bírtam, mi legyen velem. Sokan jártak arra, nagy utca volt nagy házak között, s én olyan kicsike, senki észre se vett. De mégis, valaki meglátott, egy falusi forma asszony, és megkérdezte, miért sírok. Elmondtam neki is a mondókámat, és ő megfogta a kezemet.

— Na, gyere velem — mondta —, nálam ellehetsz, találunk majd iskolát, meg segítesz nekem is a háztartásban; csak lesz valahogy.

Így kerültem a postásékhöz. Olyan jó asszonnyal nem sokkal találkoztam életemben. Ágyat adott, ennem adott, még ruhát is varrt rám, de cserébe nem sokat kívánt. Mégis, valamit: hogy tisztességes leány maradjak. Mert azt nagyon megkívánta. Mondogatta is egyre: — Vigyázz magadra, senkivel szóba ne állj, ha hívnak, ne menj, mert békerülsz a kuplerájba.

— S az mi? — kérdeztem.

— Az egy nagy ház, olyan, mint egy fényes kastély, kulcsra járó kapuja van, s ha nem vigyázol, oda téged bezárnak.

— Bé-e? S ugyan miért?

— Összeszedik az ilyen leányocskákat, különösen az olyanokat, mint te, a szépecskéket, aztán selyemruhát adnak rájuk, fényes papucsot, és eladják őket. Mire észreveszik magukat, bé vannak zárva a nagyházba.

— Olyan, mint a börtön?

— Annál is rosszabb.

Sokat gondolkoztam rajta, mi a csuda lehet az a kupleráj, s úgy féltem tőle, mint a tüzes ördögtől.

A jó postásné talált nekem egy iskolát, és béíratott. Megvolt a boldogságom. Tanultam is ügyesen, csak a német nyelvvel nem boldogultam. Pedig a leckét mindig megtanultam szóról szóra, de egy árva kukkot nem értettem belőle. Sokat búsultam azon a németen, féltem, hogy megbukom a vizsgán. Ami megtörtént volna, ha nincs az a kutya nagy szerencsém. A vizsgán, fent az emelvényen, az igazgató úr mellett egy nagyúri naccsága ült. A bizottságba tartozott. Amint éppen felelek, odahajol az igazgató úr fülihez, és suttog neki valamit, de hogy mit, azt nem értettem. Az igazgató úr is fél szájjal brummog vissza, de abból megértettem annyit, hogy Gyulafalva. Úgy hívták akkoriban Komandót. Vizsga után a naccsága kezembe nyomott egy cédulát, s azt mondta, délután négykor jelentkezzem.

Hogy én milyen izgatott lettem, elmondani nem tudom, haza se mentem, nem ettem, csak szédelegve kószáltam az utcákon, vártam, hogy indulhassak a cédulán álló címre: Bajza utca 8. — Ilonka, ne menj, akárhova hívnak — hallottam a jó postásné hangját, de hiába, nem bírtam magammal.

Gyönyörű ház volt, nagy kert körülötte, olyan, amit parknak hívnak, vasrácsos a kerítése, rostélyos a kapu rajta. Csak álltam, kapkodtam levegő után, s a rácsok közt béleskelődtem. Vajon van-e bent valaki? Nem láttam senkit. A toronyóra négyet ütött. Megnyomtam a csengőt. A kapu lassan kitérült. Magától. Úgy megijedtem, hogy gyökeret vert a lábam. Uram Jézus, oda bé nem lépek, biztos ez a kupleráj, a borzasztó börtön, megmondta a postásné, nem megyek, dehogymegyek, van nekem jó otthonom, nem buktam meg a vizsgán, jaj, hogy is tudtam idejutni.

Addigra a kapu lassan bécsukódott.

Álltam, csak álltam. Hát vége mindennek? Megint a rácshoz óvakodtam, bedugtam az orrom. Sehöl senki. Megint megnyomtam a gombot. Nagy méltóságosan kitérült a kapu. Hű az istenit, mit csináltam, rettenetes baj lesz

ebből, egyet se lépek, éreztem, összehúzódik a gyomrom, szívem, minden zsigerem, de mintha megbabonázott volna az a kapu, megint megnyomtam egy picinykét. Istentelenül üzött a kíváncsiság. De akkor letről a pincéből előbújt egy kövér asszonyság, a feje babos kendőbe kötve, piros nagy arca fényeskedett, s olyant kiáltott rám, hogy szinte elájultam.

— Nem takarodsz onnan, te piszok, nyomkodod a csengetőt, eltöröm a kezed, ha még egyszer hozzáérsz; takarodj, de azonnal!

Már ilyen szégyenben nem maradhattam, inkább bédugtam a rács között a cédulát. Az asszony kijött, megnézte, s morogva, mint egy komondor, kinyitotta a kaput. Bementünk a pincébe, végig egy hosszú folyosón, fel a lépcsőn, ajtón be, ajtón ki, egy termen át... ez hát a fényes börtön. Reszketett a térdem, mikor megálltam a naccsága előtt. Hímzett karosszékben ült, mint egy királyné, mellette két sovány, magas kutya, olyan furcsák, mintha nem is kutyák volnának, hanem elátkozott lelkek. A királyné csengetett. Két kisasszonyka szaladt be, párta a fejükön, fényes fekete ruha rajtuk. No, ezeket is jól bezárták ide.

— Fürdessétek meg, mossátok meg a haját, igazítsatok ruhát rá — parancsolta az úrnő. — Azután hozzátok elém.

Se eleven nem voltam, se holt. Kivert a hideg verejték. No, Ilona, búcsúzz.

Fürösztöttek, szappanoztak, szagos lettem, mint a virág. Megáztatták a szép hosszú hajamat, s berregő masinával szárogatták, aztán két ágba fonták, felrakták koszorúba. Fényes fekete ruhát adtak rám fehér köténykével, én meg csak sírdogáltam, sírdogáltam. De mikor a tükörben megpillantottam a képemet, uram isten, mintha csodát láttam volna: micsa leányocska lett belőlem!

Az úrnő is végigvizsgált tetőtől talpig. Alaposan megnézte, hogy mit ad el. Csengetett, mert neki csak az volt a dolga. Összerázkódtam. Előbújt a két kisasszony, levittek a kapuhoz, bényomtak egy autóba, repültem, szédültem, szorult a szívem. Egyszer csak megálltunk egy fényes kirakat előtt. De nem mentünk be a tükörajtón,

hanem hátul, a lépcső felől. Édescukorszagú volt az egész ház.

Így kerültem én Gerbaud-hoz, a legelőkelőbb, legdrágább pesti cukrászdába, s lett belőlem cukrászlány, később kiszolgáló kisasszony. Benn laktam, benn kosztoltam, a körmöm is benn manikűrözték, de az első szabad délutánomon a jó postásnéhoz siettem, hogy bocsánatot kérjek az eltűnésemért. Nagy gondban találtam, búsult utánam. Ültünk a takaros kis konyhában, beszélgettünk, s én egyszerre valami furcsa szomorúságot éreztem, s azt mondtam csendesen: — Látja, kedves néni, magam sem tudom, hogy egy jótékony nagy naccsága, egy báróné jóvoltából nem kerültem-e tényleg egy kuplerájba?

Bajza utca 8. Barokk palota. Sőt két palota egymás mellett. Groedel Hermann és Groedel Bernát otthona Budapesten. Akad még néhány villájuk, nyaralójuk, vadászházuk itt meg ott, de állandó lakhelyük, ahol az év jelentős részét töltik, a Bajza utcai ház. Fivérük, a harmadik, a legfiatalabb, Bécsben él, nem kevésbé szerencsés körülmények között.

Hermann a legidősebb, nagy család feje, nem tudom, egy vagy két feleségtől öt fia és három lánya született: Lajos (nyomorék), Arthur (elesett Törökországban), Ottó, Richárd, Albert; lányaiból később báró Lónyainé, báró Königswarterné és Sasné lett. A szomszédban, Bernátéknál megcsappant a gyermekáldás, egyetlen gyermekük van, és az sem az igazi, mert leány: Dóra bárónő. A bécsi Albert báró Parneki Pollak lányt vett feleségül, aki két fiúval ajándékozta meg férjét, nevük Victor és Johann. A Parneki Pollak hírhedt név Ausztriában, különösen Bécsben, ahol a század első felében, ha kimondták, kacagtak is hozzá, mindenkinek rögtön a „Frau Pollak” viccek tucatjai jutottak eszébe, a „Wienerisch”-en parvenü, újarisztokrata asszony aranyköpései, aki felmászott az uborkafára, de tudatlan, gyanútlan nyárspolgár maradt. Ami Albert bárót a legkevésbé sem zavarta abban az elhatározásában, hogy feleségül vegye a körülhatározott család egyik tagját, akivel melleleg két csehországi szövögyárat is kapott hozományként.

Zadik tiszteletre méltó batyuját rég elfelejtették a Groedel vállak. A család 1903-ban nemesi oklevelet szerzett: Gyulafalvi és Bogdáni Groedel lett, két évvel később pedig bárói rangra emelkedett. Fogalmazzunk pontosabban: megvette a bárói címet. I. Ferenc József császár és király uralkodása idején — puritán életvitelének történelmi relikviáit, a keskeny vaságyat és a hordozható mellékhelyiséget ma is illő meghatottsággal mutogatják és szemlélgetik a Hofburg barokk pompájú termeiben — egyáltalában nem ment ritkaságszámba a nemesi kiváltságok vásárolgatása, persze nem úgy, hogy a kérelmező az uralkodó felséges markába csúsztotta a megszabott összeget, dehogy, hanem kivételes érdemű férfiakat jutalmaztak meg ranggal és címmel, akik a gazdasági élet felvirágoztatásáért a legtöbbet tették. A lefizetés durva tényét hazafias fénnel vonták be.

Groedelék rohamosan gazdagodtak, vagyonuk hamarosan kiegyenlítette a rangjuk és származásuk közötti űrt. A pillanatnyi vagy állandósult pénzzavarból az ő jóvoltukkal kilábaló arisztokraták mindenesetre gyorsan és szívesen elfelejtették, hogy nem több száz esztendő a kutyabőrük. Sokkal költségesebb multság volt és egészen sohasem sikerült nekik a valódi és vagyonos arisztokrácia megnyerése. A hatalmas hitbizományok urai fölényesen elnéztek a fejük fölött, sőt fintorogtak az efféle rossz szagú báróságtól, ami sajtó sebként égette a Groedel-önérzetet. Pénz és rang azért bizonyos kerülőkkel és kitérőkkel csak egymásra talált. Végtére senki sem volt öröktől örökig királyi fenség, mindenki elkezdte valahol, s még olyan uralkodó hercegi famíliában is, mint például a Thurn und Taxis, még ott is akadt szégyellni való grófságba süllyedt, sőt elzüllött családtag is, aki szorongató anyagi gondjaitól szabadult, ha fintorogva bár, de nem csekély megkönnyebbüléssel kezét nyújthatta egy még csak szépnek sem mondható Groedel lánynak.

Úgy bizony, Bernát báró egyetlen lányából, Dórából Thurn und Taxis grófnő lett. Szerencséjétől visszhangzott az előkelő világ, ékszerei, toalettjei feltűnést keltenek, ahol megfordult: estélyeken, lóversenyen, a *Színházi Élet* „Társaság” rovatának teljes oldalán, a császári és királyi szállító legújabb kreációjában az Operabálon — ami na-

gyon sokba kerülhetett Bernát apukának. A számításba azonban súlyos, durva hiba csúszott. Egy éjszaka, mikor a grófnő uszályos nagyestélyiben fogadta vendégeit a palota fényárban úszó lépcsőfeljáróján, annak is a legfelső fokán, egyik őse életnagyságú képe előtt — oldaláról hirtelen eltűnt a tökéletes eleganciájú, „charmant” férj. Meglépett. Ha hinni lehet egy szobalány szavának — márpedig szent meggyőződése, hogy a háztartási alkalmazottak többet tudnak gazdáikról, mint ők maguk —, a skandalum szó szerint így tört ki, sőt fokozódott, amikor kiderült, hogy a férj magával vitte felesége ékszereit is. Ismeretlen helyre. A *Gothai Almanach* hiteles szakértői ezek után joggal vonták kétségbe a gróf rangját, még a nevét is, többen közönséges szélhámosnak minősítették, selyemfiúnak, aki a Groedel családot csúful rászedte. Mert ilyet egy igazi Thurn und Taxis, egy nyolcszáz esztendő, királyi koronás múltra visszatekintő család sarja nem tesz. Nem tehet! Olyan nincs! Zúgott a társaság, magasra csaptak a felháborodás hullámai. Csak Dóra túrt hangtalanul, és kivonult a pesti nagyvilági életből. Nemkülönben a *Színházi Élet* fedőlapjáról.

A botrány, amelyet a valódi Thurn und Taxisok az évszázados nagy folyamban csak halk hullámverésnek érezhettek, Groedelék ingatag hajóját alaposan megtépázta. Zátonyra azért nem futott. A friss sütetű dinasztia elég hamar kiheverte a megrázkódtatást. Segítették ebben a világháború utáni gazdasági fellendülés hajrás évei; „megizmosodott” zsebbel és idegekkel fogadhatták az elkövetkező évek újabb s még kínosabb botrányait.

A család legidősebb és legokosabb tagja Hermann volt. Széles látókörű, az európai politikát és börzétet figyelő üzletember, vakmerő és elbizakodott, aki hitt a kapitalizmusban, küldetést látott a meggazdagodásban. Vásárolt, építkezett és spekulált, másokkal építettett és egymaga spekulált. — Amit a kezembe veszek, bármi legyen is, arannyá válik — mondogatta, s a tények igazolni látszottak jelszavát. A szerencsés második nemzedék a millenniumot követő években valóban arannyá változtatta a gazdasági fejlődésben hátul kullogó ország parlagon heverő értékeit. És bár nem Groedel Hermann volt az egyetlen fecske, aki tavaszt hozott, mindenképpen azok közé

tartozott, akik jelentős szerepet vállaltak Magyarország iparosodásában. Sikerei azonban nem kábitották el, mint később a harmadik nemzedéket, amely már sikereket sem aratott, csupán eltékozolta az apák szerelte vagyont; ő cinizmus nélkül, mély meggyőződéssel harácsol, mint aki küldetést teljesít. Fivére, Bernát színtelenebb, szürkébb egyéniség volt, egyetemet végzett ugyan, mérnök lett, de még a szakértelme is korlátozott maradt, ő bátyja mellett beérte a másodhegedűs szerepével. A telepen, ahova gyakrabban járt, mint fivére, tulajdonától még nem szakadt el egészen, úgy emlegették, mint „rendes” embert, akivel szót lehet érteni, de a két háború közötti években látogatásai meggyérültek, majd végleg elmaradtak. Albert, a legfiatalabb öcs, a legcsekélyebb érdeklődést sem tanúsította a rá váró feladatok iránt. Ha ugyan volt feladat, amit neki kellett volna vállalnia. Bécsi bankszámlájára több csatornán át csörgedezett a pénz, és ő, feleségével együtt, viharos visszhangot verő kártyacsatákon hágott vagyona nyakára. A Groedel család botránykrónikájának ő lett a következő hőse.

11

Komandó 1916 őszén gyors egymásutánban kétszer cserélt gazdát. Az üzemben nem esett kár. A gépeket a román csapatok helyezték biztonságba, nekik volt köszönhető, hogy a háború elvonultával hamarosan újból dudálhatott a gyár. Apám az elsők között tért vissza a telepre, otthona helyén romhalmazt, szemétdombot talált, de a műhelyek és a fűrész gépei az utolsó szögig becsomagoltan várták az elszállítást vagy a feltámadást. A lakásokat csellengő falusiak, katonaszökevények fosztogatták, a bútorokat eltűzelték, az üres szobákba a hadsereg bekötötte a lovait. A romok között visszaszállingózó munkások szegényes motyóik után kutattak, kincsek számított egy mosdótál, egy használható fazék. A gépeket kicsomagolták és visszaállították talpazatukra. Azonnal munkához fogtak: a gyári munkások a lakásokat javították, a műhelybeliek a legszükségesebb bútorarabokat készítették el. Egyelőre hivatalnokok és munkások közös, heve-

nyészett odúban húzódtak meg, közösen étkeztek, és minden kiadást a cég terhére írtak fel. Későbbi, gondtalanabb időkben ezekre a hadihónapokra oly gyöngéden emlékeztek vissza, mint egy régi szerelemre: a közös erőfeszítés, az építés öröme emlékezetükben megszépítette a nélkülözést.

Tizennyolcban a telep minden kapcsolata megszakadt a budapesti központtal. Az a néhány hivatalnok — gyakorlatuk nem volt a vezetésben — ott állt pénz nélkül, irányítás nélkül, sőt felhatalmazás nélkül a vezetésre. A bankok szóba sem álltak velük. A raktárakban alig maradt áru, a háború felemésztette a tartalékokat, különben is estek az árak, minden valamirevaló üzletember tudja, hogy ilyenkor nem szabad eladni, de termelni kell és visszatartani az árut jobb időkre. Enni azonban föltétlenül kellett. Mi hát a teendő? Úgy döntöttek, hogy a termelést azonnal megkezdik, mert ha nem dolgoznak, biztos a csőd, a züllés, ha viszont dolgoznak, esetleg sikerül átvészelnük a nehéz időt.

Alig indultak meg a gépek, jelentkezett a hadvezetőség: épületfát, deszkát követelt, és mindent, még az évek során visszamaradt „bóvlit” is jó pénzért vette meg. És azonnal fizetett. Ez az égből hullott manna az átmeneti nehéz hónapokra megmentette a telepet. A háború éveit az Erdélyi Erdőipar nagy haszonnal zárta, bőségesen kárpótolta magát a munkásoknak összetákolt ágyakért, asztalokért, még azokért a külön kiadásokért is, melyekkel itt-ott a tisztikar tagjainak kedveskedett. A háború igazi vesztesei, a pőrén maradt munkások, akik meleg ruha, bakancs és otthon nélkül néztek a tél elé, a nagy haszonból semmit sem kaptak. Amint az már lenni szokott: a civil lakosság fizetett a háborúért.

Zűrzavar, tájékozatlanság jellemezte Komandó életét, hasonlóan a tágabb világhoz; az emberek csak érzékelték, de nem értették, hogy oszlik, bomlik régi, megszokott életük, és valami új van keletkezőben, valami más, mint ami addig volt. Burjánzottak a tévhitek és a rémhírek, a környékről felszállingózó mendemondák, mint futótűz terjedtek el, és felgyújtották a történelem dolgiban járatlanok képzetét. A hírekkel együtt felelőtlen bujtogatók is beszivárogtak, többnyire régi, háborúban le-

züllött munkások voltak, ismerték a telepi viszonyokat, pontosan tudták, kinek mi fáj. Arra biztatták az embereket, hogy tegyék tönkre a gépeket, rabolják ki az élelmiszerraktárt, forradalom lesz, szabadrablás. Büntetés nélkül.

Megalakultak a nemzeti gárdák. Közülük vagy nyolcvanan, éppen 1919 január elsején, beállítottak Komandóra, azzal az állítólagos feladattal, hogy házkutatást tartsanak rejtett fegyverek és katonai egyenruhák elkobzására. Fegyvereiket a volt frontharcosok az első felszólításra beszolgáltatták, legföljebb néhány bajonett vagy üres srapnelhüvely maradt náluk emlékképpen, annál fájdalmasabban érintette őket a csukaszürke zubbonyok és kabátok esetleges elvesztése. Nem volt más ruházatuk, pőrén maradtak volna a dermesztő hidegben, a harmincfokos januári fagyban.

Efféle kényes helyzetekben rendszerint apám tárgyalt; józan eszében, higgadságában mindenki megbízott. Felrántotta hát barna, halinaposztó csizmáját, sietség nélkül belebújt az életét végigkísérő báránybőr bekecsbe, fejére húzta a kucsmát, és elindult az irodába. Tárgyalni. A gárdisták vezetőivel. Akik között menten felismert néhány régi komandóit, így mindjárt simább lett a veszélyesnek ígérkező tanácskozás. Barátságosan kezet ráztak, apám érdeklődött, hogy s mint van a család, meggyógyult-e anyjuk, apjuk, házasodtak-e, nemzetek-e gyereket. Azután elismerte, hogy most ők az urak, de hát munkát kapni mégiscsak Komandón lehet, sőt fizetést is, remélhetőleg és Isten segítségével. Kegyes érvelését végül megtoldotta tetemes mennyiségű szalámival, szalonnával, cigarettával — és létrejött a megállapodás. A zord gárdisták is éhesek voltak. Mindenki éhes volt tizenkilencben. Néhány munkás kabátja pedig megmaradt.

... Tűnődöm: hogy is jutott el Komandóra a nagy forradalom híre? A távközlésnek akkoriban az emberi szájon kívül semmiféle eszköze nem működött hegyeink között. Olyannyira elzáródtunk a külvilágtól, hogy nem hónapokig, de két esztendeig újság vagy bárminemű nyomtatott betű alig jutott fel hozzánk, levél is csak véletlenül, nagyon óvatos, gyér sorokkal. És mégis tudtuk, hogy mi zajlik a nagyvilágban, ha zavarosan és bizony-

talánul is. Tudtuk, hogy a nagyerejű Sámson, úgy meg-
rázta a filiszteusok templomának az oszlopát, hogy „rá-
szakadt a ház a fejedelmekre ...”

Emlékezetem elmosódott, málladozó falán egy plakát
jelenik meg. Düledező, részeg nagybetűkkel. Gyakorlat-
lan kéz írta, nem kímélte a helyesírás szabályait. Tar-
talma sem volt világos, mégis mindenki megértette. Meg-
álltak a sosem látott tünemény előtt, végigböngészték a
sorokat, lassan, buzgó figyelemmel, aztán csoportokba ve-
rődve, halkabban vagy hangosabban, de ragadós izgalom-
mal tárgyalták az olvasottakat. Futkosott hátamon a hi-
deg. A plakát sztrájkra szólította fel a munkásokat. Rö-
videbb munkaidőt, több bért követelt, fenyegetőzött, de
nem a szakszervezeti bürokraták nyelvén, hanem nyer-
sen, mellbevágón. Aláírás: A SZÉLSŐ GATTERISTÁK
KÖZTÁRSASÁGA. Nyilván ők a kezdeményezők, a fű-
részcarnok jobb vagy bal szélén sorakozó gatterek mun-
kásai, akik mint közöstársaság hívják harcba társaikat.
Látom a plakát előtt állók komor arcát, az ijedten la-
pulókat, kíváncsian sündörgőket, hallom az elszántak fel-
kiáltásait, a körülöttük szorongók sűrű csendjét. És ér-
zem a telep fojtott, feszült várakozását.

Hirtelen dobszó szakítja szét a csendet. Komandó nem
falu, itt máskor dudaszóval hívogatták a népet, de ma
nem jár a gyár, nem pufognak pelyhes-puha felhőcskék
a magas kéményből. Kihirdették, hogy kettőkor népgyű-
lés lesz a Likistán előtti téren. Otthon az ebédlőasztal
körül szokatlan csend honol, nem vitatkozunk, nem ug-
ratjuk egymást, feszült a hangulat. Féltjük apánkat; édes-
anyánk, ha élne, biztos lebeszelné, ne menjen ki a gyű-
lésre. Helyette bátyámat biztatom, szóljon már, ő a leg-
idősebb, de csak hallgat, a tényérját bámulja. Kishúgom
az egyetlen, aki megkockáztat egy véleményt: — Ne menj
el, édesapa — mondja szép, sötét szemét kerekre tágit-
va —, úgysem tudsz semmit kitalálni. Már mindent ki-
találtak. Még a karácsonyfát is.

Mi okosok kuncogtunk, de apa még csak nem is mo-
solygott, nagyon komolyan felelt legkisebb és legkedve-
sebb lányának. — Igazad van, nagyon nehéz valami újat
feltalálni, de hát én nem is akarok, örülnék, ha elmond-
hatnám, amit gondolok. No — mondta és felállt —, in-

dulok is. — Következett a bekecs és a beszédesen tőpörödött, zsíros karimás kalap. Nyomában mi ketten, bátyám meg én, elsomfordáltunk a tér szélére, felcsipeszkedtünk a Likistánék tornácának a korlátjára, hogy a tömeg feje fölött lássunk is valamit a történeendőkből. Elhatároztuk, ha kell, megvédjük apánkat. A bolt előtt több százan gyűltek össze, fekete ünneplőt viselő férfiak, fekete fejkendő asszonyok, szikár, szigorú anyák, talán ők is azért jöttek ki, hogy vigyázzanak a férjükre, fiukra. Sötét, szótlan tömeg volt és szomorú, inkább gyászolók gyülekezetéhez hasonlított. Bátyám nem így képzelte el a sans-culotte-okat, még Rákóczi kurucait sem, és akkor én se így képzeltem, mert én csak a „kishájas” voltam. Lelkünkben vihar dúlt, forradalmat szerettünk volna látni, de apát is féltettük, nagyon zavart, hogy ők ketten nem lehetnek egy táborban. Szomjaztuk a frígiai sipkát, az Aurora ágyúinak döngését (1921 őszén jártunk), de szorongtunk is, hátha a francia arisztokrácia sorsára jutunk. Együtt a két érzés majd szétfeszítette a mellünket.

Elsőként senki sem akart beszélni. Aztán nagy nehezen fellépett a hevenyén összetákolt emelvényre a Csoma család egyik tagja. Akadozva beszélt, ijedt szemmel, mintha nem tudná, hogy mit akar mondani.

— Velünk nem törődött senki, nem jött ide soha senki ... aki azt mondja, hogy itt titkos gyűlés... vagy ilyesmi... az hazudik ...

— Nem erről van szó — kiáltották közbe.

— Hagyd beszélni!

— Ha lett volna, én biztos tudnék róla, mert kerestem őket, de nem találtam — folytatta Csoma.

— Most itt vagyunk! — rikoltotta a félkarú „degettes”, és kipattant középre, az emelvény elé. — Itt vagyok én, és beszélek. Van mit.

De nem hagyták szóhoz jutni.

Egy lakatos megpróbálta érthetően elmondani, hogy mit akarnak: tízórás munkaidőt, béremelést, mert az árak folyton emelkednek, s a béreknek együtt kell nőni a drágulással. De a félkarút nem elégítette ki ez a program. Bennünket se. Nem igazi forradalom volt. A „degettes” felugrott az emelvényre, félrelökte a lakatost, s minden

szót külön hangsúlyozva, bal karjával széles íveket rajzolt a levegőbe, és hévvel, tűzzel így szónokolt:

— Nézzetek rám! Olajba, korpába belékeverték, semmiből ki se mentettek, hol a karom? A cirkula alatt, megette a gép. Én vagyok az elnök, mindenki kiáltsa: éljen!

De nem kiáltották. A csöndben megszólalt Dobra bácsi: — Vannak itt üdösebbek s okosabbak is elnöknek. — Ezt megélték. A „degettesben”, úgy látszik, nem bíztak. Mi tudtuk, hogy miért. Két okból: mert beleesett ugyan a degetnek nevezett kenőolajba, utána bele is hempergették a korpába, ami rossz vicc volt, de a telepen nevettek a kárvalotton. Másodszor: mindenki tudta, hogy nem félkarú. Egyszerűen nem akart bevonulni katonának, amiben igaza volt, s azt hitte, ha jobb karját elrejtí a kabátja alatt, akkor nem hívják be katonának. Amiben véletlenül szintén igaza lett. A háború vége felé járt, a Monarchia fölött meghúzták a vészharangot, Magyarország a maga forradalmával volt elfoglalva, ki törődött egy szegény félkarú flótással? Okos volt, elismerték, de elnöknek nem kívánták. Hiába jelentkezett ismét a telepen, zekéjébe rejtett jobb karjával, a csaló csak csaló maradt.

De ő kitartoán tovább kiabált: — Elég volt a nyomorúságból, ne keverjen engem senki olajba, korpába, megmutatom én, hol az igazság, ide azt a kulcsot, törjük fel a magazint...

— A te karod hiányzik, a te kezedbe nem adhatjuk a kulcsot — replikázott Dobra bácsi, s a komor férfiak arca mosolyra derült. — Van itt ember, aki a kulcsot kezelje.

— A magazint nem kell feltörni — szólt közbe apám, s két lépéssel beljebb hatolt a tömegbe —, a kulcsot odaadom én, annak, akit megneveznek. De vigyázzanak, mert ha a magazint széthordják, három napig jól élnek, s aztán nem lesz magazin, nem lesz mit egyenek.

Elhallgattak, elgondolkoztak.

— Beszéljen a mérnök úr! Halljuk, mit ajánl.

Apám beszélt, s bátyám meg én, mi már tudtuk, hogy nem lesz itt forradalom. Az a kellemes bizsergés a rekeszizmunk táján elült. Tárgyalás lesz, hosszas, unalmas

mondikálás. De még az sem volt, csupán megállapodtak, hogy egy bizottságot választanak, munkásokból meg hivatalnokokból, s a bizottság majd kidolgozza a jövődőt. Végül a háborúról, sok nagy szenvedésről beszélt apám, a fiúkról, akik nem jöttek vissza — és a fekete fejkendős asszonyok sírtak, a férfiak lekonyult fejfelletten lassan szétszéledtek.

Kerülővel, a hátsó udvar kapuján át osontunk haza. Csöndben ballagtunk, cipőnk kopogott, szárazan kopogott a járdán. Én vigyázva mindig bal lábbal léptem át a deszkák közötti rést, babonából. Mellettem bátyám elborult arccal tűnődött. Egyszer csak megszólalt: — Hát persze, gondolhattam volna, hogy ő a nagytőke uszályhordozója — és keserűségében felnevetett. Én azonban nagyon szépen találtam a mondatot, különösen azt, hogy „uszály”.

Összeült hát a telep ideiglenes vezetősége és a munkások megbízottai, hogy a súlyos körülmények között megkíséreljék a jövő körvonalainak kitapogatását. A tárgyalások irányelvét apám így határozta meg feljegyzéseiben: „A megbeszéléseken azon irányelv érvényesült, hogy a munkások ügyében úgynevezett humanisztikus eljárást alkalmazzunk, vagyis gazdasági téren lehetőleg támogassuk az igényeiket, miáltal elvonjuk őket a politikai követelésektől, melyekre nem tartottam őket eléggé éretteknek. Be kell ismernem, hogy elgondolásomat a jövő nem igazolta...”

A „humanisztikus” döntések a következő tényekben és tettekben öltöttek testet. Bevezették a tízórás munkaidőt (a régi tizenkét és tizenegy órával szemben) a régi bérek fenntartásával. Pillanatnyilag ez méltányosnak tűnt, de rövidesen, a pénz hígulásával, előnytelennek bizonyult a munkások számára. A drágulást ellensúlyozta, hogy az élelmiszerraktárban felhalmozott áru árát stabilizálták, tehát bárhogy alakultak is Komandón kívül az árak, a telepen a legfontosabb élelmiszereket ugyanannyiért kapták a munkások. Idővel a feléért sem annak, amivel beszerezték. Megállapították az élelmiszerfejadagot: a dolgozó a különböző lisztfajtákból hetenként összesen 7 kg-ot kapott, amihez 1 kg szalonna, 1 kg hüvelyes főzelékféle, ½ kg túró és 1 doboz pótkávé járult.

Nem dolgozó családtagok a fenti mennyiség felét kapták. A ruházatban mutatkozó súlyos hiányok pótlására a vállalat a nagy mennyiségű és így olcsóbban beszerezett posztót, bakancsot, vászonneműt még olcsóbban osztotta szét a munkások között, ugyancsak a családtagok számának és szükségletének figyelembe vételével. Azért mondom, hogy osztotta, mert ebben az időben a vállalat csak papírdarabokkal, bonokkal fizetett alkalmazottainak, nem lévén pénz a telepen. A beszerzéseket viszont kisebb alkalmi kölcsönökből fedezték, melyeket a jövőbeni rendezés reményében brassói bankok folyósítottak. A bonok beváltását későbbi időpontra halasztották, majd, ha felendül az üzletmenet, és ismét csörgedezni kezd a pénz a telep felé.

A munkások megbízottait joggal izgatta a komandói bérek lemaradása más, hasonló üzemek munkásainak a bére mögött. A szakadék egyre mélyült, amit egyelőre csak előnyöket biztosító ígéretekkel lehetett áthidalni. Egyrészt, mert a vezetőknek nem állt módjukban az igények kielégítése, örültek, ha pusztán a megélhetés költségeit valahogy előteremtik, másrészt, mert őszintén, becsületesen hitték, hogy ígéreteiket betarthatják. Nyilván túlságosan beleélték magukat a vezető szerepbe. Ünnepelesen kijelentették, hogy az Erdélyi Erdőipar a jövőben csak azt a munkást bocsátja el, aki a vállalatot szándékosan megkárosítja, aki többszöri figyelmeztetés ellenére hűtlenséggel felérő hibát követ el, és akkor is csak a munkás-megbízottak beleegyezésével. Az öregedő munkásokat munkaképességüknek megfelelő munkakörbe osztják be, munkaképességük elvesztése esetén, legyen az baleset, betegség vagy öregség következménye, a telepen maradhatnak, lakást, fűtést, világítást és a létminimumnak megfelelő nyugdíjat kapnak. A létbizonytalanság éveiben a dolgozókat megnyugtatta, hogy nem kell rettegniük a betevő falatért, biztos tető van a fejük felett, még későbbi beszélgetésekben is nagyra értékelték e „humanisztikus döntéseket”. A cégnek pedig csekély különkiadást jelentett ez a humanizmus, szemben a béreken megtakarított milliókkal. Érthető, hogy Hermann báró és fivérei később, mikor helyreállt a kapcsolat üzem és iroda között, szó nélkül elfogadták a háborús dönté-

seket. S bár kitüntetést senki sem kapott érte, de büntetést sem, hallgatólagosan beleegyeztek, hogy a szokás-jog alapján tovább gyakorolják az akkor még egyedülálló munkásvédelmi intézkedéseket. Sajnos a megállapodást írásba nem foglalták, csupán szóbeli egyezség maradt a felek között, ami később súlyos mulasztásnak bizonyult.

Az élet ütemét ismét a munka szabta meg. Teljes üzemmel dolgozott a gyár. A román és a magyar kormány közötti megállapodás alapján, a budapesti központ utasítására, a brassói Hitelbank nagyobb kölcsönt folyósított az Erdélyi Erdőipar részére. A hátralékos béreket végre kifizethették, a bonokat beváltották. Megnyugodtak a kedélyek Komandón.

— Rendezzünk bált! — mondta apám. — Végtére béke van, hadd táncoljanak a fiúk, jót tesz a mozgás a fiataloknak. — És az iskola tágasabb termében kivilágos virradatig ropták a legények, leányok.

— Futballoznak a gyerekek, sportoljanak! — Népszerűbbet, tetszetősebbet nem is javasolhatott volna, különösen hogy meg is csináltatta a pályát, üzemköltségen. És milyen szép helyen, a Baszka-parti nagyréten. Nosza, lekaszálták a kövér fűvet, elegyengették a talajt, mésszel vonalakat húzáltak rá, és szakszerűen felállították a kapukat. A labdarúgásnak egyszeriben sok szakértője támadt, aki olvasni tudott, lázasan tanulmányozta a sportág szabályait; egyelőre elméletileg készültek fel a jövő csatáira. Naponta elmentünk megnézni, hogy iperedik-cseperedik a pályánk, már húzogatták a fehér csíkokat, kétoldalt lócákat szereltek a gyepre, a fizető közönség kényelme kedvéért. A belépődíj ugyanis egy lej volt, a pályát azonban nem kerítették körül még dróttal sem, nemhogy magas kerítéssel, hogy körös-körül ingyen nézhessék a meccset az állóhelyesek. Az egész együtt főúri volt. Következett a csapat összeállítása. Micsoda izgalom volt, ki kerül az egyik és ki a másik csapatba, mert a legjobbak kiválasztásáig, a kovásznai tudomány elnyeréséig, két helyi csapat küzdött egymással a bajnokságért.

Szaktekintély éppen nem vagyok labdarúgásban, de annyit mondhatok, hogy a komandói meccsekhez hasonló sportélményem többé soha nem volt, pedig elügettem

még nemzetközi meccsekre is. Mikor a fiúk libasorban bevonultak a pályára, rajtuk az alsónadrágból átalakított dressz — gondosan bevarrt sliccel — hol feszült, hol lötyögött, még a lelkünk is összeszorult az izgalomtól. Ültünk a lócán, felugráltunk rá, amint a játék és pattanásig feszült idegeink megkívánták. Fékezők kontra Hivatalnokok, Gatteristák kontra Lakatosok, később Komandó—Kovászna, sőt Komandó-válogatott Papolc-válogatott ellen. Szenvedély, büszkeség és gyász kiapadhatatlan forrásai! Előfordult, hogy izgalmunk megkétszereződött, lélegzetfojtva figyeltük a játékot meg kedvencünknek, Reichnak, a Hivatalnokok nagy góllövőjének bizonytalanul rögzített gatyáját, amely állandóan lecsúszással fenyegetett.

— Fürödjenek a gyerekek! — Apám nagylelkűsége nem ismert határt. Némi felvágással strandnak nevezhető fürdőt épített a Baszka partjára, ötméternyi homokpaddal, valódi kis gáttal, hogy legalább mellig érjen a nyár derekán is csak tizenhét fokos víz, s egy kabin-kuckóval, amelyet itt-ott foghíjas deszkafal osztott férfi- és női öltözőre. A kamaszok határtalan örömeire. Kicsire nem néztünk. Imádtuk a fenyők és borókabokrok közt kanyargó patak jéghideg, csillogó vizét, közvetlenül a gát mellett még úszni is lehetett benne; zöld mélyén, laposra koptatott kövek között piros pettyes pisztráng, ezüstpénzes pér fickándozott, és mi sikongva kapkodtuk előlük a lábujjunkat. Szépségversenyt is rendeztünk a strandon, Miss Európa szellemben választottuk meg Miss Komandót.

Az első tenispálya régen, még 1914 előtt készült. A legszebb erdőben, sűrű fenyves közepén. Eredetileg a bárók szórakozására hengerelték a pályát sárgára és simára és szerelték fel az összes kellékekkel, de később az úri társaság is itt ütögette a labdát. Rőtbarára sötétedett fénykép fekszik előttem, a kicsi, csipkézett homlokzatú szaletlit ábrázolja a tenispálya mellett, 1912-ben. A pálya avatónnepségén mindenki megjelent, aki a komandói társaságban számított. Nagy kosarakban cipelték ki a finom enni- és innivalókat, damasztabrosszal terítették le a lugas asztalát, az urak söröztek, a hölgyek kényesen, finomkodva harapdáltak a pulyka fehér húsából. Körülöttük gyerekek és egy éberén figyelő kiskutyá. A képen

édesanyám fodrokkal díszített, magas nyakú, bokáig érő fehér ruhában; magas és karcsú, befűzött derekát két kézzel át lehetne fogni, bronzvörös haja közepén választva simán kanyarodik a tarkóján ülő nehéz kontyba. Gyöngéden szép jelenség, mosolya kissé rejtélyes, talán fájdalommas is. Csak azt nem értem, hogyan teniszettek a századforduló hölgyei bokát verdeső szoknyájukban, szorosan befűzött derékkal... Az urak zsakettban, fekete keménykalappal, sétatálcájukra támaszkodva, sőt van közöttük, aki mintha beleszúrta volna ülepébe a sétatatot, és úgy ül rajta, mint valami párnázott széken. Barkót, dús szakállt viselnek, Grosz bácsinak még hullámos, sűrű haja van; a kunkorított, kihegyezett bajuszok között kellemesen hat apám rövidre nyírt angolbajusza. Vidám, magabiztos társaság, semmiképp se gorkiji „nyaralók”, még őszintén hisznek rendeltetésükben. A lugas mögött, párás félhomályban szigorú, fenséges fenyők, vadul burjánzó páfrányok tövén piros bolondgombák, riadtan surranó gyíkok, az útilapu hűvösében megbúvó békák, bogarak és fenn a magasban, fenyők gallyai közt ugrándozó mókusok, rikoztató madarak. Kék árnyékokkal játszik a fény, foltjain átugrálnak a teniszező, ívelnek a labdák, pattognak az ütők feszülő húrjai és meg-megremeg az ózonillatú kristályos levegő. Vagy ez már nincs a fényképen? Nincs sehol?

A tenispálya később is, mindig az urak szórakozóhelye maradt, akkor is, mikor új pálya került melléje; munkásyerek ott legfőljebb a labdát szedhette. Meztlábás kis srácok a népes Csoma, Csorja vagy Bagoly dinasztiaiból, fix fizetéssel és teljes labdaügyi felelősséggel alkalmazott tisztségviselők. Negyven évvel később egy öszülő halántékú férfi így szólított meg: — Hát nem ismer rám? Én szedtem a labdát a tenispályán. — Belepirultam.

Kulturális vívmányaink között időrendben az utolsó a vetítógép volt: mozi kapott Komandó. Felépült az első emeletes ház, nem fából, nem gerendákkal, hanem szürkére fröcskölt kőből, téglából, de lehet, hogy vasbetonból. Nem tudom biztosan, miből készült, figyelmemet teljes mértékben a látvány, az esztétikai aspektus kötötte le. Bármennyire elfogult vagyok Komandó javára, az új, emeletes kaszinó esetében be kell vallanom, hogy

büszkeségünk csúnyácskára sikerült. Ormótlan volt és maradt. Jó apánkat éppen eleget bosszantottuk vele, hiába hangoztatta büntudatos szelídséggel a hasznosságát, a célirányosság nemes elveit. És hogy mennyi minden kapott otthont az épületben! Földszintjén a szatócsbolt, jobbra az ivó avagy kocsmá (a boltból a kisablakon át adták ki hosszú nyakú iccés üvegekben a „pálinka-porciót”), balra a nagyebédlő, mellette lépcsőfeljárt az emeletre. Fent egy kisebb hallból — idővel könyvtár lett belőle — nyílt egy már teremnek is nevezhető szoba, pingpongasztallal, sakk- és kártyaasztalokkal, majd következett a nagyterem a legváltozatosabb rendeltetéssel. A húszas évek közepén már itt rendezték a bálákat, a nagyszabású helyi színelőadásokat és hetenként kétszer a filmvetítést.

A legdemokratikusabb szórakozás és művészet természetesen a mozgókép volt, fehér-fekete és néma kiadásban. Vetítógépünk jóvoltából azonban a képek merőben szürkén jelentek meg a lepedőn, viszont sercegetek, zörögtek, kuruttyoló hangokat hallattak, és néha attól tartottunk, hogy fejünk fölött felrobban a masina. A filmet önkíséretén kívül természetesen zene is aláfestette az egyik, éppen soros zongorillázó kislány jóvoltából. A pianínót baloldalt a lepedő sarkához állították oly módon, hogy a köz javát önzetlenül szolgáló muzsikus is élvezhesse a filmet, anélkül hogy a feje túl nagy árnyékot vetne a lepedőre. A zenei műsor nem volt éppen gazdag, de zavar-talanul simult bármely film tartalmához: a tájképet, legyen az a Niagara-zuhatag vagy a bécsi erdő, rendszerint a *Perzsa vásár* kirakodása kísérte, szerelmi jelenetekhez Strauss-keringő járt, kivételes esetekben „Egy rózsaszál szebben beszél...”, ugyanaz vígjátékokhoz a „Leszek a cselédje” kezdetű kupléra módosult, izgalmas nagyjeleneteknél aztán felharsant a *Türkischer Marsch*. Néhány taktus után azonban elhallgatott, mert a legizgalmasabb pillanatban a zongorista is a filmet nézte, mind a két szemével. Elvégre ő is ember.

Gépünk a film még ősibb korszakából származott, gépezetünk a sebes beszédű, örökké nevető Paul Tibi, a tizenéves szívrabló, aki korához illő becsvágygal tanulta a mesterség fogásait. A bőrünkön. A lepedőn szüntelenül

esett az eső, reszketegen tántorogtak és kétségbeesetten kapkodtak a hősök, hangtalanul, de tátott szájjal sikoltozott az erkölcsi merénylettől rettegő szűz. A legizgalmasabb pillanatban villám cikázott végig a lepedőn — elszakadt a film.

Ennél nagyobb csodák is történtek. Harry Piel például egyszer hátrafelé, farral vágatott be fehér lován, visszafelé rohantak az üldözők, a leggonoszabb támadó szívéhez kapott, elvágódott, és utána a hős kezében elsült a colt. A végén kezdődött, visszafelé pergett a film. Örjögött a nézőtér. Másszor „a hetyke Torrefosca”, a spanyol hidalgó ég felé meredő lábbal, fején döcögött be a menynezetén álló pompás főúri palotába. Tibi fordítva tette be a filmet. Kaland volt minden előadás. Ültünk a nyirkos lócákon, eléggé közel, ki-ki az éppen soros párjához; figyelmünket azonban kizárólag a művészetnek szenteltük. A tobzódó hősiesség, akadályt nem ismerő szerelem, érzelmek viharzása lelkünk mélyéig felkavart. Harsány kacagások vagy hulló könnyek közt még azt sem éreztük, milyen ádázul csípnek a bolhák.

Ilyen törölmetszett művészi élményt többé nem nyújtott az élet.

Jeleskedtünk pedig magunk is színházi produkciókkal. Sikerünk nemegyszer még Komandó határán túl is visszahangzott. Modern, afféle „kék madár” stílusú, avantgarde előadásokat rendeztünk az intellektuális hajlamú fiatalság mulattatására, magunk írta szöveggel, saját rendezésben, főként a magunk örömeire. Eszembe jutnak azért léhábbszámok is, mint például egy operettparódia, istenien mulattunk, míg összemarháskodtuk az előadást. Emlékszem, kitűnően pergett, primadonna és amorózó eltrillázták szívszaggató kettősüket, felfedték egymás előtt főúri származásukat, rangjukat és vagyoni helyzetüket, a komikus pár is eldalolta, hogy „Mondd azt, hogy kis mucikám ...” (mellesleg én voltam a szubrett), csak valami szellemes csattanó hiányzott, amivel pontot tegyünk a mű végére. Semmi nem jutott eszünkbe. Ekkor a színpad mögött megszólalt valaki: Popokatepetl. Óriási! Elöntötte agyunkat az ihlet. A hős a színpad bal szélére ugrott, hősny jobbra, hős szívére szorította kezét, és szenvedélytől fuldokolva suttopta: Popokatepetl. Primadonna kérdőn és ér-

tőn rebegette el a választ: Po-po-ka-te-petl. És egymás felé rohantak, egymás keblére omoltak. Berugdalóztak a gör-lők a Popokatepetl szövegű nagy finálé ütemére, zúgta a kórus, a hercegi pár, a szobalány és az inas — mindenki, akinek egy operett végén zúgnia kell. Szavakkal ki nem fejezhető sikert arattunk. Azért ma sem tudom biztosan, hogy operettünket mint paródiát vagy mint műalkotást ünnepelték.

Színház, mozi, nagy vígasság a húszas évek európai szédületét tükrözte a Komandó-cseppben.

A háború — kinek hogy — véget ért. Verejtek, vér, könny után a karmester felemelte a pálcát: beintette a dzsessz-bandát. Könnyüljön az emberiség, felejtse, halványuljanak el szörnyű emlékei. Különböznél-e hogyan is lehetne húsz-huszonöt év elteltével, mire felnő a friss, gyánútlan nemzedék, újratekinteni az egészet. Vért, könnyet, szenvedést. Törvény-e vagy bevált tapasztalat? Nem tudom. A gyakorlatban egyre megy. Az áldozatoknak mindegy, a túlélők örülnek a kegyelmi időnek.

A hajrás évek huszonkettő-huszonháromban kezdődtek. Az ember csodálatos teremtmény: égszakadás, földindulás után mindjárt buzgón építeni kezdi a jövőt. Mindenekelőtt romba dőlt otthonát. A háborúban elpusztult falvakat és városokat. Távoli országokból jelentkeztek a vevők. Angliában hajógyárakat, repülőhangárokat építettek, Közel-kelet ládadeszkát igényelt citrom- és narancsszállításhoz, a francia kormány bölcs előrelátással azonnal megkezdte az új erődövet, a Maginot-vonal építését. Hosszú szerelvények, tengerjáró hajók, teherautók, kocsik, szánok, szekerek szállították az Erdélyi Erdőipar első-, második- és harmadosztályú deszkáját a világ négy tája felé. Oroszország, a veszélyes vetélytárs, kiesett a versenyből, jó ideig nem gondolhat exportra; a vesztes Központi hatalmak sebeiket nyaldossák; szemesnek áll a világ, vaknak alamizsna.

A fa ára ugrásszerűen emelkedik. Nem termelhet az üzem annyit, hogy percek alatt el ne kapkodnák. Záporoznak a rendelések, a részvényesek óriási hasznot vágnak zsebre. És hogy grasszálnak az ügynökök, a közvetí-

tők, mintha személyes érdemük lenne a konjunktúra. Több fát, több fát, több fát. Az üzem termel, az eladás-sal foglalkozó iroda követel, lehetetlen igényeket támaszt. A két egység között szaporodnak az ellentétek. Éjjel-nappal teljes gőzzel dolgoznak a gépek, a főnökök mégis elégedetlenkednek Brassóban. A termelés képtelen lépést tartani a kereslettel — panaszoják. Higgadt fejű apám gyanakvással figyeli a „szolid alapot” nélkülvő hajrát. Hová vezet ez az „esztelenség”?

— Mit kicsinyeskedik, mérnök úr? — mondta Steinberger Sándor, a vakmerő és nagyon ügyes eladó. — Mit vacakol egy-két lejes megtakarítással, mikor mi ötven-száz lejjel magasabb árakat érünk el köbméterenként. — De apám csak a fokozatos fejlődésben hitt, a nagy ugrásokat nem kedvelte. Tartós eredményt — mondta — csak is egyenletes, komoly, kitartó munkával lehet elérni. A gyors gazdagság gyorsan úszik el. De objektív akadályok is mutatkoznak: a gyár felszerelése elavult, a vasúti hálózat kisebb termelésre készült, a századfordulós technológia nem felel meg az új követelményeknek. Építeni kell, mindenekelőtt építeni. Lássák be, uraim.

Az üzem és iroda közötti feszültség nem volt újkeletű, mélyebbre nyúltak a konfliktus gyökerei. Közvetlenül a háború befejezése után, mikor a betört ablakú vagonokon átsüvöltött a szél, és a vagonok tetején lerongyolt, éhes katonák utaztak, az Erdélyi Erdőipar igazgatója váratlanul megérkezett Komandóra. És számos kifogásolni valót talált. A mérnök döntéseivel különösen elégedetlenkedett. Nyilván nem is alaptalanul, olyan súlyos körülmények között, külső segítség nélkül bizonyára hibákat is elkövetett — én mégis azt hiszem, más oka lehetett annak a hamu alatt lappangó, indulatos szavakban vagy pláne hangos jelenetekben soha felszínre nem törő konfliktusnak, mely éveken át keserítette mindkettejük életét.

Két hasonló korú férfi állt szemben egymással. Életük delén, amikor egy valamirevaló férfinak már bizonyítania kell. Mindkettőnek családja, több gyermeke, az egyik szegénységből, a másik is szerény körülmények közül, önerejéből küzdötte fel magát. Amit elértek társadalmi, erkölcsi, anyagi szempontból, egyaránt jelentős

„pozíció” volt. A század első évtizedeinek tisztas munkával szerzett polgári karrierje. Ügyükben — érzem — nem lehetek egészen elfogulatlan, mert egyikük is, másikkuk is hozzám tartozik vagy tartozott életem egy szakaszán.

Lássuk, mi történt valójában, mikor háború és forradalom elültével a vállalat igazgatója megérkezett Komandóra.

A történelmi hűség kedvéért: Horn Mórt az igazgatói székben egy Eizer Zsigmond nevű férfiú követte. Nagyralátó, túlbuzgó, csekély képességű ember, hozzá tudatlan is, aki sorozatos baklövéseket követett el, és rövidesen távozni kényszerült. Bukása után nem neveztek ki új igazgatót, megbízták azonban a kereskedelmi részleg vezetésével a budapesti központban dolgozó Steinberger Viktort, a hatáskörébe utalva a komandói fűrész, az anyagraktárakat, egyszóval: az eladást. A műszakot apám, az erdészetet Pribnov vezette. Nem sokáig. Tizennégyben kitört a háború. A hármass vezetés megszakadt.

A háború alatt és után a telep magára maradt, nehéz körülmények között, nyomorúság és veszélyek nyomása alatt. Az ott-maradottak vállalták, a menekülés nyolc hónapját leszámítva, a munkát és a felelősséget. Mentették a bárók vagyonát. Ők azonban nem így érezték, s erről például apámat később sem lehetett meggyőzni. Helytállásukat a javak mindenkor kötelező megmentésének, becsület dolgának tekintették, és a feladat teljesítésének tudatában találkoztak, tartós szövetséget kötöttek a szakmunkásokkal, vasutasokkal, a gyári munkásság javával. Bizonyára az is megfordult a fejükben, milyen jó volna, ha ezután is magukban maradhatnának.

Az igazgató megérkezése felkavarta a kedélyeket. Szikár alakja, zárt, introvertált lényé sűrítette és nem oldotta a feszültséget. Belső bizonytalanságról és érzékenységről valló arcvonásai megdermedtek, sebezhetőségét gög és gúny mögé rejtette, egész önvédelmi apparátusát mozgósította, hogy távol tartsa magától az esetleg közeledni szándékozókat. Járása, kézfogása, hanghordozása is elárulta, hogy szüntelenül en garde-ban áll. Azt hiszem, nyomasztóan nehezedett rá a hatalom, a megszerzett pozíció, a társadalmi szerep megtartása. Tulajdonképpen csak ak-

kor értettem meg őt jobban, mikor egyszer, akaratomon kívül, tanúja lettem szigorú belső fegyelme megrendülésének, az önvédelmét szolgáló bonyolult lelki-szellemi építmény pillanatnyi és váratlan beomlásának. Megdöbentő, hogy az ember gyakran éppen ahhoz ragaszkodik, s méghozzá görcsösen, ami megrontja az életét. Ragaszkodik vagy nem tud szabadulni tőle: majdnem egyremegy. Így ragaszkodott ő a hatalomhoz, tán csak részben a siker, az elégtétel érzéséért, afféle noblesse oblige alapon, de kényszerítették rá a körülmények is, nagy igényű család, öt gyermek rangos neveltetése, élősködő rokonok, nagybácsik és unokaöcsök kártyaadóssága, mindaz, ami szinte kötelezően hárult egy úri, de már hanyatló nemzetség utolsó szerencsés tagjára. Az igazgató, később vezérigazgató, okos, művelt ember volt, fegyelmezett és tartózkodó, aki kora és társadalma erkölcsi szabályai szerint élt, valószínűleg állandó harcban a vágyaival és lelkiismeretével. A polgárság ama fejlett, választékos egyedei közé tartozott, akiket ez a társadalmi réteg nemcsak a sokkal korábban polgárosult Nyugaton, de nálunk is kigyőngyözött magából, ha elkésve és elenyésző számban is.

A mérnök — mint már jeleztem — higgadt, flegmatikus kedélyű, természetes ember volt. S mert küzdelmes ifjúságát, uborkán, aszalt szilván tengetett egyetemi éveit sohasem felejtette el, szerényen magabiztos. Bármiféle görcsösség nélkül való. Önbizalma azért néha megingott, ha olyan környezetbe került, ahol „viselkednie” kellett, mint például a hirtelen gazdagodó, parvenü fások brassói estélyein, ahova megtörtént, hogy véletlenül becsöppent. Divatos nők, elegáns férfiak társaságában egyszerre elbizonytalanodott, paraszti esetlenséggel téblábolt, és igyekezett mielőbb visszavonulni egy jó kaláberparti biztonságába. Vagy ha el kellett utaznia hivatalos ügyben — Teremtőm, hogy drukkoltunk érte otthon, nehogy merő ügyetlenségből valami baj érje. Bécsben egyszer, megszállván egy külvárosi hotelban, estére elfelejtette a szálloda nevét, címét, s csak egy konflis türelmének köszönhetette, hogy hajnalra valahogy hazakeveredett, s miközben a tetemes viteldíjat kifizette, a kocsis így vigasztalta meg: — Uraságod jó szállást választott, ez a legrosszabb hírű szálloda Bécsben. — Mint világfí mindig megbukott, an-

nál otthonosabban mozgott az erdőben, úgy járta a hegyeket, tempósan, de kitartóan, mint egy öreg medve, nagyobb építkezéseknél hetekig élt kinn a kalyibában a munkásokkal, s kedvenc étele a bográcsban főtt berbécstokány volt puliszkával. Oldott kedélyű, jó humorú, nagyon eszes ember volt, akkor érezte legjobban magát, ha építhetett. Nem lázasan, nem látványos szenvedéllyel, áldozatos lihegések közepette, de szívósan, kitartással és derűs lélekkel.

És milyen jól értett a gyerekekhez! Nem nevelt bennünket, csak vígan tenyésztünk körülötte. Jókat mulattunk nagy közös hancúrozásokon, nevtünk az ő rovására is, de sohasem haragudott meg érte, bölcsködtünk roppant komolykodással és bánkódtunk is, némán gyászoltunk a spanyoljárvány idején, amikor elveszítettük anyánkat.

A munkásokhoz is hasonlóan viszonyult, mint hozzánk — atyaián. Személy szerint ismert mindenkit a telepen, tudta, kinek az apja iszik a kellaránál többet, kinek megy férjhez a lánya, kinél szivárog be az eső a konyha fedelén. Értette a gondjaikat, és amit lehetett, igyekezett megtenni az érdekükben. Egy kikötéssel: ők se okozzanak a kellaránál több gondot, bajt — neki. Viselkedjenek okosan, józanul. Meglesz a lapítódészka, kijavítják Király bácsi feje fölött a tetőt, a bölcső is elkészül időre — csak semmi szertelenség, felfordulás, zűrzavar. A fiatalok rúgják a port és rúgják a labdát, de ne csináljanak forradalmat. Fő a nyugalom. Az erők egyensúlya. A fokozatos fejlődés. De csak az a társadalom fejlődhet, amelyik épít. Takarékosan és megfontoltan. Józan ütemben, de folyamatosan. Legfontosabb tehát a rend.

Az igazgatót és a mérnököt szakadék választotta el egymástól. Akaratuk és szándékuk ellenére. Valójában azon igyekeztek, hogy ne mélyítsék, inkább áthidalják a szakadékot. Tiszteletben tartották egymás egyéniségét, öregkorukra valami furcsa gyöngédséggel még vigyáztak is, hogy meg ne bántsa egyik a másikat, még véletlenül se. Emberi jóérzésben nem volt hiány, csak éppen nem értették meg egymást, alapvetően különböztek egymástól. Évtizedes közös munkájuk során egyetlenegyszer mégis nyíltan és élesen felvetődött a „ki kit győz le” kérdése.

Az emberi kapcsolatokat mérgező „fent és lent”, „alul és felül” dilemmája hirtelen egészen nyersen lépett elő a szublimált indulatok ködéből és döntést követelt.

Hatévi szünet után az igazgató megérkezett Komandóra. És tapasztalnia kellett, hogy nem bizonyult nélkülözhetetlenek. Az élet ugyanúgy ment tovább, esetleg jobban, ki tudja. A fölöslegesség érzése nála kevésbé érzékeny embert is szíven ütött volna; őt mélyen megsebezte. A mit sem sejtő telepiek azonban roppantul büszkén fogadták, íme milyen keményen állták a sarat, megmentették az üzemet, ismét haszonnal termelnek. Nyilván dicséretet vártak, anyagi elismerést, de legalább egy barátságos biccentést. Főnökük viszont sértődötten, gyanakvással figyelte buzgalmukat, a hatásköri kilengéseket, az engedély nélküli eladásokat, gyanús pénzfelvételeket — mint állítják — a munkások fizetésére. Vajon a vállalat érdekeit képviselték-e, vagy kihasználva az ellenőrzés hiányát, esetleg saját zsebre dolgoztak? És nem pályázik-e a mérnök magasabbra, az igazgatói állásra? Nem hiszi-e, hogy itt az alkalom, most bebizonyíthatja, hogy kettejük közül ki a fölösleges?

A mérnök is eltűnődött ezeken a kérdéseken, csak éppen fordított előjellel, illetve fordított szereposztásban. Talán, ha kenyértörésre viszi a dolgot Bukarestben, ahova Hermann báró is megérkezett a konfliktus „igazságos” rendezésére, felívelne a pályafutása, nagyobb hatáskört, nagyobb lehetőségeket biztosítana számára. Mindenik fél lemérte a maga és a másik esélyeit, de egyik sem nyilvánította ki a gondolatait. Nem vádaskodtak, nem követelöztek. Ha túl forró lett bajvívásuk színtere, az iroda, közömbös arccal, mint akinek máshol akadt dolga, hol az egyik, hol a másik távozott. A polgári becsületkódex szellemében cselekedtek. Végül Hermann báró, mint a bölcs rabbi, kimondta a szentenciát. Se kitüntetés, se fejvesztés. Menjenek haza, és ki-ki folytassa a maga mesterségét. Legyen béke a nagy közös cél: a cég érdekében. Elvégre úriemberek vagyunk.

Csönd lett. A felszínen. Hamu alatt azért tovább izzott a parázs, mígnem később, évekkal később a történelem — többek között — kettejük ügyét is ad acta tette.

Ültem a gyorsvonat egyik másodosztályú fülkéjében. Szeptember közepén, iskolakapuk nyitása idején. Unatkoztam. Nem mondom, egészen jó érzés volt, felnőtt érzés. Spleen. Hosszú *i*-vel. Baudelaire is effélett érzett, és szép versek lettek belőle. Egye meg a fene, vége a vakációnak. Kiléptem a folyosóra, lötyögtem fel alá, de sehol semmi. Se diák, se vigéc. Unalmas táj, csupa templomtorony, magasra szökött kukoricaszár, ugató kutya, kapirgáló tyúk és integető gyerek. Már hányszor láttam! Hol és mikor kezdődik az Érdekes Élet?

Férfihang rezzentett fel, öregedő, füstön pácolt hang. Harmincon túl mindenki öreg. Egy kéz a vállamra nehezedett. Utálok, ha önkényesen babrálnak rajtam. Harciasan fordultam hátra. Zeisler Hugó, a fakereskedő állt mögöttem, szélesen mosolygó, enyhén zsíros arccal. Egész lénye csupa szívély, merő jóindulat. Arany-agglegény. — Jöjjön — mondta titokzatosan —, bemutatom valakinek. — Rózsaszínre borotvált kerek képe nyájasan, gyermeki ártatlansággal fénylett.

Átsétáltunk a másik vagonba. Vörös plüssel párnázott üres fülkék. A harmadik előtt Zeisler megállt, izgatott és ígéretes mosollyal rám pillantott és felrántotta az ajtót. Egy magányosan gubbasztó nőre mutatva, leplezetlen büszkeséggel azt mondta: — A menyasszonyom.

Furcsa, de én a menyasszonyt egészen másnak láttam, mint a boldog vőlegény, olyannyira másnak, hogy valósággal megijedtem tőle. Végtere is a Hugó menyasszonya, és ő boldog, nem vitás. Nem látja, hogy a nő szikár, száraz és szürke, mint egy megtépett varjú. Vékony madárnyaka kinyúlik ruhája szűk kivágásából, madárszeme pislog, és az egész nő tetőtől talpig fekete. Ruhája, harrisnyája, lapos sarkú cipője, haja, szeme, bőre — rajta minden szürkésfekete. Fénytelen és kortalan. Lehet, hogy a szájpgadlása is fekete, mint a fajkuttyáké.

Némán vizslattuk egymást. De inkább én őt. Éreztem, kínosan hosszúra nő a csend.

— Susele Liebe — fordult Hugó a menyasszonyához —, miért vagy olyan hallgatag? Ne szomorkodj, szívem.

Az édesanyját gyászolja — súgta nekem, mint aki segíteni szeretne, de hiába.

Osztoztam bánatukban, ami a menyasszonynak jólesett, mert határozottan felélénkült. Feketeségéhez alig illő lágy, dallamos hangon, kissé éneklős németességgel megszólalt.

Kilenc hónapja temettem el szegény drágámat, és Hugót most vittem el először a sírjához. Kimentünk együtt a temetőbe. Nagyon megrendített — mondta már szinte vidáman —, ugye, Hugó, milyen megható találkozás volt, a sírján esküdtünk örök hűséget egymásnak, mert tudom, hogy az én jó édesanyám így kívánja ezt odaát. Történjék minden az ő akarata szerint.

Nem egészen értettem az ideát és odaát, az anyai vagy esetleg isteni akarat, a Hugó és menyasszonya közötti nagyon elvont viszonylatot, de tovább nem firtattam a dolgot, mert úgy láttam, hogy ők ketten mélységes-mélyen értik. Zeisler ellágyultan nézte a lányt, bizonyára varázserőt tulajdonított neki, misztikus kapcsolatot a túlvilággal vagy valami affélét, mert szeme alatt a kis duzzanatok, álla körül a zsírpárnák átszellemültek, és homályosan fénylett a szeme. Susele pedig bánatosan lesütötte fekete pilláit. — Nagyon szép volt — rebegte, most már németes kiejtéssel magyarul —, igazán lelkembe belemarkolt, éreztem, hogy megáldott minket az én drága jó anyukám. Ugye, Hugó, te is érzed? — A továbbiakat elnyelte a kerek zakatolása. A férfi válla remegett. Megfogta menyasszonya kezét, föléhajolt és megcsókolta.

Több mint két évig nem találkoztam a Zeisler házaspárral. Egy nap összefutottam a férfival egy virágüzlet kirakata előtt. Együtt bámultuk, hogy milyen lila az orchidea, mélyvörös a szegfű és kénsárga a mimóza, és együtt a sok zölddel milyen tüneményesen szép a kirakat.

— Mit gondol, milyen virágot küldjek a feleségemnek? — kérdezte úgy, mintha tegnap találkoztunk volna utoljára.

— Attól függ, milyen alkalomra.

— Fogadónapja lesz, mint minden pénteken — mondta Zeisler Hugó, és meghívott, menjek el hozzájuk. Sőt a virágüzletbe is behívott, segítsek kiválasztani a virágo-

kat. Hatalmas, gyönyörű csokrot állíttatott össze, ha nem is éppen egy világfi könnyedségével, inkább aggályosan, ide-oda ugráló tekintetében iskolás buzgalommal.

Pénteken a vörös szőnyeg a lépcsőházban újabb zavarba ejtett. Az inas nemkülönben. Az ötszögletű hallból három, teremnek is beillő szobába láttam be. Kettőben csoportokba verődve ücsörögtek a vendégek, többségükben férfiak, a harmadikban kártyáztak. Fekete szmokingok háttéréből, mint színpadi díszletek mögül, előröppent egy fehér tünemény. Nem jött, szállt felém. Földig hullámozó fátylakban, éteri lebegéssel. Karját üdvözlésre tárta, fátylai mint lepkeszárnyak szétterültek, ébenfekete haja kékesen csillogott.

— Susele! — akartam kiáltani, de torkomon akadt a szó. Susele nem volt azonos önmagával. Lelki szemeim előtt az éppen vendégszereplő cirkusz plakátja jelent meg: FRIZÓ, AZ ÁTVÁLTOZÓ MŰVÉSZ! FRIZÓT NEM LEHET BLAMÁLNI!!!

A faburkolatú hallban, rejtett égőktől opálgató fényben Hugó meghatóan világított. Benne még rejtettebb égők, a lélek lámpásai árasztottak fényességet. Látszott rajta, hogy abban a pillanatban tökéletesnek érzi a világot és benne a dolgok törvényszerű, örök rendjét. Alázatos boldogsággal nézett fel az oldalán lengő, földtől eloldozott tüneményre. Ezért az asszonyért minden gürcölés kevés, ez az asszony minden áldozatot megérdemel — mondta apró, fáradt szeme, álla alatt türemkedő, öregesen meglazult tokája. Házépítés, drága bútorok, szabó-, szücsmeg kalaposszámlák, ékszerek, virág, minden, még a bankkölsön is, amire a három év múlva eladandó fáját is lekötötte, még a csődöt is megéri, csak Suzy ragyogjon. Most már így ejtette a nevét, kissé csücsörített szájjal, franciásan. — Suzy, angyalkám — mondta és a büféasztalról elvett egy adag aszpicba burkolt libamáját.

Tagadhatatlan, hogy nemcsak Zeislert, engem is megbabonázott az asszony. Nem tudtam levenni róla a szemem. Olyasfélét éreztem, mint a hitetlen Lourdes-ban, ha csodát lát. A nő változatlanul madárszerű — bogoztam a rejtélyt —, csak a varjúból villásfarkú fecske lett, kolibri, paradicsommadár vagy mit tudom én milyen egzotikus szárnyas. Libeg és röpköd, csicsergőn cseveg és

trillázva kacag, és a nyaka, Úristen, milyen szép. Haty-tyúnyakká változott. A szeme világosszürke, és fagyos fények izzanak benne. Mélyen belenézek, és látom, hogy bent, egészen mélyen, sárgászöld foltok villóznak, mint a vadmacska szemében. Húha! Ezt a csodát nem Hugó teremtette. Vagy a pénz egymagában is elég volna hozzá?

Frissen beszerzett régiségektől roskadozott a lakás. A vitrinekben antik serlegek, színes üvegkelyhek sorakoztak. A dús faragású reneszánsz úriszobában mint angol-kóros gyerekek tapadtak a falakhoz a dagadt kerek fejű, vékonykarú csillárok. Préselt bőrkárpit borította a falakat, és a hatalmas íróasztal mögött mint trón magasodott a gobelin-hímzésű karosszék.

A háziasszonyt a divatos bankigazgató kérte táncra. Gyöngyházzsínű szmokingja úgy állt szélesre és vízszintesre tömött vállán, mint egy ruhaakasztón. A bankigazgató hegyesorrú cipőjében nem lépett a tükörsima parketten, de úgy siklott, mint a jégpályán, dereka tekergett és csavarodott, hátravetette magát és előredőlt, ráfolyt a nőre. Becsúszó tangót táncoltak. Hangulatvilágításban.

Mégsem ő a csodatevő. Ő csak táncos. Egy a sok közül. Mint a lúdtalpú újságíró, aki szellemes bemondásaival szórakoztatja, vagy a többi fakereskedő, aki a másik szoba sarkában latolgatja, vajon ez a tánc növeli-e Hugó hitelét a banknál. Valójában bosszantja őket ez az esztelen költekezés: józan eszű ember a szerelemben is számítással él, mibe kerülhet neki a nő, sieben und acht sind fünfzehn, und zwanzig sind... hát így nagyozolni azért, konjunktúra ide, konjunktúra oda, hülyeség. A kaviár viszont kitűnő, kóstolja meg, szürke és nagyszemű.

A reneszánsz íróasztal sarkánál álltam, és a nyitott ajtón át néztem a hallban táncoló párokat. Charlestoneztak. Legújabb tánc, néger örület. Térdük, csípőjük, derekuk ütemesen rángatózott, lábfejük ki-be csattogott, s vele forgott a könyökük, kezük, fejük. Az urak otthagyták a kártyát, kitódultak a hallba, tapssal tüzelték a táncolókat. Svéd bácsi úgy ugrabugrált, mint egy öreg bakkecske. Csak a háziasszony nem táncolt. Az önfeledt rángatózás nem az ő stílusa. Hűvös-fehéren állt a könyvszekrény előtt, a méterszámra sorakozó sötét bőrkötések

kiemelték fehérségét, és oly átszellemülten nézett maga elé, mint egy asztrálest. Azután a távolba meredt. Píllantását valahova a követhetetlen messzeségbe küldte. Azért én megpróbáltam követni. Szeme most egészen világosnak látszott, és összefolyt egy fémes szempár píllantásával. Delejes fonál feszült közöttük, majdnem anyagivá sűrűsödő fonál, mint kötélhányos bíllegtettem végig rajta, amíg eljutottam a franciaablak mélyedéséig, ahol pazar férfú állt: szokatlanul magas, szokatlanul karcsú, szélesvállú és rézbőrú. Hát effajta csodát csak filmen lát az ember. Ejnye, no — mondtam magamban —, ki lehet ő? Külső ismérvek alapján sporttréner, télen sízni, nyáron úszni tanít. De emberismeretem megint cserbenhagyott. Német nagyiparos volt, biztosabb egzisztencia, mint Zeisler Hugó. És kívánatosabb is.

A madárasszony ezután többször hullatta el tollait, új és új tolldíszekkel jelent meg a világ előtt. És mindig tökéletesen alakította a szerepét. Suzyból Susanna lett, ónémet dalok zord hősnője. Szigorú szabású egyenruhákban lovagolt, vadászott és fogadta reichsdeutsch rokonságát, Johann Fritz von Bruchsteint és Baron Walde-mar Ulrich von Jagdeburgot. Azután az idők szavára, s talán a német rokonság követelésére, gyorsan Zsuzsannára változott, vidéki kúriáján maga dagasztotta a kenyeret, s ha kisült, keresztet rajzolt rá, csak azután szorította a hasához, hogy jó nagy karéjt kanyarítson le belőle. Végül lehorgonyzott az éppen legbiztosabbnak ígérkező, egyszerű Susannák kikötőjében, ha ugyan azóta nem hajózott el többet ígérő, távolibb tengerekre. Mert én már rég nem találkoztam vele, utoljára akkor láttam, mikor éppen a megyei UFDR elnöknője lett, és a május elsejei felvonuláson ő lengette a vörös zászlót a menet élén.

Drága jó anyja sírján hányszor, hány nyelven és mely hit parancsa szerint esküdött örök hűséget? Nem tudom. Hitelt érdemlő adataim nincsenek róla, csak annyit sikerült megállapítanom, hogy a szertartást többször, nemcsak menyegzők, de válások és vallásváltoztatások alkal-mával is illőn celebrálta.

Zeisler Hugó rövidesen, a válási szertartás megejtése után, a dekonjunk-túra áldozata lett.

Esküvőm is a húszas évek üzleti fellendülésének idejére esett. Nyilván azért lett hétországra szóló lakodalom. A „hétország” a Székelyföldet jelentette, különös tekintettel a fás világra, a szülők barátaira, ismerőseire. És mi voltunk a kis haszonélvezők. (A kis jelző nem a haszonra, hanem kettőnk fiatalságára vonatkozik.) Pillanatilag sem áltattam magam, akkor sem, később sem, hogy a népszerűséget személyes érdemeimnek köszönhetném.

Lakodalmamról két emlék él bennem ma is elevenen. Első, hogy velem senki sem törődik. Mindenki borzasztóan elfoglalt — mással. A „vigalmi bizottság” a szervezéssel, barátaim a teremdíszítéssel, családom a vendégfogadással, a konyhában ebéddel, vacsorával, hidegbüfével, hiszen a vendégsereg jó része messziről jött, és miért jött? hogy egyék, igyék, mulasson. A nők kizárólag a ruhájukkal, szépségükkel, a férfiak a nőkkel. Velem senki. Illetve valaki mégis: a vőlegény. Mi azonban gyermekkorunk óta ismertük egymást. Kilencéves voltam, mikor először toppant be hozzánk, tüdőgyulladás után, levegőváltásra. Bátyám fogadta az állomáson. Én a dívány sarkába kuporodva olvastam *A Pál utcai fiúkat*, és életem első nagy irodalmi megrendülését éltem át. Nemesek Ernő, a foltozósabó fia, önfeláldozó hőstette után éppen haldokolt. És vele én is. Szakadt ki a szívem, ömlöttek a könnyeim. Ekkor lépett be a két fiú. Bátyám rám mutatott, góggal és gúnnyal, és a női nem mélységes megvetésével azt mondta:

— Bög. Látod, ez ő: hájas és bög.

Második emlékem a vőlegényem cipője. Anyai parancsra lakkcipőt kellett húznia az ünnepélyes alkalomra, aminek már a gondolatába is belebetegedett. Hát még a cipőbe! Nyomta, égette a lábát istentelenül, halálra kínoztta az esküvője éjszakáján. De elegáns volt. A piros krepapírral, tarka girlandokkal és lampionokkal díszített teremben a középső páholyt nekünk, ünnepelteknek tartották fenn. Kábán, búsan üldögéltünk egymás mellett, két megbüntetett gyermek. Körülöttünk zajlott az élet, ropták, rázták és riszálták a tagjaikat, és én irigykedtem,

őt pedig szorította a cipője. — Húzd le — biztattam —, ne törődj senkivel, húzd le az asztal alatt.

— Ha lehúzom — nyögdécselte —, többé nem tudom felhúzni, értsd meg, beledagadt a lábam. Megőrülök.

— Szegénykém — sajnálkoztam, de lelkemben gyülekeztek az indulatok.

— Akkor táncolj velem mezítláb. Nem akarsz? No, gyere, táncoljunk, meglátod, jót tesz neki a mozgás.

Gonoszságom, a sors különös kegyéből jótéteménnyé nemesült. Előfordul efféle az életben. Egy hegyes női sarok oly szerencsésen akadt bele az átkozott lakkcipőbe, hogy feltépte az oldalát, mintegy ajtót nyitott a szenvedésnek és kitessékelt. Utána már békésebben üldögéltünk a díszpáholyban, megfogtuk egymás kezét, és bágyadtan, kimerülten vártuk a hajnalt. Végre befűtöttek a tizenötöst, indulhattunk. Bécsbe utaztunk nászútra.

Gyuszi ismerte az osztrák fővárost, ha nem is éppen önszántából. Száműzetését töltötte ott. Egy napon, eléggé váratlanul, el kellett hagynia az országot. És engem.

Két évvel esküvőnk előtt a három Steinberger fivér, közöttük Gyuszi, a Benjámint, otthont alapított Brassóban. Elegáns legénytanyát rendeztek be maguknak, véletlenül ugyanabban az Árvaház utcai házban, ahol én a kedves Sebesi néniéknél laktam mint gimnazista lány. Csöndes, finom utca volt, nem épp a központban, de messze se tőle, olyan utca, ahol „jobb” emberek laknak, s reggelente kalaplengetéssel köszöntik egymást. Igaz, hogy a Hirscher utcát megszállta már a kereskedőnépség, a sarki halcsarnok rossz szagokat árasztott, sőt, már az Árvaház utca elejére is betolakodott a kalmárszellem, de feljebb egy tapodtat se, ott csakis a régi szász polgárok tekintélyes házai sorakoztak, zárt kapukkal, olyan hozzáférhetetlenül, mintha minden ház egy-egy vár volna.

Portánkat nem jellemezte az elkülönülés szelleme. Alattunk, a földszinten, vígan éltek. Éjszakánként felhallatszott Sebesiekhez a mulatozás zaja, pezsgőspalacok durrogása, zene, aranyifjak, széplányok járták a táncot. Az utca lakóit valószínűleg megbotránkoztatta, de kellemesen izgatta is a ledér szellem, mely íme, még az

Árvaház utcába is betört, a nyárspolgárok nyugalalmát fenyegetve.

Egyedül Guszit nem fenyegette a kísértő ördög. Idegenként járt-kelt a házban, szótlanus és közömbösen, mint aki fivérei életmódját észre sem veszi. Nagy eszmények hevítették, világmegváltó gondolatok, egy Miskin herceg szelidségével párosultan. Én legalábbis, tomboló Dosztojevskij-mámoromban, Miskin hercegnek láttam, rubás-kába öltöztettem, és elvártam, hogy ha jobb orcáját megütik, tartsa oda bal orcáját, hadd térjenek észhez a gazemberek. De ő kommunista akart lenni, és nem egészen úgy képzelte a dolgot. Inkább titokban, póztalanul, közömbösnek ható modorban, hasonlóan ahhoz, ahogy környezetéhez viszonyult. Valahogy olyanformán vett részt a földalatti mozgalomban is. És milyen szívósan, mekkora kitarással! Évtizedeken át, 1924-től, a legnehezebb háborús éveken át, egészen 1945-ig, míg már nem kellett titkolóznia. A szerény, hallgatag ember nem táplálja maga körül a kíváncsiságot, észrevétlenül merül alá a sokaságban, kivételesen alkalmas a titkokkal terhelt életre. Így élt ő két bátyjával közös fedél alatt, szótlanságát legfőljebb halk dudorászással enyhítve, messziről jött idegenként. Szerepe nem lehetett könnyű, még ha én meg is értettem. Osztályok közötti helyzete, mert a maga osztályából érzelmileg már kiszakadt, de a másikba még — és talán soha — be nem vették, ez a talajtalan lebegés, amit annak idején — gondolom, valamelyik avantgarde költővel szólva — úgy neveztünk, hogy az „ütközőközön utazik”, amúgy sem izmos önbizalmát eléggé próbára tehette. A társadalmi biztonságérzet hiányáért azonban bőven kárpótolta az új hivatástudat, egyenesen az elhivatottság érzése, hogy dolga van ezen a földön, még hozzá férfimunka, amit önként, szabadon választott. Ma is előttem áll a koránál is fiatalabbnak látszó, kamaszosan nyurga gyerek, arckifejezése gyakran szorongó, fekete keretes szemüvege mögött idegesen meg-megrebben a tekintete, s homlokán egészen váratlan helyzetekben, például a színházban, sokszáz wattos világításban, kiütkeznek a félelem verejtékcseppjei. Nehezen, bonyolultan egyensúlyozhatott a személyiségét, alkati érzékenységét felsebzó sértések és a szerény, titkolt elég-

tételek között. Keményen megküzdött a felnőtté érésért, belső egyensúlyának kialakításáért, de nem is lehet erős ember az, aki nem gyöngé.

Történt pedig, hogy az édesanya Pestről látogatóba érkezett Brassóba a fiaihoz. Gyorsan kirámolták hát a bűnjeleket: barátnőket, üres üvegeket, a házvezetőnő nagytakarítást rendezett, úgy fogadták a vendéget, mint egy kolostorban. Anyjuk körülhordta tekintetét a szobákon, s némely apróságtól eltekintve meg volt elégedve. Legényembereknek való, szép, kényelmes otthon. A barna bőrgarnitúra kitűnően illik Sándor szobájába, érvényesül a vörös-kék perzsaszőnyeg is, elvégre ő a legidősebb, a legjobban kereső, megérdemli a legszebb szobát. A Zsiga szobája sem rossz, még a bársekreney is egészen elfogadható, hiába, ez a fia mindig keresztülviszi, amit akar. Egy pillanatra a négyéves Zsigucit látja, vállig erő, szőke fürtjeit, ábrándos szürke szemét. Ma is jóképű fiú, előkelő, hanyag tartású, arca keskeny, sápadt, nemhiába nevezik a társaságban Ruci grófnak, olyan is, mint egy gróf.

Kár, hogy Gyuszi szobája ilyen gyengére sikerült. Homályos, udvari kamra, bútorzata a maradékból került ki. Amilyen furcsa természetű gyerek, talán még örül is ennek a kemény vaságnak. Isten tudja, kitől örökölte a zárkózott, rossz természetét.

A szemleutat egy sürgönykikézbcsítő zavarta meg. Távíratot hozott Gyuszi címére. De ő nem volt otthon. Anyja megijedt, csak nem valami rossz hír, feltépte a sürgönyt, és döbbsenten olvasta a szöveget: *Házam leégett azonnal küldj pénzt Árpád*. Tévedés, mondta, csak tévedés lehet. A fiamnak Nagyváradon, tudtommal, még ismerőse sincs, azonnal küldjék vissza a feladónak, szegény ember nagy bajban lehet, ne késleltessék a segítséget. És visszaadta a távíratot a postásnak.

Másnap újabb sürgöny érkezett, még drámaibb szöveggel. Megint délelőtt állított be a kézbesítő, egyik fiú sem volt otthon. Anyjuk fatális tévedést gyanított a címzés mögött, s némi bosszúsággal bár, de őszinte együttérzéssel magyarázta meg a postásnak a teendőket. Miért nem intézkedik a távíróhivatal, hogy ez a szerencsétlen

Árpád végre megkapja a kért segítséget? A harmadik távirat este érkezett meg. Gyuszi egy emelettel feljebb, Sebesiek lányszobájában, hosszú lábait elnyújtva félig ült, félig feküdt a díványon, és áhítatosan hallgatta az én versmondásomat. Ady-verseket olvastam fel neki a zöldfényű szobában. Sándor viszont otthon volt, ő vette át a sürgönyt, és nem adta vissza a postásnak. Anyja szavai szöveget ütöttek a fejébe, különben is egy idő óta figyel a kölyköt, gyanúsán tünedezik el hazulról. Egyenesen odalépett Gyuszi szekrényéhez, megpróbálta kinyitni, nem ment, felfeszítette a zárat, átkutatta a szekrényt, és az egyik polc mélyén, az ingek alatt egy dobozt talált. Benne röpcék, levelek és egy névsor. Az illegális posta.

Késő este, mikor Gyuszi észrevétlenül megpróbált besurranni szobájába, Sándor útját állva behívta magához, és közölte vele, hogy vagy huszonnégy órán belül elhagyja az országot, vagy a birtokában lévő iratokat átadja a Szigurancának. Hajnalig vitakoztak. Végül Gyuszi elfogadta a verdiktet, de kikötéssel: hogy azonnal, hiánytalanul visszakapja a dobozt, és tartalmáról senki, a családtagok sem szereznek tudomást. Hirtelen távozását hitelt érdemlően indokolják, és Bécsben elfoglalja azt a tisztviselői állást, amit bátyja egy gépnagykereskedő irodájában jelölt ki számára. Így is történt, a játékszabályokat mindkét fél betartotta. A doboz, Gyuszi illegális kapcsolatán keresztül, eljutott rendeltetési helyére, miatta senkinek nem történt bántódása. Sándor nyilván nagyon vigyázott, a család jó híre, tekintélye érdekében, nehogy öccse eltévelyedéséről egyetlen szó, a legcsekélyebb jel nyilvánosságra kerüljön. Én is hallgattam, mint a sír, pedig a titoktartás nem volt a legerősebb oldalam.

Kerek egy évvel később visszatérhetett Brassóba, száműzetése végetért. Ugyancsak egy gépnagykereskedő irodájában kapott állást, ugyancsak apja jóvoltából. Érdeklődése a forradalmi eszmék, a társadalmi igazságtalanságok iránt nemhogy megcsappant volna, inkább megizmosodott, látóköre kitágult, ismeretei gyarapodtak. Nemsokára együtt tébláboltunk a mozgalom határvidékein. Barátainktól borsózott a szülők háta, idegenkedtek

s féltek is tőlük, szüntelenül várták, hogy mikor kevernek bajba bennünket.

Felvilágosult, modern fiatalokhoz illően, Marxot, Freudot s még Adlert is bőségesen idézve, elhatároztuk, hogy összeházasodunk. Amennyiben szüleink elleneznék szándékunkat, korunkra és a legkevésbé sem megalapozott „egzisztenciánkra” hivatkozva, mellőzük a hivatalos okmányt és vállaljuk együttélésünk társadalmi következményeit.

Egyik délután felmentem Gyuszival szülei tágas, szép, Kőbánya utcai otthonába. Anyja és apja az úriszobában ültek és gyanútlanul beszélgettek. Rövid és kissé feszélyezett indítás után megkérdeztem Gyuszitól, hogy jelen kíván-e lenni a beszélgetésnél vagy rám bizza a továbbiakat. Ő, férfi módra, a megfutamodást választotta. Én pedig nagyon egyszerűen és világosan elmondtam, mi járatan vagyok. Hagyományos kifejezéssel élve, megkértem a fiuk kezét.

Szavaim valószínűleg annyira természetesen, meggyőzően csengtek, hogy hallatukra semmi zavar sem támadt. Mégcsak groteszknek sem érezte a helyzetet az idős emberpár, akik pedig a polgári erkölcs szabályait magánéletükben is szigorúan betartották. Csupán szándékunktól igyekeztek eltéríteni, reális, de tapintatosan, jóindulattal közölt érvekkel. Még ráérték — mondták — egykét év múlva, ha már otthont tudtok alapítani. Egy férfinak el kell látnia a családját a megfelelő színvonalon, és így tovább. Én azonban nem helyeztem a huzavonát. Megmagyaráztam nekik, hogy mi felnőttünk, megértünk a nemi életre — Margit néninek megrebbent a szempillája, de egy szót sem szólt —, eljött az ideje, hogy összeházasodjunk, nem bánjuk mi a házasságkötést sem, hiszen üres formaságnak tekintjük, amit igazán csak az ő kedvükért akarunk megrendezni, de ha nem, hát nem. Lemondunk a hivatali áldásról. És amit elmondtam, semmiképp se tekintsék zsarolásnak, egyáltalában nincs ebféléről szó, csakis becsületből közöljük szándékunkat.

Ahogy nálunkfelé mondják, anyósom lévendő másnap felutazott Komandóra. Váratlanul érkezett, s még aznap délután felkereste szüleimet, és a lehető legmelegebben rábeszélte őket, hogy egyezzenek bele házasságunkba,

mert ugye a gyerekek szeretik egymást, mire váránk, fiatalon szép a családalapítás, s majd segítünk nekik mi is, ti is, elrendezzük az életüket. Bár még nem készült el a kelengye, de annyi baj legyen, elkészül utólag, s amilyen ügyes vagy, kedvesem, biztosan nagyon szép is lesz. Szüleim kissé csodálkoztak, nem tudták, mire véljék a nagy sietséget, hiszen ők eddig se elleneztek oly hevesen a házasságot, a lánytól megválni ősidők óta nem nagy áldozat, távolról sem olyan szívfájdalom, mint odaadni, elveszíteni a fiút.

A nagy lagzit jórészt ezeknek az előzményeknek köszönhattuk. Amilyen vakmerő és szertelen a mai modern ifjúság — mondták —, még képesek felrúgni a régi szép hagyományokat, fütyülnek a szüleik tekintélyére is. Maholnap az egész házasságot csak ideiglenes, amolyan átmeneti állapotnak fogják fel, s ha megunták, ki erre, ki arra továbbáll. Nem árt a fiatalokat minden oldalról körülkeríteni, több szállal összekötni, lehetőleg szilárdan beépíteni a tisztességes jólét és erkölcs falai közé.

Hajnalban kótyagos fejjel indultunk ki a nagyvilágba. Bécsben szép szállodában foglaltak számunkra szobát, liftboyok, pincérek, szobalányok sorfala között vonultunk be, ki sem fejezhető zavarban. Reszkettem, nehogy Gyuszi menten elájuljon vagy én az orromra bukjak a lépcsők síkos márványán. Végre a szobában voltunk, súlyos brokátfüggönyök között, fehér rózsacsokor illatában. Ijesztő volt a komandói hegyek közül belecsöppenni a világvárosi fényűzésbe.

14

Az erdők birtoklásáért a legalantasabb módszerekkel vívott harc — mint már említettem — 1912-ben a neruzsai vásárral ért véget. Illetve akkor kezdődött el a legendás rengeteg történetének új fejezete. Hermann báró, a „pénzügyi zseni”, akinek két tulajdonsága, a ravaszság és vakmerőség, az iparosodás első évtizedeiben — párosulva a világháború előtti, majd a háborút követő fellendülés üzleti lehetőségeivel — valóban már a zsenialitás látszatát kelthette. 1914 tavaszán eladta az erdőt

egy Forestiera nevű romániai vállalatnak. Az eladás osztrák schillingben történt, ugyanis a Forestiera mögött, mint tényleges vásárló, a Wiener Bankverein állt és spekulált jó ideje a román földművesektől olcsón összevásárolt erdőkkel. A további terveket áthúzta a háború kitörése. A Groedel konzern az eladási árnak csak az első részletét kapta kézhez. Bár Románia, ahol az erdő-sáv húzódott, még nem avatkozott be a háborúba, a nagy befektetést igénylő vállalkozás egyszerre senkit sem érdekelt. Így Neruzsa ismét megőrizte érintetlenségét.

Az Osztrák—Magyar Monarchia összeomlása után a román állam elkobozta az osztrák bankok tulajdonát, és felosztotta az eredeti tulajdonosok, a községek földművesei között. Zuhant a schilling árfolyama, napról napra hígult a pénz, Groedelék persze hallani sem akartak róla, hogy a tizennégyes vételárat tizenkilences schillingben kapják kézhez. Hermann zsenialitása ez esetben bumerágnak bizonyult. A bank és Groedelék között perre került a sor, mégpedig évekig húzódó perre, mely végül a bank győzelmével végződött. A bíróság kimondta, hogy az erdő eladása és az ítélelhozatal idején ugyanabban a pénz-nemben számoltak, az osztrák schilling volt és maradt, a két fél közötti szerződés tehát változatlanul érvényes. Az ítélet kihirdetése idején azonban az osztrák schilling értéke a semmivel volt egyenlő. Ki hinné, hogy olyan porig sújtó események, mint a háború elvesztése, a birodalom felbomlása, nemcsak ártanak: használnak is a zavarosban halászóknak. A Wiener Bankverein, mint a Forestiera jogutóda, ismét kinyújtotta kezét a romániai erdők felé. Tőzsdei ügyletekben járatlan falusiaktól óriási összegekben leszámolt, de értéktelen pénzzel visszavásárolta szétdarabolt kis parcelláikat. Nem mintha a fa érdekelt volna, távolról sem, már régebben meggyőződött róla, hogy az erdő kitermelése és a fa leszállítása annyira költséges, hogy a vállalkozás minden esetleges hasznát felemésztené. Más tervet forralt, az erdőt most ő akarta eladni az Erdélyi Erdőiparnak.

Groedeléknek valóban nagyon fáj a foguk Neruzsára. Az erdő Komandóhoz feküdt közelebb, és a komandói üzemnek fára volt szüksége, hogy friss deszkarakományokkal elégítse ki a növekvő keresletet. Megegyeztek.

A bank méltányos árat számított, mert most épp szabadulni akart Neruzsától, csupán annyit kért érte, amennyivel fedezhette az erdőkre fordított költségeit, Groedelék pedig szívesen lepengették a részleteket, stabil schillingben, egyenesen a bécsi banknak. Az ármánykodás áldozatai, a falvak gyanútlan lakói, elveszítették az erdejüket és a pénzüket is.

A fennebb vázolt tárgyalásokat Groedelék részéről Albert báró vezette Bécsben. Forrón óhajtotta, hogy az üzlet megköttesék, iparkodott is tőle szokatlan szorgalommal. Új pénzforráshoz kellett jutnia mindenáron, mert kártyaveszteségei immár csillagászati összegekre rúgtak, fiverei viszont megelégtették, hogy két-három évenként kiegyenlítsék a benyújtott számlát. Eljött számára a pillanat: a gazdasági fellendülés kínálta új pénzforrás följajzotta tetterejét. Megkezdődött a sürgős utasítások osztogatásának az ideje, Bécsből katonás stílusban fogalmazott táviratok érkeztek: egy tanulmányi bizottság (értsd: erdész és mérnök) azonnal szálljon ki Neruzsába, állapítsa meg az erdők mennyiségét és minőségét, közölje az összes tudnivalókat, adatait haladéktalanul továbbítsa Bécsbe és így tovább.

Komandón csak csodálkoztak: tulajdonképpen mit képzel ez az Albert, megfeledkezett róla vagy nem is tudja, hogy április elején fagy, havazik a hegyek között, az éjszakákat nem lehet szabad ég alatt tölteni? Oda se neki, a munkásokból álló első csoport négy héttel később, májusban indult el, hogy valami ösvényt vágjon, kalyibát építsen, és csak utánuk, lázas sürgetésekre, szállt ki a „tanulmányi bizottság”. Nevetségesen kevés időt, négy napot kaptak a munka elvégzésére, annyi idő alatt még végigjárni sem lehetett az erdőt. Inkább régebbi katonai térképekre és bőséges tapasztalatukra bízták magukat jelentésükben, mely szerint kb. nyolcszáz ezer köbméter a kitermelhető fa mennyisége, többségében vastag törzsű, egészséges erdeifenyő (Tanne), kisebb részben szemerkefenyő (Fichte). Mint később kiderült, a bizottság munkája fölösleges volt, a szakértők még el sem indultak, amikor Albert báró már aláírta a szerződést. Sőt, kölcsönt is vett fel rá és elkönyveltette: a termelés céljaira. Azonnal Bécsbe rendelte a mérnököt és az erdészt, utasította

őket, hogy ott együttükben készítsék el a költségvetést, és nemcsak kacsintással, de férfias határozottsággal jelezte, egyenesen rájuk parancsolt, hogy jóval magasabb árakkal kalkuláljanak, mint a fa jelenlegi ára. Kétségeiket gúnyos megjegyzéssel oszlatta el.

— Önök, uraim, Komandón, abban az isten háta mögötti fészekben nyilván nem is sejtik a modern ipar mai, óriási lendületét. Tehát felmérni sem tudják. Mint látom, szentnek tartják a jelenlegi árakat, holott azok néhány hónapon belül megduplázódnak vagy megháromszorozódnak. Világos, uraim? Fantasztikus boommal számolhatunk.

A Bécsbe gyűlt bárók, mintha „szóma” pirulákat nyelnének, eufóriás elragadtatással ecsetelték üzleti kilátásait. Terveikben naponta újabb befektetések szerepeltek, a fiatal Richárd báró, Hermann fia, mámorosan dicsekedett, hogy micsoda ultramodern gépeket vásárolt skolei üzemük felújítására. Beszerzései, mint mondta, eddig több mint ötmillió svájci frankba kerültek, és ez még csak a kezdet. Mi jön még ezután! A két riadt vidéki hegyezte a fülét. Ők közelebbről ismerték a Groedel üzemek kapacitását, no meg utálták a va banque játékot. A mérnök úgy érezte, kötelessége figyelmeztetni az apákat a fiúk szertelenségére, hátha mégsem tart örökké a konjunktúra. Aggályoskodását azonban kinevették, konzervatív — mondták —, képtelen haladni a korrallal. Richárd meg is orrolt illetéktelen beavatkozása miatt.

Mérnök és erdész a bécsi benyomásoktól, fényűzéstől, pazarlástól kábultan érkezett haza. Meg is sértődtek. Ami addig meg se járta az eszüket, most méregetni kezdték magukat és egymást, hátha tényleg kiöregedtek. Bár ami éveik számát illeti, javakorabeli férfiak, erősek, munkabírók, de a tudomány olyan tempóban halad, olyan újdonságok születnek szinte naponta, hogy igazán nem könnyű lépést tartani a fejlődéssel. Tagadhatatlan — mondta a mérnök —, hogy a fiam, kezében az újsütetű bécsi diplomával, sokkal több elméletet tanult és tud is, mint én, de a tapasztalat, a gyakorlat még hiányzik ahhoz a tudáshoz; mi ketten nagyszerűen kiegészíthetnénk egymást.

Az önmarcangolásra nem sok idejük maradt. Nehéz feladatok, férfigondok töltötték ki minden percüket. A neruzsai építkezés feledtette személyes sérelmeiket, az önérzetükön esett horzsolást. Az építkezés sokkal nagyobb dolog, semhogy számítana, ki mit mond, mint vélekedik modernség és avultság kérdéseiben; különben is, szavaikon kár rágódni, majd a tett, a felépített mű beszél.

Ifjúságom az építés jegyében telt. Sajnos, nem én építettem, csak tisztelettel füleltem, bele-belepillantottam a tervrajzokba, nagy érdeklődéssel hallgattam a „pilótázást”. Éveken át ebédlőasztalnál, téglából rakott, bükkilátot árasztó kemencénk mellett, s persze bent az irodában, szüntelenül folyt a „pilótázás”. Mi, laikus bizalmaskodással, csak így neveztük a megvasalt cölöpökre épült hidak konstrukcióját, s lassan az egész neruzsai nagy hajcihőt, aminek még sokáig a színét sem láttuk. A „pilótázás”, az „adhéziós pálya vagy drótkötélpálya” kezdetű viták heteken, hónapokon át úgy hozzátartoztak az életünkhöz, mint a levegő meg a víz. Annyit már tudtam, hogy „adhéziós pálya” a rendes, közönséges vasút tudományos, szememben kissé nagyképű elnevezése. S a vitákat hallgatva családom két férfitagja között, lassan előttem is megvilágosodott a sokágú feladatból annyi, hogy őszintén érdekelni kezdett Neruzsa. Bár apám véleménye szerint egyáltalában nem nőznek való a mérnöki pálya, azért én mégis éberem figyeltem, s forgattam magamban a gondolatot, hogy mérnök leszek.

A neruzsai építkezés terve abból a tényből indult ki, hogy az ott kidöntött fát a komandói fűrész fogja feldolgozni. Magát az erdő megvételeit is az indokolta, hogy a zágoni erdőség fája fogyóban van, és ha a gyár teljes kapacitással akar dolgozni, márpedig csak úgy érdemes, a hiányt másünnen, azaz Neruzsából kell pótolni. Ami roppantul nehéz feladat elé állította a tervezőket. A fát ugyanis két vízvásztón kellett átszállítani: Neruzsa völgyét a Zabola völgyétől és az utóbbit a Baszka völgyétől elválasztó vízvásztón át. Ezeket a vízvásztókat, a hallottak alapján, holmi szörnyű szakadékoknak képzeltem, melyeken, mint akadályversenyen a lovakat, nagy ívben át kell ugratni a vagonokat. Talán nem is jártam olyan messze az igazságtól. A mérnökök többféle techni-

kai megoldáson töprengtek, s végül is egy alternatívánál kötöttek ki: drótkötélpálya vagy siklóval kombinált adhéziós pálya. Következtek az újabb prók és kontrák, illetéktelen beavatkozások is, de mindig halk, gyéren hulló, megfontoltan eregetett mondatokkal, szaknyelven, térképeken mutogatva, rajzzal, képletekkel bizonyítva, miközben hol ezt, hol azt a kötetet emelték le a polcra. Kívülálló nem is sejtette, hogy vérre menően vitatkoznak. Munkájukat semmiféle buzgalom vagy sürgés-forgás, lihegés nem jellemezte, ellenkezőleg: mintha még a hangereőt, a fölösleges mozgást is kikapcsolták volna a koncentrált figyelem, a fegyelmezett szellemi erő kifejtés érdekében.

Hosszas vajúdás után megszületett a döntés. Felhúzókkal kombinált adhéziós pálya. Vasúton biztosabb a szállítás, mint drótkötélpályán, vasútépítésben tapasztaltak a komandóiak, ismerik a hegyi pályák fortélyát, számos veszélyes trükkjét, és felhasználják nemcsak régebb szerzett ismereteiket, de a régi vasutak lebontott anyagát is, ami jelentősen csökkenti a költségeket. Apám tehát vasúti szállítást ajánlott, és Groedel Bernát, az építkezés legfőbb főnöke, elfogadta a javaslatot. Bár sokat nem értett hozzá, de főnöki tekintélye érdekében ragaszkodott minden terv előzetes bemutatásához. Úgymond: ellenőrzéséhez. Ha azonban előre nem látott nehézségek merültek fel, ami az ilyen úttörő és buktatókkal teli munkánál elkerülhetetlen, akkor Bernát úgy eltűnt, mint a számar a ködben, az igazgatóság mosta kezeit, s maradt a „technikai személyzet”: viseljék ők a felelősséget.

Végre, sok és fölösleges huzavona után, eljutottak a boldogító állapotig, mikor valóban csak és kizárólag az építésen törhették a fejüket. Kezdődött ez pedig a régi, használaton kívüli görög sikló lebontásával, mely terveik útjában állt. Bátyám, a Pistának nevezett István, utasítást kapott a sikló lebontására, majd az új pálya kitérésére. Élete első mérnöki feladata volt, mert a gimnazista nyaranta végzett műhelygyakorlatait még testvéri elfogultsággal sem nevezhetem mérnöki teljesítménynek. Csupán jelezték, hogy őt tudatosan nevelték a pályára. Feladatát atyai megelégedésre oldotta meg. Pedig a vasútvonal kitérése nehéz feladat volt. Mérnök és mun-

kások hónapokig kint éltek az erdőben, lépésről lépésre vágták át magukat a rengetegen, még az is megtörtént, hogy kalyibájukat csavargók, katonaszökevények rabolták ki, hogy mire este holtfáradtan hazaérkeztek, ételmisszerűeknek, meleg holmijuknak hűlt helyét találták.

Évekkel később, hasonlíthatatlanul civilizáltabb körülmények között, én is laktam néhány napig egy neruzsai kalyibában. Rönkökből sebtiben összerőtt kis építmény volt, kátránypapírral fedett tetővel az eső ellen, csakis alvásra szánva, hisz férfiember a derekát ki sem egyenesíthette benne: ha már nagyon fáradt volt, benyomult az ajtónak nevezett nyíláson és eldőlt a fenyőgallyakból rakott ágyon. Illatos fekhely volt, eleven nyoszolya. Mi is fáradtan, harminc kilométeres gyaloglás után érkezünk fel a hegyre, egyetlen vágyam volt: aludni. Amint lefeküdtem, elöntött a révület, soha annál puhább, rugalmasabb derékalj nem simult tagjaimhoz. És még puhábban, csodás nyugalommal ölelt körül a csend. Zsibbadtan vártam a feloldozó kishalált. Egyszerre halk motoszkálás, apró zizzenések, cirpelések térítettek magamhoz. Éreztem, hogy megelevenedik alattam az ágy, testem melegétől, szagától s ki tudja miféle kisugárzásától nyüzsögni kezdenek a tülevelek közt a bogarak, megindulnak az apró hernyócskák, mászkálnak a gonosz tetvek, bolhák. S mivel kényelmemről meghatóan gondoskodtak az erdeiek, fölém is friss gallyakat terítettek, nehogy megfázzak a júniusban is csípős éjszakai hidegben; úgy éreztem, elmászik velem az illatos nyoszolya. Felugrottam, pizsamából kiráztam a csúszómászókat, és kiléptem a kalyiba elé. Sütött a hold. Szikrázó égbolt terült fölém. Fent és lent együtt remegett, susogott, zizegett, együtt és egymást kiegészítve lélegzett, élt a mindenség. Hajnalig néztem a csillagokat.

Bátyámnak, ha kéthetenként mocskosan, elvadult borostás ábrázattal hazaérkezett vasárnapi tisztálkodásra, kint a színben kellett levetkeznie, s csak egy szál lepedőben léphetett be a házba, nehogy behordja az erdő bogarait. Úgy vonult be, mint valami titokzatos sejk *Az ezeregy éjszaka meséiből*, és tűnt el a fürdőszoba gőzeiben. Mesélt is nekünk vad történeteket a vadon rejtjelmeiről, hogy valami örömben mi is részesüljünk, mert apám

eléggé kiéheztetett, ő nem mesélt, a létezés magától értetődő közegének érezte a vadont. Pedig csak férfikorában szokott hozzá, mert gyermekkorát szülőföldjén, az alföldön, Debrecen környékén töltötte. S amit sohasem tudtam megérteni, őt nem csípték azok az öles bolhák.

Következő évben elkészült a vasút egészen a neruzsai siklóig. Vagy legalábbis ahova a siklót elképzelték. Bécsből sűrűn érkeztek a levelek, hogy húzzák fel végre azt a siklót, de apám nem volt az elsietett dolgok híve, no meg a kora tavaszi hóban, fagyban megállni se lehetett a meredek oldalakon. Egyelőre íróasztal mellett, katonai térképek fölött ókumuláltak ki a jövőt, nagy hallgatások között ejtegetett félszavakban. Számításuk szerint a sikló 1800 méter hosszú és rendkívül meredek lesz. Ha másodpercenként kétméteres sebességgel vontatnak, akkor 900 másodpercig, azaz 15 percig tart egy kocsis felhúzása, amihez öt percet hozzá kell még adni a kapcsolásra, összesen tehát 20 perc a kocsis útja a siklón. A tervezett napi mennyiség 500 köbméter fa leszállítása, ami legkevesebb 40 kocsis, tehát 800 perc, vagyis — az elkerülhetetlen idővesztéssel hozzászámítva — 13—14 óra napi munka. Állandóan azonban csak egy váltás dolgozhatott, különben egész munkástelepet építhettek volna fel Neruzsán, amit el is kell látni minden szükségessel, és az ugyancsak megnövelte volna a költségeket. Mit tegyenek? Ne építsenek inkább két siklót? Az építkezést magát nem drágítja meg lényegesen, mert könnyebb terepen vezethetik a siklók vonalát, igaz viszont, hogy a gépi berendezés, a kazánok stb. száma megkétszereződik. Bécsben azonban nem sokallták a kiadásokat.

Mihelyt az idő engedte, megkezdték a siklók helyének a kijelölését. A terepmunkát Pista végezte el, már mint az Erdélyi Erdőipar alkalmazottja. Hat munkással dolgozott, mindnyájan szögekkel patkolt speciális csizmában, hogy le ne zuhanjanak a meredek hegyoldalon. Rendkívül nehéz munkát végeztek, két hét alatt készültek el vele. A siklók pályája hihetetlenül meredek volt, helyenként 740 per mill-es esést mutatott, amit csak az képzelhet el, aki látott már életében meredek siklót. A kovásznai például 350 per mill-es és állványkocsival közlekedik. A neruzsai siklón az esést kiegyenlítő állvány-

kocsi nélkül, a puszta síneken, helyenként majdnem függélyes helyzetben gurigázik majd fel és le a kocsi. Hajmeresztő. Egy tizenkét méteres rönk szállításánál például a kocsi eleje és vége között kb. kilenc és fél méternyi szintkülönbség lesz. Ekkora esésnél a fa föltétlenül lecsúszik a kocsiról, még száraz időben is, hát még esőben, hóban. Nagyeszű apám a fogas kérdést a következőképp oldotta meg. Ócska kötelekből főkötőszerű hálót bogozgatott, négy sarkán ékben végződő csüngőkkel, melyeket a kocsikra kovácsolt vasfüleken húztak át, természetesen csak azután, hogy a fejkötőt ráillesztették a rönkök végére. Pofonegyszerű megoldás volt. Inasok készítették a telepi műhelyben, és évekig működött az ócskakötél-kapison, télen-nyáron, esőben-fagyban, és soha nem csúszott le a kocsiról egyetlen rönk sem.

Így szóltak hát a tervek. Azonnal hozzáfogtak a kivitelezésükhöz. Már a földmunka, a kubikolás mutatta, hogy nehéz napok előtt állnak. Elsőül kis beszögelléseket, lépcsőket vágtak az oldalba, „állóhelyeket” a talpuk alá, azután tartóoszlopokon pallókat vontak a fejük fölé, nehogy a lehulló kő agyonüsse őket. Csizmájukra különleges patkót szereltek, hogy munka közben biztosabban álljanak a lábukon. Válogatott székely legények, közöttük tapasztalt idősebbek, kitűnő gárda dolgozott a sikló és a fantasztikus hidak építésén, s hogy komolyabb baleset nem történt, halálos áldozata nem volt az építkezésnek, az minden egyéb előtt az építők fizikai rátermettségét, figyelmét, éberségét dicséri. Nagyon értették a munkájukat és a természetet is. Macskaügyességgel kúsztak a meredek oldalakon, ugrottak is, ha kellett, de ahol a lábukat megvetették, szilárdan álltak a talajon.

Mindjárt az építkezés elején jelentkezett az első gond. Nincs víz. A mérnök, bokros teendői között, megfelekezett a vízről. Pedig magához az építéshez s még inkább később, a kazánok itatására víz kell. Mondják, emberek — kérdezte a munkásoktól —, maguk honnan, milyen forrásból isznak? — Innen vagy kétszáz méterre van egy forrás, nem épp a vonal mentén — mondták —, kicsit befelé a sűrűben. Eléggé bő vizű forrás és tiszta. A gépházba dinamót és elektromotort rendeltek, a forrásra szivattyút alapoztak, a szivattyúra hosszú csövet szerel-

tek, a csövet bevezették a gépházba felállított víztartályba. Ment minden, mint a karikacsapás. Összekötötték a dinamót a motorral, azt pedig a szivattyúval, egy gombnyomás és bugyogott a víz egyenesen a tartályba. Persze, az efféle ad hoc megoldások nem az öröklétnek szólnak, de maga a kitermelés sem tartott örökig. A fások tudták, hogy ügyesen, gyorsan, olcsón kell építkezni, és akkor ügyesen, gyorsan nagy hasznot húzhatnak az erdőkből és az olcsó munkaerőből.

Az építkezés legizgalmasabb fejezete az egyik siklóba beépített híd „felhúzása” volt. A hetvenöt méter hosszú hidat szó szerint felhúzták a huszonhat méteres mélységből, s méghozzá ferdén, a sikló lába és feje közötti emelkedésnek megfelelően. A „pilótázás” fénykorát él-tük. Neruzsában több híd épült, valamennyi fából, vízmosások és szakadékok fölött, szaggatott, sziklás talajon. Ehhez hasonló azonban egy sem volt. Csipkeszerűen áttört, szabálytalan, szeszélyes és szertelen alkotmány, majdnem lebegő, alig lehetett elképzelni, hogy az átlátszó lécalcotmány tetején, foghíjasan lerakott talpfákon — a szakadék fenekéig leláttunk közöttük — s még annál is magasabban, a magános és törekeny sínparon súlyos rakományok, vagonok, mozdonyok közlekedjenek.

Apám három hidat a három gyermekéről nevezett el. István híd, Anna híd, Ágnes híd. S mikor először meghallottam a telefonutasítást, hogy a mozdony az „Annánál” várja be a szembejövő szerelvényt, ami nemcsak egy hidat, hanem az előtte lévő kitérőt is jelentette, olyan érzés fogott el, mintha megkoronáztak volna. Érdemtelenül. Életre szóló ajándékot kaptam Neruzsától.

Az alkatrészeket az utolsó csavarig a központ szerezte be. A gépeket Bécsben vásárolták. A telepi anyagkezelőség (ilyen hivatalos hangzású neve volt Kis művezető és Halász bácsi szövetségének) csak átvette és felülbírálta a beérkezett áru mennyiségét és minőségét. Véleményük azonban nem sokat számított. Ha „anstandoltak”, a telep és a központ között lappangó bizalmatlanságtól indítva Brassóban úgy magyarázták a dolgot, hogy az anyagkezelőség elesett a beszerzésnél dukáló jutaléktól, tehát akadékoskodik. Tévedtek. Az anyagkezelők így is megkapták a jutalékot, nyilván bárhol szerezték be a

gépeket és alkatrészeket, a szokásjog úgy diktálta, hogy őket is megajándékozzák, ami ha igazán bőkezű volt, akkor is csak lejeget tett ki az ilyen nagyszabású üzlet lebonyolításában. Mert a nagy sápot valahol máshol, valaki más vette fel.

Megérkeztek a drágán vásárolt gépek. Kicsomagolták és döbenten látták, hogy használtak, jó állapotban lévő ócska gépek és kazánok. Hiába tiltakoztak, bizonyítottak, a gépeket megvették, kifizették és kész. És mennyit fizettek értük! Szerencsére az eladó óvatos volt, bajba azért ő sem akart keveredni, használt, de jó gyártmányú gépeket szállított, melyek később a használatban beváltak.

Az építőkkal egyidőben az erdőmunkások is megérkeztek Neruzsára. Mihelyt dönteni kezdtek, látták, hogy a kívülről szép, egészséges fenyők között elég sok a hibás. A törzsek testében barna göcsök rejtőztek, melyek többnyire könnyen kihullanak. Nem végzetes hiba, csak éppen csökkenti a deszka értékét. Akkoriban azonban nem túlságosan izgatta a céget az efféle csekélység, a fa ára emelkedett, a kereslet messze túlhaladta a kínálatot. Néhány göb ide vagy oda — annyi baj legyen. Kockázat nélkül nincs haszon.

A gépeket felszerelték, készen álltak a kazánok. A víz-tartályok mindkét siklón csakis fentről, a felső forrásból kaphattak vizet, így a két tartályt ócska deszkából ábdált csatornával kötötték össze. A tartályok így is gyorsan megteltek és ellátták a kazánokat. Mihelyt gőz fejlődött, kipróbálták, jól működnek-e a gépek. A fordítókerekeket rákapcsolták a dobokra fel- és azokról lecsavarodó drótkötelekre. Megérkeztek a szellemes kovácsoltvas-fülekkel iázó tönköskocsik. Kitűzhették az átköltözés napját.

Két mozdony fényes-feketén, csillogó rézdíszekkel: mint úrnapi körmenetben teljes ornátusba öltözött papok, áhítattal pöfögtek a hosszú szerelvény élén. Mögöttük két paklikocsiban az átköltöző munkások családjai, összes cókmojkjukkal, tyúkketrecekkal és disznólakkkal, liszteládával és bölcsővel, mindennel, amire Neruzsán szükségük lesz. Sokáig maradnak Neruzsán. Utánuk tüzelőanyaggal megrakott platókocsik következtek, mert egye-

lőre azt is a telepről kellett szállítani, végül egy kocsi pótalkatrészekkel és apámmal, aki a menetet kísérte.

A siklókon elsőül a tüzelőanyagot szállították fel. Ember nélkül. Következett a nehéz lecke: a mozdonyok átszállítása. Oda már ember kellett. Valakinek a mozdonyon kellett állania, piros zászlóval a kezében, hogy a legkisebb hiba esetén jelt adjon a sikló személyzetének. De ki vállalkozik rá? Ki száll fel önként a mozdonyra? Pillanatnyi csend után előlépett a mozdonyvezető. — Nézze, mérnök úr — mondta —, én hoztam idáig a mozdonyt, én járok vele ezután is, ki más kísérhetné el a siklón? Csak én. — Kezébe vette a zászlót, fellépett a mozdonyra, és jelt adott az indulásra. Remegett a kötél, halk duruzsolással forogni kezdtek a görgők. A mozdony, mint nagy fekete macska, megrázta magát, kinyújtózott és lomhán elindult. Azután lassan beledőlt a ferde síkba, egyre erősebben, konokabban tapadt a sínekhez, négy kereke szinte szerelmesen ráforrt a fényes szalagra. A mozdonyvezető szétvetett lábbal állt a mozdonyban, hátát a szerszámládához szorította, bal kezével fogózkodott, hogy el ne veszítse az egyensúlyát, és merőn nézte a pályát. Lent is, a tetőn is lélegzetfojtva figyeltek az emberek. Semmi különös nem történt. A második mozdony kapcsolása után a „vezér úr”, mert a vasútiak így nevezték a mozdonyvezetőt, már egészen magátólértetően fogta a kis piros zászlót és ugrott fel a mozdonyra. Rajta már nyoma sem látszott izgalomnak, még kevésbé félelemnek. A tetőn is megnyugodtak a kedélyek.

Mindent kipróbáltak: fékeket, kapcsolókat, köteleket. Indulhatnak az asszonyok, gyermekek. Zárt paklikocsiban, hogy ne lássák a meredélyt. Tessék beszállni! Az asszonyok azonban nem mozdultak. Senki sem akart beszállni. A látottak nem győzték meg őket, sőt elijesztették a nyaktörő vállalkozástól. Mereven álltak, szót sem szóltak. No, szálljanak már be — próbálták rábeszélni őket, de hiába. Egy gyermek felsírt, valaki jajveszékelnéni kezdett. Pánik készült. Az istenit ezeknek a fehérnépeknek — mondta egy munkás, és tuszkolni kezdte a legközelebb állókat. Apám kissé tanácstalanul figyelte a jelenetet, nagyon rosszul bírta a női könnyeket. Ezeket az izgatott asszonyokat — gondolta — nem szabad ma-

gukra hagyni, még bolondságra is képesek. Odaállt a csoport mögé, azután előrelépett és beszállt a kocsiba. Nyomában megindult a menet. Ő húzta be a kocsi ajtaját, elreteszelte és leült az ajtó mellett egy csomagra. Egyszerre nagy csönd lett. Vagy megnyugodtak, vagy csak elhallgattak. Egyesek füleltek, kifelé figyeltek, most értek a hídra, most kapcsolják a kocsit a második kötélelhez, no mindjárt fent is lesznek Neruzsán. Töröld meg az orrod, Józsika, te pedig fogd a pakkot, mert mindjárt kiszállunk. Fent a férjek fogadták a zajos, büszke társaságot: Úristen, honnan is kapaszkodtak fel és nem féltek, egyáltalán nem, ugye mérnök úr? Valóban, később mindenki felszállt a ferde kocsikra, eszükbe se jutott, hogy gyalog tegyék meg az utat, nagy lelki nyugalommal utaztak a tönköskocsikon, s még a tönkök tetején is, amit pedig tiltott a szabályzat. Igaz, hogy gyalogszerrel, a sínek mentén, a sok szikla meg kőtörmelék között veszélyesebb lett volna a járás.

Másnap megkezdődött a rendszeres szállítás. Kilencórás munkaidővel leszállították a tervbe vett negyven kocsit. A második napon már mindenki tudta a maga helyén a maga munkáját: hét és félóra alatt teljesítették az előirányzatot. Később csak hét órára volt szükségük a negyven kocsihoz, mert valamivel növelték a sebességet, elannyira, hogy ha nagyon odafigyeltek, hat és fél óra alatt elkészültek a napi mennyiséggel. Várakozáson felül ment a munka.

Apám elégedetten érkezett haza. Főnökeinek szerény büszkeséggel jelentette az eredményt. Úr nem csodálkozik, nem dicsér és nem ócsárol. Még egy „köszönöm” sem hangzott el. Mindenki természetesnek találta, hogy a síklók működnek, a vagonok naponta befutnak a telepre, a pénz pontosan befolyik a kasszába. Csupán egy svájci szaklap érdeklődött és közölt elismerő cikket a szerintük ötletes és rendkívül olcsó neruzsai megoldásról.

Komandón a mérnököt újabb utasítás várta: utazzék azonnal Szlavóniába (Jugoszláviának a Dráva és Száva folyók közötti része), és tanulmányozza ott a bükk feldolgozásának modern módozatait. A bükk talpfa s még inkább a bükkdeszka keresett, igen értékes faáru; a régi

erdőkben és Neruzsában is bőven termett bükk, rozsdavörösbe, meleg barnákba vonta a hegyek oldalát. Ő jelezte nekünk az idő múlását, a nyár elhamvadását.

Bükkerdő a telep környékén s távolabb is sokfelé lombosodott. Indokolt volt hát a kipusztításán töprengeni, speciális fűrészüzemet építtetni a feldolgozására. A neruzsai bombasikertől vérszemet kaptak a bárók, s miközben új és új vasútvonalak szeltek át az erdőket, üzemekkel is gyarapítani kívánták rohamosan növekvő vagyonyukat. Ketten indultak el szemleútra, apám és Paul Emil, a fűrész igazgatója; közelebről nem tudták, hova mennek, csak amolyan jó vidékiek módján kopogtattak be ide meg amoda, s őszintén megmondták, hogy mi járatban volnának. Csakhamar tapasztalták azonban, hogy a fogadtatás távolról sem olyan barátságos, mint azt otthon elképzelték. Fűrészről ugyan bőven találtak, csak a kapuján nem eresztették be őket, nem engedélyezték az üzem megtekintését. Mire elhatározták, hogy Paul bácsi (már én csak így nevezem, mert így szoktam meg) egyedül s mint véletlenül arrajáró kopog be az igazgatóhoz, kellemesen és lehetőleg hosszan elbeszélget vele, mint kolléga a kollégával, s míg ők kedélyesen eldiskurálnak erről-arról, ha úgy adódik, a fűrész megtekintéséről is, derék apám „bésirül” a fűrészbe, megszemléli, amire kíváncsi, ha kell, vázlatot is készít, röviden: ipari kémkedést folytat. Amit akkoriban még nem neveztek el ilyen körülményesen. A felügyelők és a munkások egyáltalában nem akadékoskodtak, nyilván tudták vagy legalábbis érezték, hogy semmi okuk az éberségre, különösen nem azokban az elavult kócerájokban, ahol többnyire jártak. Végre eljutottak azonban egy viszonylag modern üzembe, ahol meglepetésükre a legnagyobb készséggel vezették be őket a munkatermekbe, mindent aprólékosan megmutogattak, mert maga az igazgató és a főmérnök is olyan büszke volt a gyár korszerű berendezésére, hogy egyenesen elvárták, vendégeik is osztozzanak örömeikben, aminek ők udvariasan eleget is tettek. A lelkes hangulatban a főmérnök hasznos tanácsokkal szolgált, az igazgató eldicsekedte legjobb vevőik címét, még azt is kibökte, milyen árat fizetnek. Nyíltszívűségükkel nem éltek vissza

a vendégek, véletlenül mind a négyen szerették a munkájukat.

Jegyzetekkel, vázlatokkal teli aktatáskával Zágrábon át Budapestre érkezett Paul és apám. Az öreg Bernát bárónál jelentkeztek, akit a hallottaktól úgy elöntött a buzgalom, hogy meghívta ebédre a komandói férfiakat. A részleteket fehér asztal mellett tárgyalták meg. A fiatal bárók sem az irodában, sem az ebédnél nem mutatkoztak, nem voltak otthon; kettő közülük Brioni szigetén lovaspólózott, egyikük Angliában golfozott, a lustábbikja a Cote d'Azure-ön süttette magát a tavaszi nappal.

Hova épüljön a bükkgyár? Helyét a telepen kívül, Bartában jelölték ki, dombok aljában, nagyon szép tájon. Ott, ahol a Kovászna felől bekocogó Tizenötös, velőtrázó füttyöt hallatva, befordult a Hosszúegyenesbe. Összeszorul a szívem, mikor leírom: Hosszúegyenes. Túl sok emlék fűződik hozzá, és túl szép volt ahhoz, hogy könnyedén beszélhetnék róla. Olyan gyönyörűséges, varázslatos erdővel csak ott és sehol máshol nem találkoztam, és már nem is találkozom soha többé. A Hosszúegyenes eltűnt. Nyomtalanul.

Barátommal, aki már szintén eltűnt, nemegyszer vitakoztunk, melyik szebb: a lomblevelű vagy a tűlevelű fa? A lomberdő vagy a fenyőerdő? A lágyan szétomló, bánatot sugalló lombsátor, avagy az egyenes vonalakkal rajzolt, széllal, viharral szembefeszülő, magasbatoró fenyő? Meddő vita volt, eldönthetetlen, csupán a két ember közötti különbségre jellemző, a befelé forduló és a kifelé figyelő emberre; hogy én az utóbbiakhoz tartozom, nem nehéz kitalálni.

A széles erdősáv másfél kilométer hosszan, nyílegyenes vonalban húzódott a telepre befutó sín pár kétoldalán. Égbenyúló fenyők sora köszöntötte a Komandóra érkezőt; a koromfekete kis mozdony, a személykocsi és teherkocsik mellett úgy vonultak a fák, mint egy katonai díszszemlén, hatalmas, gyantától fénylő törzsük megfeszült, örökzöld koronájuk lengett a szélben. Baloldalt folyó felé ereszkedtek a fák, ritkult az erdő, itt-ott már áttetszett rajta egy-egy ház ezüstösen fénylő teteje, de jobbra szinte tömbként sűrűsödött, kékpárás mélységbe burkolózott, titkait derékgig növe páfrányok, zsiroszölden terpeszkedő

útilapuk takarták el, csak néhol villant ki alóluk vadvörösen egy-egy bolondgomba feje. Dúsan tenyésző, rejtélyes világ volt, mi gyerekek csak a széléig merészkedtünk el, és borzongva beleselkedtünk titokzatos kék homályába.

Először 1928-ban sújtott le az iparosodás vasökle a Hosszúegyenesre. Az ütés akkor még csak a Barta felőli végét érte, de a kidöntött fák csonkjai már víziósan elénk vetítették a jövőt. Még befogattuk a kis mokánylovat a szán elé, vagy egyenesen a kantárba fogózva, sítalpon repültünk ki a Bartába a dombok közé, de már sejtettük, hogy a Hosszúegyenes fölött megkondukt a lélekharang. Végzete a második világháborúban teljesült be, mint Komadón mondják, „a négy év alatt”, akkor aztán az utolsó fáig, annak is a tövéig kivágták a világ legszebb erdejét.

Tünődöm, mikor is volt szebb Komadó: tavasszal, őszszel vagy télen? Mikor ébredezett, rügyek pattantak ki és a bükk kiszöldült, mikor a rétek megteltek virággal? Vagy a búcsúzás óráiban, a zöldből aranyba, vörösbe, barnába váltó színek idején, madárzenében, bogárbuzgalomban? Talán a legszebb mégis télen volt, amikor a sötétzöld fenyőgallyakon magasra púposodott a hó, s a bükkök csupasz karjukat fájdalmasan tárták az ég felé, igen, akkor volt a legszebb, amikor a gazdagság és a kifosztottság békés harmóniába oldódott az ég kupolája alatt, és az egészzet villódzó kékes csillogással, szikrázó takaróval vontá be a fagy. Szánkónk ígéretes lassúsággal indult el a hegyoldalon, gyomrunk és szívünk között, valahol a rekeszizmunkban is lassan gyűlt a kéjesen bizsergő várakozás, aztán hajrá! vágattunk le a meredeken, porzott körülöttünk a hó, mámoros visongással, félelem, fájdalom és elragadtatás zürzavarában áradt el bennünk a gyönyör. Talán ez a pillanat, ez lett volna a boldogság?

Az öreg mérnök elkészítette a bükkfeldolgozó fűrész tervét. Hite szerint modern üzemet tervezett, ésszerű, célszerű, nem túl drága berendezéssel. Albert báró vagy a tanácsadója azonban másképp vélekedett. Rajzai aláhúzott megjegyzéssel érkeztek vissza: nem használja ki kel-

lően a modern technika lehetőségeit, az üzem nem megfelelően gépesített. Azt tanácsolták a mérnöknek, utazzék el egy általuk megadott helyre Ausztriába, lásson végre tökéletesen mechanizált üzemet, és okuljon a látottakból. Egyben mellékelték egy bécsi gépgyár ajánlatát, amely a mérnök tizenhat millió lejes költségvetését további harminchat millióval növelte. A mérnök úr szinte kétségbeesett ilyen esztelen pocskéolás olvastán. Egyenesen örülteknek tartotta a tulajdonosokat, közülük is leginkább a könnyelmű Albertre gyanakodott, akinek halvány fogalma sem volt semmiféle munkáról, a kezét soha életében nem mozdította egyébre, mint kártyázásra; esetleg a fiatalok közül trafikált valamelyik a gépgyárral, a brioni lovaspólózás sokba került, egyremegy, ekkora befektetés a várható haszonhoz viszonyítva, még optimális körülmények között is — örültség. Azonnal elvégezte a szükséges számításokat: befektetett tőke, kamatok, amortizáció, önköltség, profit és így tovább, napokon át róttá a számoszlopokat, de hiába, az eredmény ugyanaz maradt: ha száz évig termelne az üzem, akkor sem fizetődne ki a befektetés. Mégis erőszakoskodtak, hogy fogadja el az osztrák gépgyár ajánlatát. Egy napon „szigorúan bizalmas” levelet kapott a mérnök: a gyár egymillió lejt ajánlott fel neki, ha beleegyezik az üzletbe. Mire ő összecsomagolta az egész ügyet, terveket, számításokat és a szigorúan bizalmas levelet, és a paksamétát elküldte az akkor már súlyos beteg Hermann bárónak, akit a család eszének tartott. A kímélet vagy haszonlesés okán félrevezetett Groedel Hermann fizikai állapotát meghazudtoló eréllyel és azonnal intézkedett a bükkgyár ügyében. Kijelentette, hogy jóváhagyását a mérnök véleménye alapján újrafogalmazta, ellenzi a gépgyár nagyvonalú, de a lehetőségekhez mérten túlméretezett ajánlatát, és javasolja az eredeti, komandói tervek elfogadását. Prüszköltek a fiatal bárók, Richárd, Hermann fia, dühösen kifakadt: — Mit akadékoskodik már megint az a vaskalapos? Beleköp a legjobb üzletbe. — De a család doyenjének nemcsak tekintélye: vagyoni fensőbbsege miatt is engedelmeskedni kellett.

A bükkgyár fölépült. Az eredeti tervek szerint. Takaros kis üzem lett belőle, bükkszárítóval, a fűrészporból

fűtőanyagot préselő részleggel, elkészültek az új vasút vonalak is, naponta begördült a negyven vagon fenyő s nem tudom hány vagon bükk Neruzsából, de érkezett fa Zaboláról, Musáról, Darnóról is, egyik rakomány a másikon után. Az állomáson és környékén új sínpárok ágaznak szét, üres és terhelt vagonok kerülgették egymást, fűjtattak a tolató mozdonyok, naponta négy-öt vonat indult hosszú vagon sorral Kovászna felé. Ejjel-nappal lihegett a fenyő- és bükkgyár, tömték a gattereket, sivatottak a körfűrészek, égig nőttek a deszkarakások. Kovásznán roskadásig teltek a raktárak a külföldnek készült, elsőrangú faáruval.

A gazdasági világválság első hulláma ekkor érte el Romániát.

15

Brassóban, a Korona szálló pince-bárjában, még táncoltak a fások. Ropták a divatos charlestont fiatalok és pocakosodó öregek (akiket én akkori elbizakodottságomban reménytelenül öregnek láttam). A fenntartott, külön teremben hófehér abroszokkal terített asztalok körül még folytak a hajnalba nyúló vacsorák, pezsgős dáridók. Parancsoljon, uram: haséval töltött kucsmagomba, pisztráng szépasszony módra, rózsaszín húsú lazac, szürke kaviár, melyik évjáratú bort hozzam, vagy finom erőset, konyakot a kávéhoz, utána pezsgőt parancsoljon? A római patriciusok kereskedőtudói buzgón öblögették rossz sejtelméiket, mert valahol a lelkük mélyén már érezték, hogy ők lesznek a történelem éppen soron következő áldozatai.

Társadalmi helyezését a fehér asztal körül ki-ki vagyona, jövedelme alapján, a hierarchiában betöltött szerepe szerint nyerte el. A klikkek, kisebb érdekcsoportok fókuszában többnyire egy-egy nő ragyogott, aki mellesleg „kijáróként” is ügyködött, férje, barátja avagy barátai javára gyümölcsöztetve kétes eredetű fővárosi kapcsolatait. Ilyen kristályosodási pont volt a szép Judit asztala.

A nagyvonalú, vakmerő üzletkötéseiről ismert fás, akit Alexnek becéztek, Pestről hozott magának feleséget. Újgazdag lányt és olyan látványosat, hogy kocsányon lógtak tőle a férfiszemek. A férj sem volt éppen megvetendő, fás körökben „nagy partiként” emlegették, s csak jószeműek vették észre kiborotvtált rózsaszínű arcán, hogy negyvenéves korára vonásai már zsírpárnákba ágyazódnak, álla alá rajzolódik a duplatoka, és feje búbján kopaszodni kezd. Alakja, mozgása, hanglejtése, egész hedonista lénye az érzéki örömök, a földi élvezetek dicséretét zengte; szakított is belőlük bőségesen és büntudat nélkül. De a házasságot, a családalapítást komolyan gondolta, apák és nagyapák mintájára; elhatározta, hogy átnyergel, ha nem is éppen a monogámiára — ebben gyakori, hónapokra elhúzódó utazásai is akadályozták —, mindenképpen a dicséretes polgári erényekre, a házias örömökre. Végtére egy alaposan kihasznált ifjúság után az otthon falai közt is magára találhat az ember, a nyugalmas, békés élet, jó konyha, kellemes baráti kör, a tulajdonként dédelgetett és mindenki által irigyelt feleség — nem a legrosszabb életforma. Gyerekekre vágyott, három-négy is eljátszadozhat majd a lába körül; Alex széles mellkasában, a kitűnően szabott zakó alatt, egy szerető apuka szíve dobogott.

A húszéves Judit mint természeti tünemény jelent meg a kisváros egén. Ahol elvonult, megnémultak az emberek. Csönd lett körülötte. Én egy téli estén ismerkedtem meg vele, éppen a Koronában, koncert után. Úgy lépett elém egy fekete, földig érő szabászati műremekben, mint a környezetét nemcsak elszűrítő, de megsemmisítő csoda. Szépsége lenyűgözött, megdermesztett. Félttem tőle. Hasonló szorongást és megrendülést éreztem a Louvre-ban, amikor egy oszlopcsarnok végén, fekete bársonyfüggöny előtt megpillantottam a Milói Vénuszt.

Judit nem volt olyan meztelen, csak hiányosan öltözött. Estélyi ruhája — rendeltetése szerint — kiemelte hibátlan bőrének elefántcsont-árnyalatát, formáinak fenséges, klasszikus arányait. Lénye hűvösen zártnak, befejezettnek hatott, hiányoztak róla az apró, megkülönböztető jegyek, az egyéniség üzenetei, valóban olyan volt, mint egy természeti tünemény. Tökéletes testét mintha öntudatlanul

viselte volna: ahogy a természet viseli szépségét, áldásait és átkait. Talán észre sem vette, nem érezte, hogy minden szem rátapad, egyetlen vonása, szempillája rebbenése sem árulta el, csak állt szoborszerű tökéletességben, és felém nyújtotta keskeny, finom kezét. Ennyire megszokta volna a hódolatot? Vagy mint a hegy vagy a naplemente, ő sem tudja, hányan csodálják? Figyelmemet nem az arca: a teste kötötte le. Pedig mézszöke hajjal keretezett, ovális arca a tág és méla, homályos pillantású szemekkel és gyerekesen duzzadt ajakkal megejtő volt, csak kissé együgyűen szép. A teste nyugözött le, akkor először és mindig újra, ha találkoztunk. Úgy éreztem, ez a test elvált viselőjétől, önálló életet él, nem is test már, hanem valami más: alkotás, műremek. Kiállított tárgyakhoz nyúlni tilos! Valami hasonló kifejezést véltem felfedezni mások, férfiak szemében is, mintha ők is szorongtak volna, mint vizsgázó kisfiúk, Judit előtt, aki talán éppolyan kiszámíthatatlan, mint a természet. És olyan könnyörtelen?

Környezetében csak Alex látszott magabiztosnak. Élvezte a szerepét. Gyöngéden, de alázat nélkül bánt feleségével, sőt jóakarátú fölényel, enyhe leereszkedéssel. Bátorította, oktattatta Juditot, az érett, tapasztalt férfi módján, aki a szerelemben járatlant a maga ízlése, igénye szerint, magának neveli. Úgy érezte, a kettejük közötti korkülönbség feljogosítja rá, férji kötelessége, hogy a fiatal nő magatartásában, műveltségében mutatkozó hiányokat pótolja, megtanítsa társadalmi rangjához méltóan viselkedni. Elképzelése nem nélkülözte a reális alapot. Judit — a jelek szerint — hiányos nevelésben részesülhetett a háború után hirtelen meggazdagodott szülői házban, az Andrassy úti villában, ahol a Lajosok korabeli stílbútorok háttérbe szorították Judit szellemi, lelki fejlődésének irányítását. Rokokó szalonban, aranycirádás bútorok és égszínkék brokátok között, a fehér kandalló fölött függött Judit divatos festőművész által „remekelt” arcképe, áttetsző rózsaszínekben tartva, csodálatos keretben és egy XVIII. századi ifjú hölgy negédével üdvözölte a belépőt. Alex családjában viszont más értékrenddel mértek, az úgazdagokat lenézték, kinevették az idegen szavakat még kiejteni sem tudó, műveletlen proccokat.

Száz évvel előbb polgárosultak; Alex nagyapja már hidat épített, s a nagymama négylovas hintón kocsikázott ki Nyírbátorban. Úristen, micsoda különbség!

Juditot azonban nem hevítette tudásvágy, legalábbis a tudományokat, művészeteket illetően nem, észrevenni sem látszott műveltségbeli hiányait vagy mások abbéli fölényét. A szellemi élet vonulatai valahol messze, látókörén kívül húzódtak, annál intenzívebben foglalkoztatta a teste, minden figyelmét ápolására, díszítésére összpontosította; vad törzsek asszonyai ékíthetik magukat olyan szenvedélyesen fémkarikákkal, csontokkal, állatfogakkal, amilyen önfeladt gyönyörűséggel ő szépítkezett. Ha egyáltalán léteznek még vad asszonyok a civilizált világon kívül is.

Ékszerek úgy kerültek Judit nyakára, karjára, mint rétre a virágok. A társaságban sugdolóztak: honnan, kitől? De ő lustán megvonta a vállát — mi közük hozzá —, és valóban, miért kért vagy fogadott volna el bárkitől bármit, hiszen apjától és Alex apukájától mindent megkapott, amire vágyott. Párizsi ruhákat, azúrparti nyaralást. A harmincas évek kényelemideáljának összes kelleméivel berendezett otthonában, ha éppen hazatért, szakácsnői, szobalányi segédlettel igazán nem tehetett egyebet, mint hogy önmagával foglalkozzék, és ha „önmaga” a testét jelentette, hát teljes odaadással művelte azt, amije van. Józsiántából nem vállalt kötelességeket, és ki kívánta tőle, hogy vállaljon? — legkevésbé Alex. Gyermekei, anyagi butuskának tartotta a feleségét, és ez a zavar, szégyenkezés vagy bármiféle hamiskodás nélkül megnyilatkozó, öntudatlan butaság a szépségénél is mélyebben elbűvölte. Ha Judit a családi vacsorákon — kötelező volt hiánytalanul megjelenni — a tágas ebédlő ovális asztala körül, ahol eléggé kritikus szemmel figyelték a „kültagokat”, szélnek eresztett egy-egy se füle, se farka megjegyzést, és sógornője gúnyos-kérdően felvonta szemöldökét, Alex arcán — minden családi elvárással szemben — felhajnalott a rózsaszínű elragadtatás.

— Móric — duruzsolta ilyenkor gyöngéden, csöppnyi öniróniát sem nélkülöző hangon —, no de Móric, mit mondtál?

Judit nem érezte visszás helyzetét a családban, az egész család nem érdekelte, minden nevelő szándék lepergett róla. Amint a kisvárosi pletykák, versengő barátnők hírverése sem érintette, talán a férje szerelme sem. Átlátzó, de át nem hatolható fal választotta el a külvilágtól, üvegházban vagy akváriumban tenyésztett, mint különös pálmafajta vagy csillogó pikkelyű hal, védetten és magányosan — néha elkaptam egy-egy baljós pillantását és szánalmat éreztem iránta.

Csak azt nem tudtam, hogy miért sajnálom. Talán mert nem lehet beszélgetni vele? Mert nem képes feloldódni? Amit mások mondanak, nem érdekli, ő maga hallgat, hűvös idegenül, fényesíti a körmét, vagy a nyakát, vállát simogatja, esetleg a lábát: gyöngéd hajlatú, őzek surranását idéző lábát nézi szerelmesen. Néha még önmagáig sem jut el, csak bágyadt, homályos tekintettel néz valahova a távolba, aztán egyszerre megrezzen a szemé, felvillan az a zöldesen cikázó különös pillantása.

Egy este, tízre járt már, Alex váratlanul beállított szülei házába. Oldalán Judit, bársonypuha bundában; estélyre készülnek, beugrottak egy percre. Szmoking, estélyi ruha, tökéletes elegancia, illatfelhő. Alex apjával váltott néhány szót, Judit közönyösen tűrte, hogy nézik. Álomszép ruhájában mintha mellbimbójától az utolsó előtti csigolyáig meztelen lenne, holott nyakig felöltözött volt. A ruha dereka átlátzó, elütő testszínű fátyolból készült, csak azon alul kezdődött a bokáig omló, tompakék anyag. Búcsúzás közben, fél lépéssel a felesége mögött, Alex olyan szögből látott rá Judit vállára, hogy egyben az egész ruha mentén is végiglátott — belülről. Arcát elöntötte a düh, rózsaszínből vörösre vált a haja tövéig, szokatlanul érdes hangon szólt rá:

— Takarodj haza és öltözz át.

— De miért? Nem tetszik a ruhám, Alex?

— Nem a ruhád nem tetszik, hanem ahogy viseled. Nincs alatta semmi. Nem játszunk Mona Vannát.

— Az mi?

— Meztelen vagy alatta.

— Ugyan, nyakig felöltöztem.

— Elég! — fuldokolt Alex. — Így nem megyünk sehova. Vagy átöltözzöl, vagy...

Judit magára terítette bundáját és elindult. Alex utána. Az asszony feszes, mégis hajlékony tartásában, enyhén ringó lépteiben nyoma sem volt meghunyászkodásnak, dac vagy düh sem érződött rajta; ahogy pompás vad vonul a dzsungelen át, úgy lépkedett lustán: magányosan.

Rövvel a történetek után Alex elutazott. Szokásos üzleti útjainak egyikére indult, de nem úgy búcsúzott, mint aki fájlalja, hogy el kell utaznia, vagy esetleg fél feleségét magára hagyni. Derűs fölényel megpaskolta Judit arcát, s még a gyöngéd percekre fenntartott Móric nevet is ráruházta. Pedig akkor már tűszúrások apró, kékes nyomait fedezte fel a felesége combján.

— Injekciókat ajánlott a doktor tavaszi fáradtság ellen — mondta Judit és férje elhitte szívesen.

Hónapokig maradt távol. Bejárta a Közel-Keletet, hosszasan üdült Kairóban, átugrott Alexandriába is, onnan északra, Angliába utazott, visszatérőben Párizsban kötött üzleteket, Bécsben régi barátokkal találkozott, és eseménydús, igazán sikeres utazásáról kedves képeslapokat, szerelmes gügyögéseket küldözgetett feleségének. Háza a város egyik szűkebb utcájában, hasonlóan módos, tágas házak közé beépítve, mintha magános szigeten állna, elhagyottnak látszott. Kapuján ritkán csöngettek be, legföljebb a postás csúsztatta a levélszekrénybe Alex üzeneteit, vagy a keltészta színű szakácsnő rendelésére szállították haza az árut, a ház lakóinak számához viszonyítva meglepően nagy kosarakban. Judit visszavonultan élt, társaságban ritkán mutatkozott, barátai s még ellenségei is majdnem megfélemliztek róla.

Azért néha csak szolgált csemegével. Egy alkalommal például nyomtalanul eltűnt. Napokkal később a társaság bennfentes tagjai gazdag körítéssel adták tovább a hírt: Judit megjelent az udvari bálon Bukarestben, egy nagynevű, idős politikus karján, és nem csekély feltűnést keltett paprikapiros uszályos ruhájában. Nocsak, bemutatták a királynénak is — álmélkodtak és irigykedtek a legmagasabb körök. Alacsonyabb körökben nevetéssel enyhítettek indulataikon. És újabb híreket röpítettek világgá: Judit lakásán orgiák zajlanak, zajtalanul, a nappal alvó ház éjszaka megébred, hol fényárban úszik, hol elsötétül, ket-

tős életet él a ház asszonya. Dr. Jekyll és Mr. Hyde nő-változatban. És telhetetlen a szerelemben.

Gubancolódtak a szálak Judit körül. Valamiféle titokzatos közegben él — gondoltam —, a levegő tapinthatóan sűrű körülötte, olyan fülledt, mint kánikulában, vihar előtt. Talán jobban oda kellene figyelni, hátha vergődik, emberi szóra vár. Beszélni akartam vele, és betörtem az elhagyott házba. Közönyös, kifejezéstelen arccal fogadott. Szeme alatt kissé duzzadt, petyhüdt volt a bőr, nappali fényben, kendőzés nélkül fáradtak látszott. A bordó brokátfüggönyt egy mozdulattal behúzta, és meggyújtotta a nagyernyős lámpát. Egymáshoz közel ültünk a kereveten. Közönyös tekintetében felvillant a figyelem.

— Miért jöttél? — kérdezte.

— Látni akartalak.

Váratlanul, hosszabb csend után, egyszer csak azt mondta, három hónapig pszichoanalízisre járt Pesten. Alex akarta. De neki nem kell. Az analitikusnak sárga a szeme, kénszínű és gonosz. Csak ült, ült a feje mögött, és az agyába nézett, mint egy szűrős szemű ördög. Félt tőle. Különben is, egy szót sem szólt, hát érdemes ezért annyi pénzt kiadni? Minek? Alex akarta, de ő otthagyta. Aztán más orvoshoz vitte, cipelte egyiktől a másikhoz. — Judit — kérdeztem —, talán beteg vagy? — Nem — mondta vontatottan. — Beteg? Nem hiszem. Alex gyereket szeretne, de nekem úgyse lesz, az orvos is megmondta, fejletlen a méhem, olyan, mint egy kislányé — és nevetett. — Képzeld, a fejemet kezelték, besugározták az agyamat, hogy nőjön a méhem. — Úgy kacagott, mint aki kifogott a tudományon. — Persze, fenét se ért, előre tudtam. Inkább gyere, nézd meg, berendeztem magamnak egy igazi kis fészket, úgy hívom, a budoárom, és nagyon tetszik nekem.

Az eredetileg télikertnek szánt sokablakos szobát függöny választotta el a hálószobától. Három fala mentén, angolkretonnal bevont kerevet futott körbe, nem is állt a szobában más bútordarab, csak a túlméretezett pamlagkompozíció és egy földig érő tükör. A virágos kretonon itt-ott gyönyörű Lencsi-baba, plüssmackó, sok puha pár-

na hevert. Sajátosan működik a Judit képzelete — gondoltam, és gyorsan elbúcsúztam.

Apósáék házában vendégeket vártak. A lányok érkezett haza látogatóba a férjével. Elegáns, nagyvilági pár, az asszony vékony, karcsú, hosszú lábú, a férfi unott, hallgatag, gyanakvó pillantású. Állítólag furfangos eszű ügyvéd, aki a jogtudományt kétes ügyekben kamatoztatja, de hogy valójában mivel foglalkozik és miből él, senki nem tudta. A ház nyomott hangulatban fogadta a vendégeket, az esti órákban mint hínár lepte be a szobát a csönd. A férj idegenként ténfergett a lakásban, vagy órákig szótlánul ücsörgött a kertben, ha szóltak hozzá, kelletlen orrhangon, kurtán válaszolt. Felesége unatkozott, díványon elnyúlva vagy öblös fotelok mélyén, karját, lábát eleresztve, olyan csonttalanul, mint egy rongybaba.

A lékör csak akkor enyhült kissé, ha leültek a bridszasztalhoz. Végre langyosabb fuvallat lengte be az úri-szobát, „szakmai” bemondások röpködtek, néha még nevettek is. Különösen a fiatalasszony élénkült fel, cinkos pillantásokat váltott kibicelő apjával, aki sohasem kártyázott, de szívesen figyelte a játékot, ők ketten szerették, értették egymást, félszavakból kiolvasták egymás gondolatát, humoruk, iróniájuk egyformán élesre fent, ártatlan szórakozásként szívesen derültek mások rovására. Talán ezért a szeretetért, megértésért állt bosszút a vő, szedte el olyan könnyörtelenül az apósa pénzét. A szerelem és a pénz egymást keresztező útjai kiszámíthatatlanok, viszonyulásunk a pénzhez legalább annyira változatos és bonyolult, mint a szerelemhez.

Vihar készülődött. Az égen tintaszínű felhők gyülekeztek. Délután a fiatal házaspár az apával behúzódtott a legbelső szobába. A kitárt ajtók becsukódtak, a csöndet egyetlen hang sem törte meg. Az anya, sima fekete ruhájában, az ablak mellett álló karosszékben ült, kézimunkázott. Hat óra után vendégek érkeztek, és ő kellemesen biztos mozdulatokkal kitöltötte a teát. Köznapi dolgokról csevegett, egyetlen arcizma, hangja sem árulta el belső feszültségét. Minden kényes ügyet a legnagyobb diszkrécióval kezelt, óvta, egyengette a család tagjai közötti egyetértést, vigyázott, hogy a konfliktusok zaja ne szí-

várogjon ki az otthon falai közül. Nem volt könnyű dolga, nagy, nehéz famíliát igazgatott.

Miről tárgyalhattak a belső szobában? Megelégtették volna az élősdi vő unatkozását? Talán a fiatalasszony végre eldöntötte, hogy visszanyeri szabadságát? Csak nem a nyápic bécsi báró kedvéért, aki a vagyonát elvesztette ugyan, de vérbeli arisztokrata, nagymúltú család sarja? És ki mondja majd ki a döntő szót? A családi munkamegosztás alapján: az anya hozza a döntést, az apa mondja ki. Valahogy így.

Másnap délelőtt Judit halottsápadtan állított be a reneszánsz bútorokkal berendezett úriszobába. — Búcsúzni jöttem — mondta és magához szorította kis krokodilbőr útitáskáját. — Az éjszakai gyorsal utazom. — A két asszony, anyós és meny, álltak a könyvszekrény előtt, közel egymáshoz, és harag vagy megvetés nélkül néztek egymás szemébe. Mintha nem is szégyenkezett volna egyikük sem. Judit szemében a közönyt ijedtség váltotta fel, kitágult pupillája meg-megremegett, mint a verésre váró gyermeké, anyósa szánalommal nézett veszendően szép menyére. — Sajnálom — mondta és kezet nyújtott —, igazán sajnálom, hogy így történt.

A hibátlanul megtervezett és lebonyolított ügyvédi manőverről napok múlva és akkor is csak töredékesen szereztek tudomást a család tagjai. Tanúk, in flagranti, hálószoba, hajnal. További súlyosan terhelő bizonyítékok, listák, nevek, a város tekintélyes polgárai, kompromittált tisztségviselők és családapák. És a csontja velejéig megfélemlített Judit. Mindent aláírt, közjegyző előtt: hozományát nem követeli vissza, tartásdíjat nem igényel, lemond a közösen szerzett vagyon feléről, csupán személyi tulajdonát viszi magával. Teljes, feltétel nélküli kapituláció. A további botrány elmaradt. Judit szó nélkül elutazott. Az ügyvéd diadalmaskodott, olyan elevennek, virgoncnak, mint azokban a napokban, nem látta soha senki. Mint egy góllövő futballista, sőt, világcsúcsot döntő bajnok járt körül, nyoma se rajta a régi fáradtság-nak. Hiába, sikerélményre mindenkinek szüksége van. Csak a reneszánsz úriszobában nem ünnepelte senki. Hőstettéről szó sem esett, áldozata nevét nem ejtették ki.

Alex pedig hazaérkezett. Üres otthonában Lencsi-babák, plüssmackók fogadták, no meg a terebélyes, élesztőszínű szakácsnő, aki busás borraivaló ellenében szolgáltatta ki asszonyát, akitől ugyancsak busás borraivalókat vágott zsebre. De tapasztalt szakmabeli létére tudta, hogy eljött a pillanat, a régi köteléket el kell oldani, újabb áldozat után kell nézni; ők ketten, az ügyvéd és a kerítőnő, kitűnően megértették egymást. Alex csöndesen járt-kelt az üres lakásban, aztán fogta magát és elutazott. Talán, hogy külföldön találkozzék Judittal.

Elutazása előtt, egészen véletlenül, összetalálkoztam Judittal. Még mindig a kis krokodilbőr táskát szorította magához, mint aki senkiben sem bízik és mindenkitől fél. Nem sírt. Nem méltatlankodott, a csúf komédiát úgy fogadta, mintha kívül állna a törtéteken, mintha nem is vele, hanem valaki mással történt volna az egész. — Egy biztos — mondta —, nem Alex rendezte, Alex velem soha ilyet nem tett volna. A többiek kihasználtak. Bánom is én. — Megvonta vállát. — Hazamegyek, ott se rossz. Szervusz. — És elvonult a városból, ahogy egy elsötétített kalózhajó fut ki a kikötőből, éjszaka, magányosan, de méltósággal. Vállalta a veszélyekkel fenyegető tengert.

Nem maradhatok adós Judit további hányattatásainak történetével, zajos, látványos életútjával, vagy legalábbis: ami abból tudomásomra jutott. Adataim hiányosak, de kiegészíthetők, tetszés szerint, képzeletének megfelelően bárki kikerekíthet belőlük egy modern lélektani drámát, bűnügyi történetet vagy formás kis pornót. A kortársak vallomásai amúgy sem megbízhatók, még egy utcai csetepatét is annyiféleképp látnak, ahányan éppen nézik. A variációk sorát kínálja egy ember életének, külső, belső összefüggéseinek feltárása, de a legaprólékosabb részletezése, hangyaszorgalmú adatgyűjtés, minden látható és vélt rezdülés följegyzése még nem elegendő, hogy a részletekből kikerekedjék a valóságos ember. Több kell ahhoz, az újrateremtés művészeté, ami sajnos csak nagyon, de nagyon keveseknek adatott meg.

Judit néhány évig Pesten maradt. Kallódott az Andrassy úti villában. Még fiatal volt, húszas éveiben járt, de szépségén már kiütköztek a züllés jelei. Egy nap meg-

unta emelvényen álló baldachinos ágyát, kandallópárkányán az elefántcsont madonnát, az egész hóbelevancot, kapta magát és elutazott. Apjához ment, aki éppen egy fölöttébb költséges, Bécs környéki szanatóriumban bujdosolt a felesége elől. Azt állította, hogy az asszony, életveszélyes fenyegetéseivel, kiüldözte otthonából. Szörnyen gyanakvó, kényszerképzetektől kínozott ember volt, félt a családjától, sógorától, aki túl sokat tudott róla, de leginkább a feleségétől, csak azt nem tudom, hogy okkal vagy ok nélkül volt paranoiás. Szubjektív közérzete szempontjából teljesen mellékes, hogy a földhözragadt szegény családból származó asszony, aki nem remélt jólétbe csöppent, valóban gyilkos terveket forral-ellene vagy sem. Természetesen a pénzért. Az örökségért. H. úr váltig állította, hogy felesége az életére tör, fondorlatos merényletre készül, és őt senki sem védi meg. Judit ebben a harcban is semlegesnek bizonyult, egyik fél igazáért sem lépett porondra; bécsi útjának legkevésbé sem apja meggyőzése vagy vigasztalása volt a célja: egy orvossal akart találkozni a beteg apa meglátogatása címén, egy feltűnően jóvágású, affajta „köszönő” doktorral, költséges szanatóriumokban nélkülözhetetlen szépfiúval, akivel pesti portyáin ismerkedett meg. És meg is találta.

A szép doktor éppen nagy munkában volt. Ugyanis ő gondoskodott a betegek felvidításáról, ápolta gyógyulásba vetett reményüket, szórakoztatta az unatkozókat. Judit érkeztekor egy dúsgazdag öregúr, az egyik nagy amerikai bankárcsalád tagja ugyancsak rászorult a vigasztalásra. Akinek sok a pénze, jókedvében is, bánatában is utazik, balzsamot keres a sebeire. Az öregurat betegsége kergette kontinenseken végig, de gyógyulást nem talált sehol, feledést is csak percekre. Judit és az orvos, a pompásan összeillő pár, az öröm ilyen ritka perceivel ajándékozta meg a beteget. Elhalmozták figyelmük száz jelével, lesték a kívánságait, bizarr ötletekkel szórakoztatták, Judit valóságos kéjlakká változtatta a halálszagú szanatóriumot. Segíteni a beteg aggastyánon azonban egyikük sem tudott. Egy gyötrelmes éjszaka után, az „öröm ránézni” doktor sugalmazására, a beteg bejelentette, nem marad tovább egy percig sem a sza-

natóriumban, halála előtt utazni kíván, és kéri, hogy az orvos és felesége kísérje el őt utolsó útjára. Három hónapon át vonult a menet, hajók fedélzetén, repülőgépek fotelsorai között, hullámvonalas kocsikon; elől az aggastyán, nyomában kart karba öltve az orvos és neje, majd az éjszakai és a nappali ápolónő, az inas és a szobalány, vonultak végig Európán, városról városra, szállodából szállodába, szobákból szobákba — a beteg mégis kimúlt. A nagy menetelés Párizsban ért véget, a fény városában.

Halála előtt a bankár megírta végrendeletét. Ellátta kézjegyével, és letette végakarát az orvos kezébe. Hűségese orvosára és feleségére meglepően nagy összeget hagyott. Megérdemelték.

Nyár vége, 1939. Alex üzleti úton van Franciaországban. Elvált felesége értesíti, találkozni szeretne vele, tudja, hogy ő is Párizsban tartózkodik, és kéri, jöjjön este kilenckor a Ritz halljába. Nem először találkoznak. Alex negyedórája várakozik már a hallban, amikor Judit — mint egy operettben — megjelenik a lépcső tetején, és bár zene nélkül, de tökéletes rendezésben vonul le a széles márványlépcsőn. Alexnek eláll a lélegzete. Judit merőben új, érett asszony, hódítóan elegáns, eszményien szép. Még sohasem látta ilyen csodálatosnak. Mire párdüclépteivel az utolsó lépcsőről leereszkedik a hall szőnyegére, Alex is valahogy összeszedi magát, gyorsan összekaparja hajdani fölényes jóindulata maradékát. — De Móric, mi lett belőled! — mondja, és kábán mered az új Juditra. Az asszony kissé zavarosan, összefüggéstelenül beszél az utóbbi idők eseményeiről, azután mély lélegzetet vesz: — Hála istennek, vége, minden elintéződött, holnap indulunk. — Hova? — Megyünk Amerikába, átvesszük az örökséget. Hogy hol telepszünk le? Még nem tudjuk, csak minél messzebb Európától. El akarom búcsúzni tőled, te mindig jó voltál hozzám, talán nem látjuk egymást többé soha.

Alex esküdni merne, hogy könny homályosítja el Judit szemét, igen, egy könnycsepp a tág, fénylő, szürke felületen, és meleg szíve elfacsarodik, mert ő mindig, ma is „Móricot” szereti, és vele temeti el a vágyát, hogy egy békés, boldog család apukája legyen.

Nyolc nappal a második világháború kitörése előtt az orvos és felesége, mint egy becsukódó ajtó résén, kicsusszant Amerikába. Ki időzítette ilyen pontosan az események sorrendjét? A vak véletlen? Avagy a „Krullok” istene?

Évekkel később, nagy kerülőkkel futott be hozzám a hír, hogy a szép Judit öngyilkos lett. Kaliforniában, Los Angelesben, egyedül, elhagyottan. Combján sokasodtak a tüszúrások és szemében a homály. Ünnepi teste szétomlott, ajka talán az utolsó percekben is visszhangozta: mindenki kihasználta, engem min-den-ki-csak-ki-használta.

Az emberek úgy hálnak meg, ahogy éltek.

16

Régen, 1917 tavaszán, két lábbal a háborúban, amikor a Központi hatalmak csapatai még mindenütt az ellenség földjén álltak, Hermann báró értesítette a mérnököt, utazók sürgősen az általa megadott helyre, nézzen meg és becsüljön fel egy eladásra felkínált erdőt és ipari komplexumot. A mérnök a kívánt helyre utazott, mindent alaposan szemügyre vett, s mikor visszatért, közölte a báróval, hogy az üzlet nem kifizetődő, az eladó sokkal többet kér érte, mint amennyit megér, végül mosolyogva azt is megmondta, hogy tulajdonképpen önmaga alatt vágja a fát, mert neki tízezer koronát ígértek, ha segít az üzletet nyélbe ütni. Mire az öreg kedélyesen vállon veregette. — Menjen, mérnök úr — mondta —, és vegye fel a tízezer koronát, mert én már megkötöttem az üzletet.

A mérnököt bosszantotta a báró könnyelműsége s az is, hogy hiába utaztatja ide-oda olyan nehéz időkben, szemére is vetette, miért dobálja ki a pénzét, mire Hermann így érvelt: — No persze, én is tudom, ha most kellene kifizetnem a vételárat, kötni való bolond lennék, de én nem vagyok bolond, ezért a szerződésbe belévettem, hogy az összeget három éven belül, tetszésem szerinti időpontban fizethetem. Nézze, mérnök úr, mi három év múlva már rég elveszítettük a háborút, a pénzünk

semmit sem fog érni, és én értéktelen papírral fogom kifizetni őket, de kilószámra. Csak figyeljen, majd meglátja.

Mondanom sem kell: igaza lett. A mérnök 1920-ban Budapesten járt. Valószínű, hogy a jó humorú báró azért hívatta éppen az adott időben, hogy előtte, az opponens jelenlétében mérje le a milliókat egy közönséges konyhai mérlegen. A fizetés idején a vételár az 1917-es őszszegnek még az ötvenedrészét sem tette ki, nem csoda, ha Hermann báró elégedett volt önmagával és a háborúval. Ravaszul odakacsintott a mérnöknek: — Na, Herr Ingenieur, habe ich Recht gehabt? — Kedélyesen könnyörtelen fickó volt az öregúr. De hézagokkal, századfordulós stílusban, tágabb és szűkebb környezetéhez viszonyítva még „lángeszű üzletembernek” is lehetett nevezni, ha az üzleti lángész ismérve az, hogy túljár mások eszén, ő többé-kevésbé mindenki eszén túljárt, kivéve az édes testvéröccsét, aki élete alkonyán csúful rászedte. Ki tudja, talán átlátott az turpisságon és hagyta, hogy becsapja, még mosolygott is hozzá, vagy éppen bűnbocsánatra vágyott, jócselekedettel akarta lezárni életét.

A húszas évek közepén, a nagy fellendülés idején, Hermann báró már nem élvezte a sikereit. Kikezdte kor, betegség; érezte, hamarosan távoznia kell az üzleti élet mezejéről. A nagy étvágyú, életkedvtől duzzadó ember megrokkant, többé nem kívánt dús ételt, italt, szép nőket, vállalatái sem érdekelték, komor, borongó lélekkel az Ótestamentum lapjait vallatta. Bűnösök sorsával nézett farkasszemet.

Körülötte buzgott az élet, ügyködtek a családtagok. Különösen Albert, a kedvesebbik öccse dobta be a játszmába egyénisége minden varázsát, szélhámos báját, olyan kecsesen, könnyed eleganciával vette le, mint hitte, az öregurat a lábáról, ahogy a nagy téteket nyerte — de gyakrabban veszítette — a kártyaasztalnál. Addig duruzsolt a haldokló fülébe, míg rábírta, hogy őt, egyedül őt bízta meg Komandó pénzügyi vezetésével és ellenőrzésével. Minek két részvényes aláírása apró-cseprő pénzügyletek lebonyolításához, miért nehezségek bürokratikus eljárásokkal az üzletmenetet; részvénytársaságuk végtére

is családi vállalat, senki nem szólhat bele, hogy maguk között miként intézik ügyeiket. A döntés jogával Komandón ő, Albert báró rendelkeznek.

Nem valószínű, hogy a ravasz Hermann ne látott volna át a szitán. Több ízben szánálta már könnyelmű öcsését, megbízhatósága felől nem lehettek illúziói, de vagy nem érdekelte már az élők dolga vagy nagyon is érdekelte, hogy Albert iránti jóindulatával mit varr a túlélők nyakába. Lehet, ez volt utolsó körmönfont tréfája.

A befolyásolható, gyöngé Bernát elfogadta nagyszerű fivére döntését, pedig sejtette, hogy a könnyelmű lépés nem marad megtorlatlan. Önmaga előtt azonban így érvelhetett: a részvénytársaság három, kizárólagos részvényesének akaratát teljesítem. Hiszen ha nem így lett volna, egy tényleges részvénytársaság esetében, a döntés a büntető törvénykönyv paragrafusaiba ütközött volna. Így csak Komandónak ártott. Albert pénzügyi vezetésének következményei rövidesen megmutatkoztak. Fogadjuk el enyhítő körülményként, hogy a döntés megkönnyítette Hermann halálát.

A húszas évek végén jelentkező gazdasági válság valamelyes késéssel, de alig csökkenő erővel söpört végig Románián is. Hirtelen, teljesen váratlanul, mint szörnyű ragály lepte el Európát, Amerikát, a világ legtávolabbi sarkait, torkon ragadta a kapitalista gazdasági rendet és alaposan megtépázta. Komandó csepp volt a tengerben, de ijesztő következetességgel tükrözte a tenger mozgását. Mit tesz, mit tehet ilyenkor a vállalkozó? Sürgősen beosztja az eladást. Nemcsak spekulációs okokból; kényszeríti rá a világpiacot megbénító pangás, a kereslet rohamos csökkenése, deszka, talpfa, mindenfajta épület, bútor-, hajó- és bányafa árának a néhány hónappal előbbi ár egyharmadára való zuhanása. Félbemaradt minden építkezés, tervezés. Átvészolni, valahogy átvészolni a válságot, ez a feladat. A kistökések, a napi forgalmukból élő fakeskedők úgy hullottak el, mint ősszel a legyek.

A Korona különtermében leszedték a damasztabroszokat. Régi évjáratú borok, pincék hűvösén, zavartalanul érlelhetők zamatukat, kaviár, lazac nehezen talált sóvár

ínyencre, aki megfizesse. Elmaradtak a csodás virágkül-
demények, nem fizették ki a szabószámlákat.

Komandó, mint szeizmográf, jelezte a földrengést. Az első nehéz évben, már 1930-ban, késéssel fizették ki a munkabéreket. A konjunktúra éveiben ugyanis a hasznot azonmód felszippantották a tulajdonosok, a telepen nem tartalékoltak nagyobb összegű forgótőkét, így amint megszűnt az eladás, azonnal pénzszüke támadt, az esedékes fizetések összegét valahonnan elő kellett teremteni. De a pénzpiac is pangott; valamikor, nem is olyan régen, az Erdőipar neve csábítóan csengett a bankár-
fülekben, a vállalat korlátlan hitelt élvezett, most a bankok rövidebbre fogták a gyeplőt, korlátozták a hitelalapot.

Ritkán jár egyedül a baj. Mintha megérezte volna, hogy okossággal, fifikákkal egymaga nem állhat helyt a viharban, az öreg Hermann beadta a kulcsot. Így legalább utódaiban meghagyta a hitet, hogy ő talán segíthetett volna, megtalálta volna a kiutat a válságból, ha egyéb nem, legalább meghosszabbíthatta volna fiai gondtalan, léhűtő életét. Szemrehányással azért nem illethették a távozót. Hermann atyai kötelességét, még a fiai mértékével mérve is, bőségesen teljesítette: százmillió svájci frank körül járó vagyont hagyott utódaira.

Vajon tudta-e az öreg báró, hogy mérhetetlen vagyona csak papíron létezik? Ha igen, titkát magával vitte a sírba. Bizonyossággal állítható azonban, hogy a fiatal, vidám örökösök nem is sejtették a szörnyű valót. Főkönyv, pénztárkönyv és minden könyvelési fondorlat az utolsó számoszlop összegéig pontosan kimutatta: ennyi a bevétel, ennyi a kiadás. Könyvelési szakértők éveken át nyugodt lelkiismerettel jelentették, hogy mindent rendben találtak. Bárki megállapíthatta a legegyszerűbb számtani művelettel, ha a befolyt összegekből levonta a künnlevőséget, vagyonból az adósságot, hogy mennyi a tiszta haszon. A plusz és mínusz közé kifeszített kötélen azonban nem a józan ész szabályai szerint, de akrobatikus mutatványokkal folyik a kötélánc. A tökéletes könyvelésbe egy senki által nem ellenőrzött, apró hiba csúszott be: a mínusz valóságos volt, a pluszt jórészt Albert báró adóssága tette ki, aminek már régen nem volt fedezete.

Éveken át a fent vázolt módon kezelték a nagy családi vagyont. Nem nézett utána senki, hogy valójában mennyi adósság terheli sokfelé ágazó javaikat, mi a reális helyzet a Groedel birodalomban. Hermann halála után, az örökösök tisztázni akarván egymás közötti viszonylataikat, elrendelték a rovancsolást, és kiderült, hogy Albert báró adóssága, amit évtizedeken át halmozott fivérei fejére és zsebére, csaknem ugyanannyi, mint maga a vagyon. Horribilis tartozását Albert a maga terhére is elkönyveltette, mint olyan összeget, mellyel ő tartozik testvéreinek, mert abban az időben még sokat adott a becsületre. Kifogástalan dzsentlmenként járt el, nem sikasztott, nem lopott, csak éppen nem fizetett. Igaz, nem is fizethetett volna, mert lassan, de biztosan elkártyázta nagy vagyonát, be kellett érnie hát az úriember könnyelési sakkhúzásaival. Mikor a harmadik nemzedék, Hermann férfiutódai, Ottó, Richárd és az ifjabb Albert szembesültek az élet zord valóságával, úgy tátogtak, mint a szárazra vetett hal. Túl erős volt az első lecke. Csak ekkor látták, hogy bolondgombaként tenyésztek apjuk enyhet adó árnyékában; a világon semmi gondjuk, bajuk, futottak az örömeik után, költséges barátok és még költségesebb barátnők, Monte Carlo, nagy dárídók, az „öregjük” nem volt fukar, és pénzre válthatták már a pusztta tényt is, hogy az apjuk fiai — mígnem rútol fejbe kólintotta őket a valóság.

Tudatlanságukban és ijedtségükben elkövették a legnagyobb hibát.

A tapasztalt rókák tudják, hogy a bankokkal tárgyalni kell. Időnyerésért. No meg mert lehet beszélni velük. Végtére ők is futnak a pénzük után. Míg fantáziát látnak egy üzletben, kímélik az ügyfelüket, ígéretekre haladékat adnak, elengednek kamatokat, még arra is hajlandók, hogy leírják a tőke egy részét, de természetesen csak megfelelő garanciák ellenében. Albert, tapasztalt róka lévén, buzgón tárgyalt is a bankokkal. Viszonylag ő volt a legkönnyebb helyzetben: egyetlen ingatlanja, bécsi palotája, óriási, gyönyörű parkjával, nagy értéket képviselt, de rég le volt kötve, tulajdonosa számára valójában már elveszett. Albert tehát kockázat nélkül felajánlhatta a banknak. Fivére, Bernát is külön tárgyalt. Ő jó

gazda módjára szétrakosgatta, többfelé kamatoztatta a vagyonát. Ingtatlanja csak Budapesten volt, Bajza utcai palotája, de távolabb nagy erdőbirtokok sorakoztak, Brezoiuban, Skolében, Galíciában, svájci bankokban elhelyezett pénzbetétek, melyekhez rajta kívül senki sem nyúlhatott, s nem utolsóként ott volt az Erdélyi Erdőipar, bankok szemében lekötetlenül is a legértékesebb garancia. Budapesti palotája vagyonának csak töredékét jelentette, bizvást beszállhatott vele a mentési akcióba; nem is habozott sokáig, aláírta a megegyezést, fejfájás nélkül, sőt némi elégtétellel, látván, hogy Hermann fiai milyen ostobán besétálnak a kelepcebe. Hadd fizessenek az apjuk zsenialitásáért.

Az örökösök vagyonának kétharmada feküdt ingatlanokban. Apjuk közel száz hold beépített telket harárcsolt össze az idők folyamán, méghozzá Budapest belvárosában. Mit jelent ez vagyonban és jövedelemben? Megközelítően sem tudom kiszámítani, ekkora összegek számomra már semmit sem mondanak. Fiai, hogy megmentsek vagyonuk egyharmadát, jótálltak annak kétharmadával, veszélybe döntve az egész vagyont. Később, annak rendje, módja szerint, elveszítették az egészet. Mire ráébredtek, hogy mit követtek el, már késő volt. Szőröstől-bőröstől a bankok kezébe kerültek.

Az Erdélyi Erdőipart 1932-ben átvette egy holding társaság. A családi vállalat pénzügyeit ezután két svájci és egy angol bank irányította és ellenőrizte. De még át sem vették, máris kitört a botrány, Groedelék életében a legkínosabb, nyilvános megaláztatás, melyet nem hogy eltitkolni, de még leplezni sem lehetett.

Bár az örökösök abban fáradoztak, hogy erdőgazdaságaik rentabilitását kényszerű új társaik előtt bizonyítsák, ez nem volt könnyű feladat, és teljességgel lehetetlenné vált, mikor minden elhárító hadmozdulatuk ellenére kiderült, hogy az idősebb Albert úriemberségének látszatát is szegre akasztotta, és áttért az egyértelmű sikasztásra.

Hermann kedvelt öccse az utóbbi években igencsak nehéz helyzetbe került. A fiatal nemzedék kegyetlenül megleckéztette: apjuk döntését, betegségére, öregségére való

hivatkozással, megsemmisítették, nagybátyjuktól, botrányos magaviselete miatt, megvonták a Komandó fölötti egyeduralmat, és visszaállították a régebbi ügyvezetés elvét, hogy tudniillik pénzt csakis két aláírás ellenében fizetnek ki. Mire Albert úgy segített magán, hogy a másik aláírást odahamisította a papírokra. A holding társaság éber szakemberei a rovincsolásnál azonnal felfedezték a suskust, megállapították, hogy Albert báró nehéz ezreket (svájci frankban) tulajdonított el jogtalanul; vagyona romjait lefoglalták, és a totálisan tönkrement öreg kártyást Komandóra számúzték. És még örülhetett is, hogy ilyen simán megúszta a dolgot, ilyen „úriemberek egymás közt” alapon.

Albert idősebbik fia, Victor, akkor már évek óta élt a telepen. Tavasztól őszig megszakítatlanul, télen Bécs, Bukarest és Komandó között ingázva. Kissé előredöntött felsőtesttel úgy mérte hosszú lépteivel a telep rövid utcáit, mintha fontos teendők sürgetnék, holott semmi dolga sem volt. Hivatalnokai tapintatosan meghallgatták tanácsait, és nem árulták el, hogy a dolgok nélküle is épp oly jól vagy épp oly rosszul mennek, mint vele, ő pedig hálásan nyugtázta tapintatukat. Szívesen tartózkodott a telepen, nyilván szelíd, szótlan természetének megfelelt a hegyek közötti magány, az önbizalom nehezebb próbáira nem kényszerítő életforma. Külső látszat szerint semmi oka sem volt kishitűségre, csinos, karcsú fiatalember, keskeny csípőjű, hosszú lábú, barna szemében búskomorságra hajló tekintet, magas homloka mögött ha nem is tombolt az értelem, nekünk csitriknek azért tetszett. Benne láttuk az arisztokrata eszményi megtestesítőjét, olyan volt, mint füzetes regényekben a szívtipró gróf. Finom, tartózkodó modora, szerénysége meghatott bennünket, csak egyet sajnáltunk, hogy egyáltalán nem akart taposni a leányszíveken. Mintha ahhoz is szomorú lett volna. Vagy túl gyakorta szégyenkezett apja miatt?

Se szüleihez, se testvéréhez nem ragaszkodott, igazán csak öreg francia nevelőnőjét szerette, a mindenkitől Názinak nevezett öreg mademoiselle-t, aki évtizedekig élt a telepen, ugyancsak mint számúzótt. Őt azonban nem rossz magaviselete miatt büntették, sőt ellenkezőleg: föl-

tétlen hűsége juttatta kegyelemkenyérre. Csecsemő koruktól ő nevelte Groedel Albert fiait, Victort és öccsét, Hansot, anyjuk helyett anyjuk volt, míg utolérte a kutyahűségű alkalmazottak sorsa: megöregedett és fölöslegessé vált. Kitolták a peremvidékre. Gondoskodtak a megélhetéséről. Ő persze változatlanul imádta neveltjeit, panasz nélkül, szégyenkezve, de önérzetesen tűrte megáláztatását. A „családot”, a „fiaimat” sokáig úgy emlegette, mintha csak hetekre távozott volna körükből, és hamarosan hazatérne, hisz nélkülözhetetlen a palotában, még egy lepedőt sem tudnak elővenni nélküle. Évek múltán, hogy nem jöttek érte és nem vitték haza, bécsi történetei megfakultak, mind többet beszélt szülővárosáról, Párizsról, egyre száradt, töpörödött. Az orvos gondjaira bízva éledegelt jólétben, míg olyan nem lett, mint a tavalyi alma, fonnyadt, ráncos kis gubó, szinte semmi sem maradt belőle, csak fültépő német beszéde, magyar szavakkal kevert, latinus németsége.

Názi lett az új vadászkastély első lakója. Mintha Victor balzsamozni akarta volna öreg nevelőnöje sebeit, kinevezte a „kastély úrnőjének”. Vendéglátó háziasszonyának. Bécsből érkezett bútorokkal, borjúbőr kárpitozású karosszékekkel, virágos angolvászon függönyökkel rendezték be a faburkolatú szobákat, a falakra vadászpuskát, szarvasagancsot akasztottak, medvebőrt terítettek a pamlag elé — szegény kicsi mademoiselle elveszett a rusztikus bútorok között. Száműzetésre azért nem volt a legrosszabb helye a vadászház, nyugösködni is könnyebb volt a falai között, mint mondjuk egy párizsi nyomortanyán.

A kiöregedett nevelőnő után egyre-másra érkeztek a száműzöttek, előkelő személyiségek, jóhangzású nevek viselői. Aki tönkrement vagy dicstelen viselkedésével terhessé vált a család számára, akitől szabadulni akartak, nem küldték a régi recept szerint elmeógyógyintézetbe — elküldték Komandóra. Ami igazán liberális szellemre vallott, és nem egy esetben szerencsés megoldásnak bizonyult. Így például a joviális Königswarter báró esetében, aki száműzetését talán inkább szerencsés szabadulásnak tekintette; állhatatos vidámságából, dagadó életkedvéből sejtettük, hogy a száraz, botlábú bárónővel, Hermann

lányával kötött frigyénél szórakoztatóbbnak érezte szabad életét Komandón. Borotvapemzlis vadászkalapban, zöld hajtókás vadászjelmezben érkezett a telepre, szelíden domborodó pocakján bőrvö feszült, zekéjéről szinte lepattantak az agancsgombok. Szerette a lányokat, nagyokat evett, ivott, vadászott, halászott — nem, büntudatot erőszakkal sem lehetett belébeszélni. Nagydarab, kedves mihaszna, aki a maga módján bécsi úriember maradt a száműzetésben is, mert az embereket javaiktól, pozíciójuktól, privilégiumaiktól is meg lehet fosztani, de önmagukat a pokolba is magukkal viszik.

Később újabb vendéggel gazdagodtunk: megérkezett Döry báró. Alacsony, cingár fiatalember, művelt, szellemes. Azt mondták róla, Victor barátja; mi kételkedtünk e barátság őszinteségében, nagyon nem illettek egymáshoz. Külső megjelenésük különböző: Victor arisztokratikusan finom, semmitmondóan előkelő jelenség, Döry ugrifüles nyuszi-bóher. Hát még szellemeikben! Egyikük lassú észjárású, korlátolt, de jóindulatú, másikuk csupa ideg, vibráló, gonoszkodó szellem, aki ontotta a groteszk ötleteket. Esetükben a fajelmélet ez egyszer ismét csődöt mondott. Döry hamisítatlan, vérbeli arisztokrata volt. Ferenc József szárnysegédjének a fia, aki számos testvérével együtt szétmángorolta az ősi vagyont, és ami még megmaradt belőle, az elveszett az Osztrák—Magyar Monarchia bukásával. Tehetséges ember volt, parlagon maradt kitűnő képességekkel; ha jól emlékszem, jogot végzett, de számára ennek sem volt semmi jelentősége, őt mindig valami új, valami más izgatta, akkoriban éppen a pszichoanalízis, mindig szenvedélyesen és mindig céltalanul. Nyilván neveltetése oltotta belé egyrészt a széles körű, csapongó érdeklődést, másrészt a tanultak és tudottak könnyelmű elherdálását. Amilyen szerény volt anyagiakban, a pénztelenség a legkevésbé sem zavarta, olyan bőkezűen ontotta szellemi javait, egy regiment megélhetett volna az ötleteiből. Érdekesen, mulatságosan beszélte el bizarr történeteit, követhető szándék, cél nélkül. Sokat vitatkoztunk — világgépünk homlokegyenest ellenkezett egymással —, ugyancsak minden eredmény nélkül. Fiatalságom határtalan szemtelenségével gúnyoltam, figuráztam ki őt, a „nagy családot”, a történelmi

szerepét immár betöltött, pusztulásra megérett arisztokráciát, de ő a legkevésbé sem haragudott érte, inkább mulattatta, és állította, hogy csak az irigység beszél belőlem. Fölérhetetlen volt gögijében; sem a történelmi tapasztalat, sem aktuális helyzete egy hajszálnyit nem befolyásolta a mások dolgában oly kegyetlenül tiszta ítéletű ember gondolkodását. Ugyanaz maradt később is, amikor valószínűleg anyagi gondoktól hajtva feleségül vette egy dúsgazdag zsidó ügyvéd egyetlen leányát.

Jöttek azután pökhendi, garázda vendégek is, szóra sem érdemes figurák, bevették magukat a „kastélyba”, nem tudtuk és nem is érdekelt, hogy miként töltik napjaikat. A keskeny híd, mely a csinos svájci faházat összekötötte a teleppel, egyben úgy szétválasztotta, mintha két külön csillagzaton élnénk. Évek teltek el és soha nem mentem át az új hídon, inkább jót kerültem és a régi, széles hídon ballagtam ki az erdő felé. De ez mind gyerekjáték volt ahhoz viszonyítva, ami Ottó, Richárd és Albert megérkeztével szakadt a nyakunkba. Velük kezdődött meg Komandó történetének tragikus fejezete.

A harmadik nemzedéknek nem maradt más választása, mint a szerencsejáték. Hazardírozniuk kellett, ha valamelyes sikert vagy legalábbis elégtételt akartak kicsi-holni a maguk számára a nagy játszmában. Az előző nemzedék még hitt üzleti fondorlataiban, mások kiforgatásában, meggyőződéssel harácsolta a vagyont; fiaik hite a szerzésben, a gyűjtésben megrendült, és amiben még hittek, csak a saját élvezetük volt, a pénzen megvásárolt önámítás.

Nagy tét forgott kockán: az egész vagyon, mely még roncsaiban is tekintélyes volt. Az örökösöknek mindenáron bizonyítaniuk kellett a külföldi bankok előtt, hogy érdemes investálniuk, mert befektetett pénzük, ha nem is azonnal, de hosszabb távon bőségesen kamatozni fog. Dörzsölt üzletemberek éberségét azonban nem könnyű elaltatni, különösen nem, ha balkáni vállalkozásba dugják az ujjuk hegyét, és pontos információik vannak nemcsak a vállalatot, hanem az ország belső viszonyait illetően is.

Az örökösök így érveltek: mossuk kezünket, uraim, nekünk semmi közünk nincs ahhoz, ami eddig történt. Számunkra is meglepetés, s még hozzá a legkínosabb meglepetés, hogy milyen súlyos helyzetbe döntött bennünket a hibás vezetés, javaink hűtlen kezelése. Súlyos, de nem végzetes helyzetbe. Vállalatunknál pazaroltak, pocsékoltak, loptak — de ennek vége, uraim, rendet teremtünk, persze, ha önök felhatalmaznak rá és segítenek benne.

Miért ne segítenének. A bankférfiakat nem érdekelték helyi részletek, figyelmüket kizárólag a profit kötötte le; talán egy pillanatig sem hitték el a fiatal bárók érvelését, valószínűleg ők sem szűkölködtek adatokban és tapasztalatokban, de számukra nem etikai kérdéstről, nem igazság—hazugság közötti választásról, hanem kizárólag pénzről volt szó.

A pénzt pedig elő kellett teremteni. Az „új rend” gyümölcseit sürgősen szüretelni kezdték. Szigorú takarékoság, ellenőrzés, leleplezés, meghurcolás, a nagy honpolgári erények nevében, mint hűség, becsület, a munkaadó érdekeinek önzetlen és odaadó védelme, és így tovább. Régi recept szerint. Miért is lettek volna épp a Groedel fiak találékonyabbak, eredetibb szellemek, mint elődeik és kortársaik Európa-szerte. Miért tanúsítottak volna több leleményt, tehetséget ügyeik intézésében, vagy pláne lelkiismeretet, mint a válság többi szorongatottja, akik mind a dolgozók rovására próbálták menteni a menthetőt. Kétségtelen, hogy afféle „zsenialitással”, amely Hermann látványos manővereit vitte sikerre, a harmincas évek derekán már nem lehetett kiűszni a gazdasági világválság hullámaiból. De az is igaz, hogy valamivel több ész azért nem ártott volna, Komandó nem vallotta volna kárát, ha például Ottó báró kevésbé korlátolt és Richárd kevésbé erőszakos, és mindketten kevésbé elbizakodottak. De mintha már nemcsak a törvény, a sors is verte volna Komandót.

Ottó Richárddal együtt érkezett a telepre. Délután futottak be a sínautón és másnap eltűntek. Csak kiadták a parancsot, hogy csökkenteni kell tíz százalékkal a havi fizetéseket, heti béreket és a napszámot. Richárd kamaszos lelkesedéssel hajtogatta, hogy „bérredukció, uraim, bérredukció”, mint nem is olyan régen a „mechanizálás”

és „racionalizálás” akkor divatos jelszavait; valószínűleg egyikről sem tudta, hogy az érdekeltek számára mit jelentenek. Ottó sötét tekintettel méregette az idősebb hivatalnokokat, és a „majd mi megmutatjuk” többször szerepelt szónoklataiban.

Az első bérleszállítást a hivatalnokok valahogy csak megmagyarázták a munkásoknak: lássák be, hogy a fa ára esik, de ugye a fálusi piac valamivel olcsóbb lett, a telepi magazin árai is stabilak és még mindig jóval alacsonyabbak, mint a kovásznai bolti árak — no ugye, nem olyan borzasztó az a tíz százalék, átmenetileg csak kibírják. A régebb megszerzett bizalom most kamatozott, a munkások leszegett fejjel, de belenyugodtak. Egy hónappal később azonban újabb tíz százalékkal, majd a harmadik hónap végén harmadszor is tíz százalékkal redukálták a béreket. Mint siklón a kötél, ha túl nehéz rakományt húz, úgy feszült, úgy csikorgott az emberi teherbírás. Még nem szakadt el, mert ezt a kötelet is sok százból fonták, sokat kibírt.

A bérleszállítás elsőül és legkeményebben a munkásokat sújtotta. Különösebb elégedettségre addig sem volt okuk, Komandón a munkabérek mindig alacsonyabbak voltak, mint más hasonló üzemeknél. Mi kötötte mégis a munkásokat s a hivatalnokokat a telephez?

A világháború utáni nehéz napokban kötött „gentleman agreement”-et az igazgatóság a későbbiekben is többször megerősítette, ilyenformán: Komandón minden dolgozó, munkás, hivatalnok nyugodtan élhet, innen nem bocsájtja el senki, kivéve ha törvénybe ütköző cselekedetet követ el, de senkinek nem mondanak fel azért, mert megöregedett vagy baleset következtében munkaképtelen lett, az utolsó havi fizetését, mint nyugdíjat, mindenki megkapja, és békében élhet a telepen utolsó órájáig. Ez nemcsak szépen hangzó szöveg maradt, hanem gyakorlattá vált, két évtizeden át betartották, a telepiek nem csekély megnyugvására. Csak éppen szóbeli ígéretként hangzott el, nem foglalták írásba, nem szerződés volt munkaadó és munkás között, csak szokásjog, melynek alapján néhány hivatalnok, de természetesen sokkal több munkás ment nyugdíjba és élt tovább a vállalat tulajdonát képező kuckójában, zavartalanul, látszólagos bizton-

ságban. Tanúskodnak erről a régi sírkövek, a kilencvenkét éves Király bácsi haló porai, a Bagoly dinasztia Já-kobja, egy fészekalja gyermek, unoka, dédunoka derűs lelkű ősapja, akire még jól emlékszem, Kis Károly néni sírja, bizony ő még nyugdíjasként is vígan seftelgetett a kispiacon, bár közben a temető csöndjét dicsérte. Ők még egy eltűnő patriarkális múlt utolsó tanúiként hunyták le a szemüket.

A bérek zsugorodása nagy, nehéz gondokat okozott — de talán még jobban fáj az igazságtalanság, hamis vádak, hazugságok hánytorgatása. Mert az ember nemcsak kenyérről él. És hogy nem védhették az igazukat, nem tudták, hogyan védhetnék, kiszolgáltatottnak, tehetetlennek érezték magukat. Csöppet se vigasztalta őket, hogy máshol, más üzemek munkásainak is csökkentik a bérét; más nyomorúsága nem balzsam a magam bánatára, különösen nem, ha mindenki tudja, hogy máshol magasabb bérekből csökkentették. Komandón akkor sem emelték a fizetéseket, amikor más fakitermelő üzemekben, a konjunktúrára való tekintettel, mégiscsak emelték valamelyest, mert ugye itt a cégnek élelmiszerraktára volt, rögzített árakkal, amire mindig hivatkoztak, no meg a nyugdíjra, a biztonságra; a bér ugyan valamivel alacsonyabb — mondták —, de nem kell félniük, ők nem kerülnek ki az utcára. Most a „kiváltságaik” is veszélyben forogtak.

A munkás, ha sérelem éri, és nem érti, arra haragszik, akit ismer, akit maga előtt lát. Ellene már amúgy is felgyült benne a keserűség, önérzete sérelmek hosszú lajstromát raktározta el, igazságérzete szomjazik a számla kiegyenlítésére. A hierarchiából csak a vele közvetlenül kapcsolatot tartó följobbvalóját érzékeli, a piramis csúcsáig nem lát el, és nem is érdekli, hogy kik ülnek odafent. Az a kedvesen mosolygó, fiatal Victor báró, aki oly buzgón emelgeti a kalapját, vagy az a másik hogy-is-hívják, aki vadászni jár errefelé, és ha lepuffantotta a kezeügyébe terelt vadat, áldomást iszik a vadőrrel — nincs gondjuk, bajuk velük; a látható uraikkal viszont, akik itt parancsolgatnak: a gyárigazgató, a főerdész, az öreg mérnök, akik jól élnek, ők ígérgettek, mikor szükségük volt a munkáskezetre — ők, a munkások között

élő vezetők váltak az indulatok céltáblájává. Eleinte kérés, panasz formájában nyilatkozott meg a jogos elégedetlenség, szájukon aztán kibukott a szemrehányás, a harag, és akit ért, előre látta, hogy a gondokkal egyenes arányban sűrűsödnek majd az indulatok. A telepi vezetők húsz-harminc éve éltek a munkások között, ismertek nemcsak minden arcot, de a ráncaikba ágyazott sorsukat is, és egyre nehezebbnek érezték a rájuk mért szerepet. Két irányban harcoltak, vagy inkább védekeztek: a felülről lefelé ható nyomás és az alulról fölfelé törő kétségbeesés ellen.

Rövidesen kiderült azonban, hogy az örökösök mindenki más előtt éppen a telepi vezetőktől igyekeznek megszabadulni. Az „öreg gárda” akadályozta őket terveik keresztülhajtásában; effajta „összenövésekre” modern kapitalistáknak nincs szükségük; az évek folyamán felduzzadt magas fizetések pedig, a takarékoság nevében, mielőbb fel kellett számolniuk. Munkanélküli értelmiségi garmadával lézengett a piacon, arra várt, hogy ha olcsón is, csak eladhassa munkaerejét. Kezdetben azért az örökösök csak „új rendről”, „nagy változásokról” fuvoltak, azután homályos célozgatások következtek egy más szellemű, más törvényű munkamenetre, amelynek lényege a szervezetség, a szigor, szemben a jelenlegi „lazasággal”, az idejét múlt „engedékenységgel”. Hogy miért volt oly „engedékeny” a tíz és tizenkét órás munkaidő, erről nem esett szó. Valójában szabad kezet akartak kapni, mert a régiek még akkor is zavarták őket, ha egyetlen szót sem szólnak, csak néma rosszállással figyelik a fejleményeket. Bizonyosnak látszott, hogy a harmincszázalékos bércsökkentés után hamarosan a telep idősebb hivatalnokaira kerül sor, nyugdíj vagy végkielégítés mellőzésével.

A kényelmes papucsot szűk cipőre felcserélni még úgy is nehéz, ha tényleg csak ennyiről és nem esetleg a láb amputálásáról van szó. Apám ezekben a hetekben hallgatagon, töprengő arckifejezéssel üldögélt kályha melletti karosszékeiben. Ritkán láttuk komornak, s bár sohasem volt túlzottan beszédes vagy pláne fecsegő, amikor így elhallgatott, tudtuk, nehéz gondok gyötrik. És nem zavartuk kotnyeles kérdéseinkkel. Valahogy úgy éreztük,

a gondok nem is ránk tartoznak, fiatalok vagyunk, jogosan örülünk az életnek: labdázni a kertben, lubickolni a patakban, teniszezni, táncolni, ez a mi dolgunk; a gondot okozó kérdéseket, ha ilyenek egyáltalán vannak, oldják meg mások.

Apám átlátott a fenyegető terveken, és valamiféle ellenállást szeretett volna összekovácsolni, hogy mégse bánjanak el velük olyan könnyen, harminc évi szolgálat után ne tegyék ki őket csak úgy az utcára, legalább végkielégítést adjanak. Úgy képzelte, a kollégákkal könnyen szót érthet, talán az igazgatót is megnyerheti ügyüknek, hiszen a leépítési hullám végigsöpör majd a brassói irodán is, csak idő kérdése, hogy kit mikor ér el, tehát a védekezés, illetve a támadás megelőzése közös érdek. Szövetséget ajánlott fel, fogjanak össze és minél gyorsabban lépjenek fel, közös erővel. Ha elkerülhetetlen, tagadják meg az utasítások végrehajtását, ne engedjék meg, hogy évtizedes munkájukat hónapok alatt tönkretegyék. Végére, nekik is lehet beleszólásuk abba, amit a munkásokkal együtt megteremtettek, szemben néhány tacskóval, akik azt sem tudják, mi fán terem a munka. Egyáltalában, a Groedel süvölvényeknek mi közük Komandóhoz? Mit tettek érte? Annyit sem, mint apáik, akik összespekuláltak, perelték, csalták, lopták a vagyont, ők legalább törték a fejüket, vállalták a kockázatot, az üzleti spekulációk buktatóit. De a fiaik? Élősködtek a mások munkáján, és elherdálták a vagyont.

Logikusan hangzik, bár jócskán naiv. Apám ezt szó szerint így írta meg 1937-ben egy hozzám intézett levelében. És mondta el, évekkal előbb, az igazgatónak. Akit kényes, sőt kínos helyzet elé állított. Ő is tudta, hogy a mérnök érvelése nemcsak logikus, de igaz is. Becsületes ember lévén, úgy érezhette, hogy felajánlott fegyverbarátságot illenék elfogadni, múlt, rokonságra való tekintettel, s valószínűleg hasznosnak is bizonyulna a jövőben, bár kétséges, hogy efféle bölcs érvelések hatnak-e a történelem menetére. Helyzetét súlyosbította, hogy ő nemcsak a maga nevében döntött, fia jövőjét pedig nem kockáztathatta személyes szempontok miatt. És egyáltalán, milyen nehéz dönteni. Hiszen a mérnök érvelése csak az érem egyik oldala, a másik a süket Ottó báró végnélküli

hantája elavult munkamódszerekről, modern kapitalizmusról, új szervezési elvekről, a vezetés tudományáról; abba a bizonyos elöregedettségre talán ő maga is beleértendő, ha még nem is mondták ki az ítéletet fölötte. Valami igazság azért az Ottó érvelésében is rejlik, az évek múlásával figyelmet érdemlő változásokat észlel Önmagán is, mintha határozatlanabb lenne, ha döntenie kell, bizonytalankodik, még családi ügyekben is nehezségre esik az egyértelmű verdikt. Dolgok és emberek mintha több oldalú felületekre bomlanának, mintha más és más arcukat mutatnák aszerint, hogy merről közeledik felénk az ember; amit régen még olyan könnyű volt kimondani, azt ma százszor is meggondolja. És milyen hálás a feleségének, ha legalább otthon megkíméli az ítélethirdetéstől, ha megelőzi, tapintatosan elhárítja a nyílt vitákat, a kényes ügyeket, és csak a végén teszi fel — a parlamentarizmus látszatának megőrzése érdekében — a szónoki kérdést: „És magának, kedvesem, mi a véleménye?” Valószínűleg pedagógiai célzatú a kérdés, lássák a gyerekek, hogy nem a maga, hanem apjuk döntését érvényesíti: „Apátok kívánja így” — mondja és nincs fellebbezés. A gyermekek persze átlátnak a szitán, de hallgatnak, szeretik az apjukat.

Azt hiszem, mindegyik, vagy legalábbis majdnem mindegyik rendezett, szép családi életben — és ez különbözteti meg a jó családi életet a rossz családi élettől — a bajok nem nyíltan, hanem rejtetten, a mélyben és csöndben burjánzanak. A felszín nem borzolja heves indulatok vagy pláne szenvedélyek; ha nagy ritkán és véletlenül mégis felbukkan a bonyolult viszonylatok, eltemetett sérelmek, ki nem élt vágyak kísértő árnya, vagy valamely gondosan leplezett, évtizedeken át agyonhallgatott „szégyen” — amilyen minden jobb családban akad —, riadtan nagyot nyelnek, valaki gyorsan flastromot ragaszt a sebre, és helyreáll a nyugalom. Ilyenkor hosszabbra nyúlnak a csendek, az egymást kerülő pillantások, csak egy remegő kéz, fájdalmasan felvont szemöldök jelzi, hogy történt valami.

A középső fiúval sok a gond. „Ruci gróf” elmúlt harminc, de nem nőtt be a fejelágya. Szórja a pénzt: mások pénzét, hajnalban jár haza, felsomfordál második

emeleti lakosztályába, másnap délig alszik. Tíz évig járt az egyetemre, de a vizsgáit nem tette le, most egy jó állásban nem dolgozik. Lumpol, csinos barátnőket tart, elegáns és hazudik. Nem muszájból, mint aki néhanapján kénytelen kivágni magát egy-egy füllentéssel — állandóan és folyamatosan hazudik, mentő okok nélkül, higgadtan, hűvös fölényel. És mély meggyőződéssel. Hajmeresztő meséit tényekkel, nevekkal és számokkal bástyázza körül, különösképpen számokkal; hantái akár a fiumei torpedórombolóról, akár egy kozmogóniai szenzációról vagy csak a tegnapi süteményről szóljanak, a bizonyítási eljárás nem nélkülözi a hármas vagy a hetes számot, melyek mint pillérek támasztják alá történeteinek roskatag építményét. A számoknak kétségbevonhatatlanul hitelük van, ezért már elbeszélésének a közepén, de gyakrabban a végén, teljes határozottsággal vonulnak fel, további kérdések elfojtására. Ama bizonyos torpedórombolóról például, amelyik a fiumei kikötőben horgonyzott, a legbizarrabb haditetteket tudta meg a család egy nyugalmasnak ígérkező estén. Apja, hogy elvágja a történet folytatását, apatikus hangon szól közbe.

— Ugyan, Ruci, hagyd már, azt se tudod, milyen hajóról beszélsz.

— Hogyne tudnám, arról, amelyiket Groedelék ajándékoztak a hadvezetőségnek az első világháborúban.

Mire bátyja: — Groedelék nem ajándékoztak semmit. Nem szokásuk.

— Úgy — mondta fölényes hangon Ruci —, semmit, no és az Excelsior, a hétezer tonnás dreadnought a hármas páncélzattal, az neked semmi?

Az effajta beszélgetés esetenként módosult, de alapvetően ugyanaz maradt. Egy legújabbán fölfedezett csillag hét, hetven vagy hétszázmillió fényévnyi távolságra pislákol Földünkötől, és a süteményről kiderül, hogy minden háziasszonyi tudománnyal szemben, igenis harminc-hét deka mandula kell bele. Ilyenkor apa fáradtan intett, az ifjabb generáció vihogott. Az ablak melletti karosszékben anya rezzenetlen arccal hallgatott. Kezében megállt a tű. Csak egy pillanatra, utána rögtön fia segítségére sietett. Nagyon szerette ezt a gyermekét. Elterelő mondata olyan volt, mint a tóba hullott kő, köröket rajzolt a

víz tükrére, táguló köröket, és a felszín lassan elcsendesült. Mindenki hallgatott.

Az évek múlásával beszűkült az érinthető témák száma. Szaporodtak a tabuk. Tiltott terület lett a nagyobbik lányuk házassága, a kisebbik leánysága, a fiúk felesége és így tovább. Mintha a társadalmi emelkedés, a terebélyesedő tekintély szaporítaná az elfojtásra ítélt jelenségeket. A történelem később számos kérdést megoldott, fordult a kocka és az élet egyszerűbb, természetesebb s bizonyos vonatkozásaiban talán könnyebb is lett.

A mérnök érveit az igazgató bár értette, tán egyet is értett velük, mégsem tehetette a magáévá. Állását tartania kellett, ameddig csak lehetséges. Kényszerítette rá a család, nem közvetlenül, erőszakosan, dehogyan, valószínűleg nem is sejtették apjuk dilemmáját. Kényszerítették pusztán a létükkel, a rá-építettségükkel, függőségük mázsás súlyával. Belőle élt a fél rokonság, tenyészték rajta — és mi lesz a sok semmittevővel, ha ő beadja a kulcsot? Mire jut például Jenő bácsi az ő neve, állása és időnkénti mentőakciói nélkül? A kedélyes, öregedő szélhámós, a vérbő gavallér, nagy zabáktól és piáktól pocakosodó világfi, aki elragadó modorával „kicharmolta” sógorából a gyorssegélyeket.

Utolsó emlékem Jenő bácsiról a felszabadult, romokban heverő Budapesthez fűződik. Férjemmel Angliából érkezünk, és megrendült, zaklatott lelkiismerettel róttuk a félelmetes utcákat. Egymáshoz se mertünk szólni. Rettelve kerestük a rokonokat, régi barátokat, hol kit találunk, és kit nem találunk sehol. Bombatölcsérek, sírgödörök, éjsötét rémtörténetek. Megtudtuk valakitől, hogy Jenő feleségét és leányát bombatalálat érte. Elpusztultak. Csomóra kötött idegekkel állítottunk be hozzá, délután fél hétkor, kezemben kis szeretetsomagot szorongatva, a gazdag és győztes Angliából hoztam az éhező Budapestnek. Tea, kávé, kis csokoládé és vitaminpasztillák. Népes társaság fogadott. Vacsorára gyülekezett a rokonság: gyermekek, unokák, nagynénik, nagybácsik, unokatestvérek. És közöttük Jenő: hájas, szuszogó és kedélyes, mint mindig. Harsány hellók, üdv az Angliából érkezettnek, az örültnek, aki hazatért. (Soha senki, még az

igazolóbizottság tekintélyes aktivistái sem hitték el, hogy becsületes szándékkal jöttünk haza.)

— Éppen jókor érkeztek — örvendezett Jenő —, szettek korán vacsorázni. Hiába, nem bírja a gyomrom a színház utáni vacsorákat. Kerub-korszakomnak sajnos vége. — Beszélgetés, nevetgélés, az éppen aktuális viccek. Szobalány terítette meg a hosszú asztalt. Két hors-d'oeuvre tál közé ezüsttálon hatalmas, hófehér pulykamellet helyezett. A csonton hajszálvékonyan felszeletelt húst apró ínycségek körítették, mint hajdan a Ritz tétőterasán. Jenő az asztalfőre telepedett, köréje a társaság — én szorongva vártam a görögdinnyét. Asztalszomszédom diszkréten fülemhez hajolt: — Jenő fia állatian meggazdagodott, főfeketéző, belőle dőzsöl apuka. Most készül Párizsba, ki tudja miért, biztos meg akar lógni. — Emlékezetemben felmerült a hajdani Lacika, a fia, alacsony növésű gyermek, aki nyaranta Komandón mint egy szöcske ugrált a pingpong-asztal körül a repülő labda után. Kerek képű, szeplős orrú gyerek volt, szívós, becsvagyó a játékban, nyilván ugyanolyan a pénzszerzésben, milliókkal próbálta pótolni hiányzó tíz centijét. Mint később hallottam, a dáridónak hamar befellegzett, Lacika Párizsban kétes dolgokba keveredett, tönkrement és öngyilkos lett. A pulykamellet Jenő bácsi asztalán többé nem fedezte senki.

Nagy családnak mély a gyökere és sok az ága. A sógornő első világháborús, halk, finom hadiözvegy volt. Egy fiúgyermekkel. Szelíd, elkínzott teremtés, a családban „szegény Gizusnak” nevezték, és sajnálták, hogy fiatal, szép nő léteire magára maradt. Anyjával lakott együtt, a család erőskezü, zsarnoki nagymamájával, aki észrevenni sem látszott az idők változását, rendületlenül és elszántan kormányozta a süllyedő hajót. Leányának úgy kellett vezetnie a házat, amint ő azt lánykorában megtanulta és férje mellett folytatta — a tönkremenésig.

Nyolcéves koromban egyszer magam is vendég voltam náluk egy nagy ebéden. Édesanyám súlyos vállfájdalmakkal Pestre vitt orvoshoz. Hogy mi a bajom, senki sem tudta; mint egy beteg madár leeresztettem a jobb vállamat, kezdtem elferdülni. Néha borzasztóan fáj a vállam: például ha nem akartam iskolába menni. Szép dok-

tor bácsi elé kerültem Budapesten, hangja is mint a muzsika, de mikor azt mondta, „ereszd le, kislányom, az ingecskédet”, úgy éreztem, összenyom a szoba, fuldokló zokogásba menekültem. Tőle hallottam, életemben először, a furcsán hangzó szót: hisztérikus. „Úgy látszik, kicsit hisztérikus a gyermek”, mondta lekötelező kedvességgel, és megvigasztalt valami rózsaszínű sziruppal. Én persze, mint affajta örök kérdező, hamarosan felkutat-
tam a különös szó jelentését, de azóta is sajnálom, hogy olyan gyorsan meggyógyult a vállam, és többé nem lát-
hattam a szép doktor bácsit.

Fényűző ebédre voltam hivatalos, betegségem jóvoltá-
ból. Hosszú asztal, gazdagon megterítve. Mellette külön
kisasztal a gyerekeknek. Négyen ültünk köréje, három
hencegő pesti srác, akik mindent tudtak és én, aki sem-
mit. Már maga a hosszas szépen-evés kifárasztott, elbo-
rítottak az ismeretlen fogások, viszolyogva lestem, mek-
kora adagokat tálnak a tányéromra. A nagyszatnál
élénken társalogtak, velünk senki sem törődött. Fájdal-
masan éreztem, hogy anyám kiszolgáltattott az idegenek-
nek. Végre befejezéshez közeledett az ebéd. Ekkor óriási
gyümölcsepítményt cipelt be Gizus néni és a szobalány.
Ezüstvázra szerelt kisebb-nagyobb tálakon barack, körte,
szilva tornyosult, az építmény legtetején, csüngő szőlő-
fürtök között, óriási zöld gömb csücsült. De mekkora!
Abból kanyarítottak le hatalmas szeleteket, s az egyik
ilyen óriást a tányéromra tették. Mi lehet ez? Kívül zöld,
belül piros, fekete magokkal teletűzdelve. Soha még nem
láttam ilyet. De a világért el nem árultam volna, hogy
nem is sejtem, mi virul a tányéromon. Hogyne, hogy
kiröhögjenek ezek a kölykök. Figyelni sem tudtam már,
hogyan eszik ezt az izét a többiek, mit nyelnek le, mit
köpnek ki belőle, csak bámultam kétségbeesetten, de hő-
siesen, mint egy „muszáj-Herkules”. Nem szeret senki,
édesanya nevet, hát csak haljak meg, majd sír azután.
És ettem. Fogam között recsegték a fekete magok, sö-
tétkék matrózruhámra ráfolyt az undok lé, még hallot-
tam, amint egy vékony hang felsikít: — Milyen isteni
ez a dinnye! — Összerázkódtam, felugrottam és kiro-
hantam. A mellékhelyiségig eljutottam, ott kihánytam az
egész nagyszerű ebédet. Azóta nem eszem görögdinnyét.

Röviden: nagymama, szegény Gizus és a nagy családi ebédek sokba kerültek. Aztán itt volt a vő, a fondorlatos fejű ügyvéd, aki egy-két zsarolástól, kijárástól, szerencsésen ölébe hulló kompromittáló levelektől eltekintve, polgári tisztességgel nem keresett. Viszont polgári jómódban szeretett élni. S végül a saját háztartás, a társadalmi szerepnek megfelelő életvitel, a státuszszimbólumok egész rendszere, amire nem lehetett fittyet hányni; aki elnyerte — természete szerint fölényes göggel, diadalittasan, vagy higgadt méltósággal —, de viselte, ha beleszakadt is.

Ismertem egy dúsgazdag bankárt, aki hasonló helyzetben, mármint a beleszakadás közeledtével egészen más-ként viselkedett. Tudta, hogy a csőd elkerülhetetlen, a romok maguk alá temetik az egész kártyavárat. Eleget élőködtek rajta, évtizedekig fedezte felesége, gyermekei úri passzióit, iparművészkedést, műterem-bálokat, mozgásművészeti és dzsessz-produkciókat: hatvanéves korában a bölcs öregúr megbillentette a kalapját és átvonult — a másik családjához. Az árnyékban növekedett, szerény kis pereputtyhoz, ahol örömmel befogadták, és gondoskodtak róla. Végre nyugodtan tanulhatott kínaiul.

Sokáig cserregett a telefon az irodán, míg Imriske végre felvette a kagylót. A báró úrék megérkeztek Kovásznára, azonnal induljon a sínautó a Felsősiklóra. Ottó és Richárd néhány heti távollét után visszatért. Nem meglepő, többé-kevésbé mindenki számított a viszontlátásra.

Elsőül Ottó mászott le a magas járműről. Kockás térdnadrágjához barna bőrmellényt éa bőr lábszárvédőt viselt. Öccse frissebben ugrott le, igazgatóval, gyárvezetővel szívélyesebben szorított kezet. A fogadtatás, a kölcsönös igyekezet ellenére, hűvösre sikerült. Ami igaz, igaz, Hermann bárónak nem volt túlságos szerencséje a fiaival. Lajos nyomoréknak született és korán meghalt; Arthur elesett Törökországban; Ottó nyápic és nagyot hall — rajta a bőrpáncél inkább nevetséges, mint marcona. Richárddal és Alberttel valamivel kegyesebben bánt a természet; ha emlékezetem nem csal, küllemét tekintve Albert, a legfiatalabb volt, a legsikerültebb. A lányokkal sem járt jobban a család, de azért némi késéssel mindenik megkapta a hozományához mért arisztokratát.

A vendégek aranylő őszi időben érkeztek a telepre. Amikor az éjszakák már hűvösek, de délben még lágyan süt a nap, sárgul a bükk, lombjai óránként rozsdásodnak egy-egy sóhajtásnyit. Ilyenkor bújnak avar alá a gombák, temetkeznek a páfrányok, bokrok alján ráncosra aszalódnak az elkésett bogyók. Ilyenkor indultak a nagyobb gyerekek a városba, iskolába vagy inasnak, mesterséget tanulni. De abban az évben már nem búcsúztattak bennünket nagy mulatsággal, reggelig tartó táncal. Csöndes lett a telep, hallgatag. Korai telet vártak a hegyek, kemény időt, az emberek előszedték rongyos cókmojkukat, foltokat raktak foltok hátára, apám örökös bekecsében ült a ház előtti lépcsőn a nap búcsúzó sugaraiban.

Két napig maradtak a bárók, negyvennyolc óra elég-ségesnek bizonyult terveikhez: alaposan felhergelték egymás ellen a népet.

Szolgálatait elsőként Meisel Pál ajánlotta fel. Hívatlanul sündörgött be az igazgatói irodába, sovány teste derékban kissé meghajolt, arcán sápadtsárga mosollyal jelezte, hogy ajjaj! sokat tudna ő mesélni, de rá se néztek az urak, beszélgettek. A besúgót a gazdái is utálják. Nem tesznek egyebet, mint közeget teremtenek a besúgáshoz. A bizalmatlanság, a gyanakvás légkörében alkat és jellem kérdése, kiből lesz besúgó. Az éles szemű emberismerő talán eleve felismeri, hogy kiben egyesülnek a leghivatottabb besúgói képességek, és megcsillantja előtte a nyereség reményét; de már az is elég, ha a vereség félelmét leveszi válláról. A többi az ő dolga.

Meiselnek pillanatnyilag nem ígértek semmit. Nem lepődtek meg, nem csodálkoztak szolgálatkészségén. Lesz más is, több is, aki munkatársai rovására igyekszik menteni a bőrét, ezerévekre rúg e téren az emberi tapasztalat. Ő csak állt és várt. Mikor már kínosan hosszúra nyúlt a mozdulatlanság csöndje, Ottó báró az urakról először az íróasztalra és onnan rá emelte tekintetét. Szórakozottan végigmérte, és mintegy mellékesen azt mondta: évekre visszanyúló, alapos vizsgálatra készülnek, gyűjtse össze az adatait, persze elfogulatlanul, lelkiismeretesen, de senkit sem kímélve, a vizsgálat folyamán bizonyára hasznosnak bizonyulnak majd a megfigyelései. Biccentett és

elbocsájtotta. Meisel a folyosón eltűnődött a hallottakon, nem érezte eléggé szerencsésnek a bevezetést, talán más-ként kellett volna kezdenie, bár finom spiclifüle kihallott valamelyes biztatást a konvencionális szavakból, no meg ilyen előkelő férfiak nem trafikálhatnak nyíltan a beosztottjukkal.

Meisel, segédkönyvelő, mint már annyiszor, ismét feljegyzései rendezésébe fogott. Időrendi sorrendben, egymás után maga elé rakta az íróasztal üveglapjára az egyforma méretű, de színáryalatokban különböző noteszeit, amelyekbe évek óta jegyezgeti gyöngybetűivel a bizalmas természetű megfigyeléseket. Ki hol mit mondott; ki kivel melyik utcasarkon kacsintott össze; ki varratott magának új öltönyt, és kinek a felesége varratott brassói szalonban. Azután következtek a közéleti események, viták, vélemények, ellentétek, barátságok és összeütközések és így tovább, részletesen, könyvelői pontossággal. Minden bejegyzés előtt dátum: év, hónap, nap, óra. Dátum — piros tintával, szaggatott aláhúzás. Adatok — késsel. Személyes észrevétel — zöld, zárójelben. Nevek — nagy kezdőbetű, pont. Minden bejegyzés számozva, a számok kartotékozva, mert kartonlapok tüntették fel, hol mi található: hármás számú fiók jobbra, „Szigorúan bizalmas” ügyiratok gyűjteménye. Behunyt szemmel húzza elő bármelyik mappáját, fellapozza és tudja, hogy a hányas számú noteszben a hányadik oldalon, felülről a hányadik sorban található a kívánt adat.

Nyolc éve dolgozik a könyvelőségen, de még nem lépett elő, a főkönyvelői rangot nem nyerte el. Igaz, nem olyan fiatalon került az irodába, mert először a placcon számolt, ellenőrzött, de „biciklista” modoráért, fent kormányzó, lent pedálozó viselkedéséért úgy utálták, hogy inkább teljesítették hő vágyát és beültették az íróasztal mellé. Ott kezdődött a fénykora. Irodai munkájával párhuzamosan, ha nem is teljes, de örvendetes pontossággal sikerült kidolgoznia magánjelleű könyvelését is, annak módszerét, ügyvitelét, az ellenőrzés próbáit, jogügyi vonatkozásait, sőt — valószínűségi számítások alapján — még a várható következmények előrejelzéseit is, ami igazán nem csekélység, már-már profétai képességekre vall. Nem csoda,

hogy eredményei büszkeséggel töltötték el: a tökélyért megdolgozott.

E folyamatot szellemi és gyakorlati előkészületek vezették be. Különböző rekeszekre beosztott irattartók, látható és titkos fiókok, duplafenekű mappák, a tollszárahhoz különböző metszésű kül- és belföldi tollhegyek, színes tinták, töltőtollak, színes ceruzák sorozatai, mindez szigorú, mértani rendben sorakozott íróasztala üveglapján. Irodája mint egy laboratórium: henger, gömb és körte alakú üvegek, csavarok, huzalok hálózata, titkos rendeltetésű fémcsövek, lámpák és csengők működtetésére szolgáló berendezések, világítási effektusok, melyek felülről lefelé és alulról fölfelé ontották a fényt, vagy jobb könyöktől a bal szem felé, hetvenöt centis magasságból negyvenkét fokos szögben vetítették a legkívánatosabb erősségű fényfoltot az előtte fekvő papírlapra. A nappal és az éjszaka bármely órájában az orvosilag ajánlott legideálisabb világítást.

Sokáig fáradozott, amíg birodalmát ily magasszintű ésszerűséggel berendezte, amíg a gépezetben a legkisebb csavar is a helyére került. És mennyi pénzbe került! Ki rosszallhatná, hogy műve fölött féltékenyen őrködött, halálosan idegesítette minden lépés, mozdulat, amely a tárgyak tökéletes rendjét megbonthatta. Reggelenként maga törölgette le a port, nehogy az otromba kezű takarítónő összezavarja a dolgokat, esetleg papírkosárba dobjon pótolhatatlan értékeket. Takarítás után kezet mosott, leült íróasztalához, megigazította kikeményített kezelőjét, nadrágján a vasalást, egy pillanatra hátradőlt, majd ismét előre, azután a kettes számú bal felső fiókból ezüstkupakos flakont vett elő, pár csepp illatszert szórt a levegőbe, és mélyen tudóre szívta az orgonavirág illatát. Ha ebben az ünnepi pillanatban egy munkás véletlenül bemerészkedett az irodájába, mert sajnos ipartelepeken munkások is élnek, ádázul begerjedt, ráordított és kidobta. Az ő ajtaján kopogni kell, és várni, míg engedélyt ad a belépésre. Itt ő mondja meg, ki léphet be és ki nem. Aki pedig nem ismeri a szabályokat, tudatlanságára alaposan ráfizethet, különösen reggel, és különösen, ha gyári munkás. — Takarodj ki, itt ne bűdösíts — ordít rá a belépőre, aki ha mégis megkísérelné szerény, de számára

fontos kérelmét előadni, a főnök úr orra zöldre válik, élesen, mint egy penge nyúlik ki keskeny arcából, föl-ugrik, vállon ragadja a tolakodót és kipenderíti.

Az effajta bánásmód ellentétben állt Komandó patriarkális szellemével és hagyományaival: a szegénységet tisztes modorral, emberi megbecsüléssel osztogatták, s akinek osztályrészül jutott, úgy is viselte. Nem is csodálkozott senki, hogy a gyáriak sem maradtak adósok Meiselnek, megkapta ő is a magáét: egy éjszaka, vaksötétben, a hídon túl elkapták a fiatalok, zsákot húztak a fejébe, és alaposan eltángálták. Hogy mit keresett ama késői órán a hídon túl? Nemcsak ő, a gyáriak is tudták, de egyik fél sem szellőztette. Nem tartozott a tárgyhoz: nem a pletyka, az igazságtézés volt a cél. Sutyiban egész Komandó örült a „kis éji zenének”.

Hosszú karjával, hosszú, vékony lábával, keskeny mellkasával, függélyesen elnyúlt fejével mintha tetőtől talpig gumiból lett volna Meisel, egyetlen végnélküli gumicsőből, mely itt-ott rövidebb csöveket bocsájtott ki magából. Legrövidebb a feje volt. Lehet azonban, hogy gonosz-sága a gyomrából, a savaitól jött. Erre vallott arcszíne, epés mosolya és hogy a legcsekélyebb humorérzék is messze elkerülte. Halálos komolyan vette önmagát. Savószínű felesége szótlanul tett-vett körülötte odahaza, fé-lénken szolgálta, bágyadt alázattal, mint akit férje elvi-seléséért a legkevésbé sem vigasztal az a sok kacat, ami az évek folyamán felgyűlt a házban. Meisel nemcsak az irodában, otthon is szenvedélyeinek élt, fantasztikus dolgokat gyűjtött, talán az egész országban neki volt a legválasztékosabb ing- és zoknigyűjteménye, papírvágó-és mindennemű kés különlegessége nagy fatáblákra sze-relten, állatok boncolására szolgáló műszerek. Ugyancsak mértani rendben: 236 ing, 354 pár zokni, 72 papírvágó-kés a világ minden részéből, számozva, kartonlapokon. Az élveboncolás kényes kérdéséről azt állította, hogy bio-lógiai, fiziológiai és pszichológiai tanulmányokat folytat, és ezeket az idegen szavakat oly tekintélyt parancsoló hangsúllyal ejtette ki, hogy mindenki gyorsan lenyelte, s nem firtatta, vajon nem embereket szeretne-e feltran-csírozni. Mint később kiderült, nem céltalanul boncolga-tott. Az ötvenes években kivándorolt. Új hazájába mint

dr. Meisel Pál érkezett meg, orvosi rendelőt nyitott, praxisa terebélyesedett, affajta csodadoktorrá nőtte ki magát, mígnem egy régi haver, egy hazai ismerős, mert besúgó mindenütt akad, le nem leplezte.

Komandón Meisel lett a fő besúgó. Köréje tömörültek a szóra sem érdemes kis buzgók. Iparkodásuk fölöslegesen bizonyult, nem kellettek a „bizottságnak”, eleve ki volt derítve, hogy mit derítsenek ki. Azért ők csak jelentettek ezt-azt, a háború alatt és utána történeteket, de fontoskodásuk senkit sem érdekelt: a bizottság megírta már a maga jelentését úgy, amint azt jó előre elhatározta.

Az érintettek, bár tudták, mire megy a játék, azért aljas, durva módszerekre, közönséges sértésekre nem készültek fel. Meghaladta a képzeletüket, hogy hosszú és szerintük eredményes szolgálatuk után úgy bánnak velük, mint naccsága a cseléddel: csomagoláskor végigtapogat minden darabot, hadd lám, mi kerül a kosárba. Hibák nyilván történtek, de itt nem hibákról, hanem gazemberségről volt szó, bűneiket azok firtatták, akik az ő munkájukkal, segítségükkel óriási vagyont gyűjtöttek, tekoztak el, és most rajtuk állnak bosszút balsorsukért. De talán megérdemlik: túl könnyen, jól éltek, ígéretekből bíztak, szilárdnak érezték a talajt a lábuk alatt. Most vérgig sértődtek.

A munkások persze másként gondolkodtak. A kicsi csemeték idővel túlnőnek a nagy fákon; ki számolt utána, hogy egyik-másik hivatalnok úr mennyit gyűjtögetett, vajon nem lett-e gazdagabb, mint maga a báró? A „lát-hatatlan” tulajdonos nem érdekelte őket, annál inkább a parancsokat osztogató, utasításokat végrehajtó, a látható és tapintható „hatalom”. Tőlük függött a heti bér. A kizsákmányoltság ténye számított, nem a személy, akinek a javára történt, és aki egy semmitmondó cégjelzés mögött rejtőzött, messze tőlük, vagy talán nem is létezett.

Újabb rendelet érkezett: emeljék az élelmiszerárakat. Többé nem vállal külön terheket a cég, a raktáron lévő árut a jövőben a bevásárlási árhoz hozzácsapott tíz százalék felárral számítsák a munkásoknak, fizessék meg a szállítási költségeket is, akinek pedig nem tetszik az új rend, vásároljon, ahol tud és ahol kedve tartja. Az élel-

miszerárok emelése további huszonöt százalékos bércsök-kentésnek felelt meg.

A rendelet végrehajtását a telepi vezetők megtagadták. Olyan gyalázatos intézkedés volt, hogy nem akarták, de nem is merték vállalni a felelősséget érte. Annál is inkább, mert tudták, saját helyzetükön úgyse változtatnak semmit, csupán végképp lejáratják magukat a munkások előtt, ami az intézkedés egyik célja lehetett; ha megtagadják viszont, bizonyos erkölcsi elégtétellel távozhatnak.

A kérdés körüli vita igazgató és mérnök között heves szóváltássá fajult.

— Hajtsa végre az utasítást ön, személyesen, igazgató úr!

— A maguk kötelessége.

— Megtagadjuk a teljesítését, nem hajtjuk végre, és felvilágosítjuk a munkásokat, hogy akaratumk ellenére történik. A továbbiakért, mivel nincs más, csakis ön, egyedül ön lehet a felelős.

— Mi az, mérnök úr, lázadást szít ellenem? Nagyon kérem, hagyja abba ezt az esztelenséget. Hát nem látja, mire vezet, hogy csak önmagát hajszolja lehetetlen helyzetbe, és megkönnyíti a bárók dolgát...

— Nem tehetek egyebet. Éppen mert látom, mindent világosan látok, azért nem felelhetek a továbbiakért. Sajnálom.

Az igazgató sem vállalta a felelősséget. Jelentette a központnak, hogy a telepen uralkodó hangulat olyan feszült, hogy azt ajánlja, halasszák el az élelmiszerárok emelését. Ijesztő válasz érkezett: 1931. november elsejével felmondtak minden hivatalnoknak, minden havidíjasnak, összesen mintegy hatszáz alkalmazottnak.

Alkudozásnak több helye nincs. Sőt, az sincs, akivel alkudozzanak. A múltban néhanapján még mutakozó tulajdonos eltűnt, helyét átadta az egyszerű ember számára homályos, de annál félelmetesebb tartalmú fogalomnak: a banknak. Hivatalosan ugyan az egyik fiatal báró szerepelt az üzem ügyeinek intézőjeként, de ez már csak cím volt és az is csak ideiglenes: míg kikanalazza a feketelevest. A hatalmat valójában a bankok gyakorolták. A bárók, Meisel békáihoz hasonlóan, rángatóztak még,

holott boncolták őket; nevetséges is lehetett volna a végvonaglásuk, ha nem rántottak volna magukkal annyi embert, nem okoztak volna annyi szenvedést.

Utolsó szereplésük a vizsgálat levezetése volt. A bizottság három személyből állt: egy bankosból és két báróból. Komor képpel, emelkedett szellemet sugárzó nyugalommal, mint akik missziót teljesítenek, jelentek meg a telepen. Pedig átlátszóan egyszerű dologban jártak, a kibillent anyagi egyensúlyt akarták helyreigazítani. Mentési akciójuk lényege a leépítés volt, de a szükségesnek vélt és takarékoságnak nevezett eljárást csak olyan fegyverzetben hajthatták végre, amelyik kellőképpen megfélemlíti az egész telepet. Mozdulni ne merjen senki, mukk ne legyen! Mi elbocsájtunk és ti hallgattok. Börmellény helyett sötétszürke zakó, vadászpuska helyett diplomata-táska, valójában véres vadászat.

Otthon, az ebédlőasztal körül, szokatlan csönd honolt. Máskor viharos elevenséggel csaptak össze a vélemények a világ dolgairól, most hallgatott a társaság. Parlamentárisan biztosított jogával, a szólásszabadsággal senki sem élt. A feszült hangulatban bátyám, a fiatal mérnök úr, zöldessárga szemével lopva, tele aggodalommal pillantgatott apánkra, de mint gyakorta, állig begombolkozva hallgatott. Fiatal, szép feleségével már csak vendégként foglalt helyet a családi asztalnál, külön otthonuk volt a hídon túl, a nagy kertben, amely régi gazdája után még mindig a Pribnov-kert nevet viselte. Magam is csak vendégeskedtem otthon, a rossz hírek szólítottak haza, veszélyben forgott szeretett otthonunk. De apánk, a legközelebről érintett, nem mutatott hajlandóságot, hogy bármit is közöljön velünk, sűrítse vagy eloszlassa aggodalmunkat. Mi eléggé ambivalens érzésekkel figyeltük változatlanul higgadt, csak kissé feszesebb arckifejezését, hibáztattuk, hogy nem lépett fel eleve keményebben, erélyesebben, de féltünk, no meg sajnáltuk is.

Hetyke biztonsággal gyakorta bíráltuk apánkat. Kiaknáztuk ama bizonyos szabadságjogokat, a házi használatú demokráciát. Heves vitákban szemére vetettük, hogy félreérti a humanizmust, ellentéteket összebékítő szemlélete megalkuvó, fejére idéztük kedvelt mondásait az

v

„arany középútról”, a „lassú, fokozatos fejlődésről”, amelynek áldásaira — az ő tempójában és a mi türelmetlen elvárásaink szerint — évszázadokig várhat az emberiség. Az idézetekhez szép kezének papos mozdulatát is utánoztuk, oly lágyan, mintha szenteltvizet hintenénk egy újszülött fejére. Játékosan bemutatott, de komolyan gondolt pimaszkodásunk, a kis háziszínház, most leeresztett függönnyel hallgatott.

A bizottság egyetlen tagja sem volt szakember. Velük szemben foglaltak helyet a szakértők. A bárók értettek a lovaspólóhoz, autóvezetéshez, vadászathoz, kártyához, de nem értettek Komandóhoz. A bankférfiú bizonyára kiismerte magát a pénzügyekben, de életében először látott közletről fakitermelő üzemet. Eléjük tett papírokból, följelentésekből tájékozódtak, elhatározott szándékukat lelkiismeretlen törtető, kis senkik szolgáltatta adatokkal támasztották alá. Az ügyész szerepét Ottó báró vállalta, két társa bírákhoz illő unalommal bámult maga elé.

A vádlottak, maguk között, elhatározták, hogy ennek a bizottságnak, mely a fennálló törvények szerint, no meg az erkölcskódex értelmében nem jogosult felelősségrevonásra, de még egy csekélyke szakértelem sem avatja őket vitapartnerekké — egyszerűen nem válaszolnak. Elhatározásukat közölték a vezérigazgatóval. A magas, kissé hajlott hátú férfi ezekben a napokban mintha még gondterheltebben meghajlott volna, sűrű, hófehérre őszült haját idegesen simogatva kérte, beszélte rá kollégáit, hogy ne makacskodjanak, ne szervezzenek ellenállást, mert magatartásukkal mindannyiuk ügyének ártanak, tönkreteszik nemcsak önmagukat: másokat is.

A mérnök egyre kínosabban szembekerült felettesével. Véleménye szerint a megalkuvó taktika — jelen esetben — helytelen, megghiúsíthatja az esetleg még kínálkozó lehetőségeket, nemcsak néhányukat szolgáltatja ki az ostobaságnak és rosszindulatnak, de a munkásságot s végül magát a vezetőséget is. A bizottságot, úgy, amint van, báróstól, bankárostól el kell utasítani mint illetéktelent, és ezt csak a vezérigazgató teheti meg, mint az üzem vezetésére felhatalmazott egyedüli személy. Egy későbbi időpontban azután üljenek össze a részvénytársaság illetékes tagjaival és a tárgyalóasztalnál tárják fel nyíltan,

becsületesen a veszteségek okait, s ha ez még lehetséges, állapotjanak meg a jövőbeni teendőkben. A mérnök javasolta eljáráshoz azonban több erő és belső meggyőződés, idő és jobb idegek kellettek volna. A vezérigazgató nem hitt — a már kialakult szituációban — a békés tárgyalások, a kölcsönös engedményekkel járó megegyezés lehetőségében: szinte korábban még megkísérelhették volna, de elmulasztották a tárgyalásra alkalmas pillanatot. Ő valószínűleg közelebbről látta és jobban ismerte Groedelék anyagi helyzetét, kiszolgáltatottságát a bankoknak, pesszimizmusa jogos volt, ő ítélte meg reálisan a részvénytársaság tagjainak teljes tehetetlenségét. Végül a mérnök engedett.

— Egészen mindegy — mondta —, hogy válaszolunk-e a kérdésekre vagy sem, nekünk már úgyis felmondtak, ez a vizsgálat csak a törvényesség látszatát próbálja menteni, a törvényekben pedig úgysem hisz itt senki. A későbbiekben persze anyagi következményekkel is járhat ez a buzgó látszatmentés, kérdéssé teheti a munkaszerződésbe foglalt végkielégítést, egyszerűen törölhetik azt az eléggé tekintélyes összeget, amivel a vállalat tartozik nekünk, úgymint az elmaradt fizetések a háború alatti és utáni időkből. Még jöhet egy-két meglepetés ezután is, no de majd rendre védekezünk ellenük.

Az irodaépület legtekintélyesebb szobájában gyülekeztek az urak. Ami csak méretbeli különbséget jelentett, mert ugyanolyan egyszerűen, sőt siváran volt berendezve, mint a többi. Meisel paradicsomával semmiképpen sem vetekedhetett. Délelőtt tíz óra. Bevonult a bizottság. Perc-re pontosan. És elhelyezkedik a tárgyalóasztal egyik oldalán. Szemben velük ülnek a vádlottak. Rövid bevezető után Ottó báró arra kéri a hivatalnok urakat, hogy szíveskedjenek elhagyni a szobát. Egyenként jelenjenek meg, és csak ha szólítják őket, mivel ügyeik természete nem azonos.

Kínos szünet. A jegyzőkönyvvezető elfoglalja helyét. Elsőül a mérnököt szólították. Leült az asztal üres oldalán, négyen ültek szemben vele. Hűvösen udvarias szavakkal kezdődött az eljárás, három évtizedes munkájának a méltatásával. Újabb szünet. Azután Ottó báró krákolgott és a tárgyra tért. Sajnálattal kell megállapítania

— mondta —, hogy közben súlyos mulasztások is történtek. Valószínűleg nemcsak gondatlanságból, legalábbis a feltárt hiány mérete és természete ennél többre: visszaélésekre utal. Mit szól a mérnök úr például ahhoz, hogy az anyagraktár kimutatása szerint a múlt évben nem kevesebb, mint tizenkétezer kg vas hiányzott, egyszerűen eltűnt, mondhatni elpárolgott. Gúnyosan mosolyogva kérdezte: — Hogyan történhetett, mérnök úr, hogy ön egy ilyen óriási hiányt nem fedezett fel?

— Tényleg meglepő — mondta a mérnök —, annyira, hogy nem is értem. Egyszerűen lehetetlen. Azt hiszem, csak olyan ember állíthatja, aki nem ismeri az üzem munkáját. Még mielőtt a könyvekben utánanéznék, engedjék meg az urak, hogy egészen röviden elmondjam: Komandó évente két vagon, azaz húszezer kilogramm vasat használ fel, ennyi az üzem maximális szükséglete. Most nem részletezem, mire és miképpen használja fel. Ebből a mennyiségből még a legelszántabb tolvaj sem tulajdoníthat el tizenkétezer kilót, mert azt még a vak is látná, nem szólva rólunk, akiknek ép a szemünk, és naponta utaljuk ki különböző célokra a vasat. Különben vegyük elő és nézzük át a tavalyi raktárkönyvet.

Negyedóra sem telt belé, és a számoszlopok összeadásánál kiderült, hogy bár a lap alján — meglepő módon — két nullával gyarapodott az összeg, tovább lapozva, a raktárkezelő évváró végelszámolásából világosan kitűnt, hogy a múlt évi hiány százhusz kiló volt, amennyi ilyen nagy tételek felhasználásánál természetes lemorzsolódás.

— Az önök informátora — mondta a mérnök — a jelek szerint csak a titokzatosan meghibásodott oldalig jutott el. Úgy látszik, még arra sem volt ideje, hogy néhány oldallal továbblapozzon.

Senki sem válaszolt. Csak papír zizegett, toll percegett. A csöndben Richárd báró intett a jegyzetelőnek, hogy fölösleges tovább vezetnie a jegyzőkönyvet, hagyja abba. Ebben a pillanatban a mérnököt elhagyta híres nyugalma, türelme, egyensúlya, mely orkánokon, tűzvészeken, háborún hűségesen végigkísérte, karját hirtelen fellendítette és reszkető szájjal rárivallt a szemben-ülőkre.

— Követelem, hogy igenis vezesse a jegyzőkönyvet,

szó szerint mindent, ami itt elhangzik, a tárgyalás egész menetét és az általam levont konklúziót is. Írja: önöknek, uraim, fogalmuk sincs az üzem életéről és munkájáról, illetéktelenek annak elbírálására, önöket a besúgóik félrevezették, ostobán és rosszhiszeműen vádaskodnak. Ennyit akartam mondani.

Szavait döbönt zavar követte. Hirtelenjében senki sem jutott szóhoz. Ekkor a vezérigazgató közbelépett. — De mérnök úr — mondta csöndesen, fáradtan —, miért vágja maga alatt a fát. Kérem, nyugodjék meg, hisz mindnyájan a megegyezés útját keressük, de ahhoz tisztázni kell bizonyos kérdéseket.

A mérnök már visszanyerte egyensúlyát. — Önnek viszont arról nincs fogalma — intett —, hogy ezekkel az urakkal hogyan kell bánni.

A kihallgatás folyt tovább, de már bizonytalanabban; szemrehányóra, panaszosra vált: lám, hova jutunk, mennyi bajt okoz a könnyelmű gazdálkodás, meggondolatlan pazarlás. — Bizony, mérnök úr — sóhajtott a fiatal Richárd —, milliók mentek rá a fölösleges építkezésekre; nagy kérdés, hogy a neruzsai építkezés egyáltalán helyes volt-e, kellett-e, de hogy túl sokba került, az egészen biztos.

Richárd szelídebb hangot használt, mint bátyja, mégis sokkal érzékenyebb pontján találta a mérnököt. A vas kilónkénti lopkodását nevetséges vádnak érezte, de most mintha édes gyermekét, akire maga soha nem emelt kezét, ütötték volna arcul. És milyen igazságtalanul! A neruzsai őserdőben, nagyon nehéz terepen, a szakadékokat átívelő hidakkal, siklókkel megépített vasútvonal a mérnök büszkesége volt. És bár a vállalat részéről nem részesült semmiféle elismerésben, Komandó határain túl a szakemberek és a szaksajtó méltányolta műszaki teljesítményét, külön kiemelve a szellemes, gazdaságos megoldásokat. Jó munkát végzett, maga is tudta. És most egy taknyos laikus, egy felfújt hólyag arcátlanul leköpi élete munkáját. Fel kell állania és szó nélkül kimennie a szobából. De tagjai nem engedelmessé válnak, testét ölmos fáradtság húzta a föld felé. Értelmét veszítette minden szó, mozdulat. Hosszú hallgatás után bágyadtan intett és azt kérdezte:

— Hát ön szerint, báró úr, mennyiért lehetett volna felépíteni Neruzsát? És mennyiből építettem fel én?

Richard, becsületére váljék, még tudott pirulni. A neruzsai építkezés költségeit csak úgy általában kifogásolta — mondta —, közelebről nem tanulmányozta a kérdést.

— Kár. Máskor, báró úr, ha egy ügy kivizsgálására vállalkozik, tájékozódjék előbb; legalább annyit tudjon, hogy miről lesz ott szó. Gondolom, befejeztük. — Felállt és kiment az irodából.

A vizsgálat befejeztével a mérnök és néhány munkatársa, a „régí gárda” tagjai elhatározták, hogy jelenlétük a telepen csak zavaró lehet, újabb bonyodalmakhoz vezetne, okosabb, ha mielőbb távoznak. Gondoskodjanak helyettesekről — mondták —, a felmondási időre járó fizetésüket folyósítsák havonta, ők azonnal átadják a munkát. Ottó szívesen elfogadta ajánlatukat, örült, hogy mielőbb megszabadul tőlük.

Rövidesen megérkezett az új gárda, közöttük egy Stens nevű, bicegő, valószínűleg angol eredetű férfiú; erre valott hibás, idegen hangzású magyar beszéde, és hogy ő élvezte a külföldi bankok bizalmát. Érdekes, hogy Stens és később egy Balkányi nevű mérnök, no meg a Kovásznán uralkodó Kaufman kivételével, az új együttes tagjairól vajmi keveset, még a nevüket sem sikerült megállapítanom. Apám feljegyzéseiben egy sem szerepel, a megkérdezett munkások még a nevükre sem emlékeztek, a telepi irattárat, sajnos, a felszabadulás után megsemmisítették, mint annyi más értékes dokumentumgyűjteményt, így ők számomra és mások számára is arc és név nélküli emberek maradnak. Funkciójukra vonatkozóan azonban sikerült bizonyos adatokat találnom, akadtak többen is, akik évtizedek múltával még mindig haraggal beszéltek róluk. Elmondták, hogy aljas feladat teljesítésére toborozták őket, és lelketlenül teljesítették a kívánásokat — állásuk megtartására más eszközük nem lévén. A gazdasági válság nyomasztó légkörében, szemük előtt a munkanélküliség rémével, a biztos állás náluknál szilárdabb emberek gerincét is meggörcsöbíthette.

A nagy leépítés ezután kezdődött, bár az elbocsájtottak ügye sem zárult még le. A mérnök ellen változatlanul

gyűjtötték a terhelő adatokat, vétkeiket fehéren feketével akarták bebizonyítani. Állásvesztéssel megfenyegetett munkavezetőknek, vasutasoknak ígérték, hogy állásukban maradhatnak, régebbi elbocsájtottakat visszavétellel kecsegtettek, ha nyomós adatokat szolgáltatnak a mérnök ellen. És nemcsak ellene. A bizalmatlansággal mérgezett légkörben sokan törték a fejüket, miként árthatnának régebbi barátaiknak, hogyan illeszthetnék egymás nyakára a kést. Mint az már történelmi síkon is igazolódott nemegyszer, ha az alantas ösztönöket szabadjára eresztették, sőt premírozták. Komandón, kicsiben ugyanaz történt: hiúság, bosszúvágy, irigység, rosszindulat végre kielégült. A munkásság zöme azonban távol maradt a becstelen játéktól, tapasztalataik megóvták őket az úri fortélyoktól.

Bankok és bárók sebtiben lebonyolított törvénykezése mögött természetesen anyagi érdek lapult. Eléggé jelentős összeg kifizetésétől igyekeztek szabadulni. A vállalat elmaradt fizetésekkel tartozott régi hivatalnokainak, még a háború alatti és utáni „cédulás”-rendszer idejéből, ehhez járultak a nagy építkezések sikeres befejezésekor megígért, de soha ki nem fizetett prémiumok, de legnagyobb ismét csak egy ígéret volt, még az öreg bárók idejéből — a vállalat fénykorából —, akik ferencjós-kás kedélyességgel biztosították alkalmazottaikat, úriszavukat parolázással pecsételve meg, hogy „az Erdélyi Erdőipar alkalmazottainak, a cégtől való megválásuk esetén, bármilyen okból történjék is az, nyugdíjat fizet, mégpedig javadalmazásuk szerint megállapított méltányos összeget”. Utódaik persze hallani sem akartak a könnyelmű ígéretekről, és a felmondási idő kifizetésével siettek lezárni az aktát.

Nem úgy az érdekeltek. Elsőül a mérnök perelte be a vállalatot 1933-ban. A törvényszéki tárgyaláson az akkori igazgató tanúsította, hogy az ígéret elhangzott, szó szerint emlékszik rá, és bár írásba nem foglalták, szokásjoggá vált. A bíróság elfogadta több tanú egybehangzó állítását, és megállapította a nyugdíjigény jogosságát. A döntést a vállalat ügyvédje, alaki hibákra hivatkozva, megfellebbezte. Célját elérte: kezdetét vette a végtelenbe nyúló pereskedés. Illetve vette volna, ha közbe nem szól Bota.

— Bota — milyen szépen hangzik! Két mélyen zengő magánhangzójának köszönheti, hogy hallatán az ember honfoglaló vezérre, de ha képzelete merészebb, valamely csillagzatra gondol ott a naprendszer peremén, a végesvégtelen űrben. Pedig csak egy tiszta vizű kis hegyi patak és a két partját díszítő völgy neve. És nem is szépségéről lett nevezetes. Az ott megfordulókat a természet szépségeinél sokkal jobban érdekelte, hogy a mélyen fekvő völgyben nyolcvanezer köbméter fa hever immár két esztendeje. Még a nagy anyagi megrendülés előtt döntöték ki a fát, de nem tudták elszállítani, mert a völgy jó száz méterrel mélyebben feküdt, mint a komandói vasúttal megközelíthető terep legmélyebb pontja. Az erdészek fuvarozást ajánlottak, kiszámították, hogy száz pár vontató ökörrrel, s a talpuk alá épített hat-hét kilométer vontató úttal, ha Isten is segít, és hosszú, kemény telet ad, jövő ilyenkorra felszállíthatják a kidöntött fa felét. Túl sok a „ha” — mondták az irodán —, különösen, ha kétszáz lejbe kerül köbméterenként a szállítás. A vagyont érő gömbfa viszont elrothad, ha évekilg ázik-fázik hóban, fagyban.

Így történt, hogy a pereskedés kellős közepén a vállalat lesöpörte az asztalról a vád aktáit, és elbocsájtott mérnökéhez fordult; mennyiért szállítaná fel ő, mint magánvállalkozó, a romlásra ítélt fát? A mérnök napokig rágódott a kérdésen, elégtétel is volt Bota, de belenyugvás is a történetekbe. Békés kiegyezés. A terepet jól ismerte, régi vágya volt, hogy a Kanadában használt, de nálunk még szakkörökben is alig ismert „skidder”-rendszerű szállítást kipróbálja. Külföldi lapokban olvasott róla, most itt volna a pillanat, hogy az elméletet átültesse a gyakorlatba. Lehetetlen, hogy ne sikerüljön. Fogta magát és kiutazott Botába. A völgy elég széles, a vasút felőli oldala olyan meredek, mint egy fal, meg se lehetne oldani másként, mint „skidder”-típusú csúsztató pályával, vagy inkább: rakodó csúszdával. A mérnök ismét az építés lázában égett, hazaszaladt Brassóba és azonnal kidolgozta a terveket.

A következőkben persze laikus módra mondom el azt, amiről annak idején rengeteget hallottam, rajzokat is lát-

tam kiterítve az íróasztalon, s olyan egyszerűnek találtam, mint a kétszerkettőt.

A felső, vasúttal megközelíthető helyet (a térképen csak egy pont jelzi) felvonó kötötte össze a völgy mélyével. Fent és lent egy-egy fordítókorongból két-két sín pár ágazott ki: a terhelő, illetve az üres kocsik vágánya. Az utóbbi a magas tönkrakások mögött olyan magasan, hogy szinte fölöttük csatlakozott a terhelő-vágányhoz. A kocsikat lent a völgyben terhelten indították el a fordítókorongon, és üresen futottak ki a terhelésre váró tönkrakásokhoz. Ugyanez fent úgy ismétlődött meg, hogy a terhelt kocsik futottak ki az elszállításukra várakozó mozdonyhoz, és az üres kocsik a maguk sín párján érkeztek be a fordítókorongra. A felvonó pedig szüntelenül küldte fel a terhelt, illetve szállította le az üres kocsikat. Pofonegyszerű körforgásnak s nem holmi ördögi körnek látszott az egész masinéria: az ember csak csodálkozott, hogy nem jött rá önmaga, azonnal.

A szállítóberendezést rövid idő alatt elkészíti — mondta a mérnök, ha a síneket, drótkötelet, hajtószíjat, gépet és az apróanyagot kölcsönadja a vállalat, a völgyben díjtalanul felépíti a munkáslakásokat, az élelmet pedig olcsón adja a munkásoknak. Mindezek után a szállítás ára, a döntés helyétől a komandói rönktérig, köbméterenként — negyven lej.

Nem hittek a fülüknek az urak Komandón. Az ajánlatot egyszerűen abszurdumnak tartották. Amilyen fortélyos fejű az öreg — mondták —, valahol valami fifikát rejtett a tervébe, ami később munka közben derül ki majd. S mi tagadás, lehetne némi oka is, hogy falhoz állítsa a társaságot. Addig akadékoskodtak, míg a mérnök, pusztán megnyugtatásukra — ötven lejre emelte a köbméter-árat. Így helyreállt valamelyest a munkaadók lelki egyensúlya.

A kikötött anyagok és alkatrészek ott kallódtak a telepen, mint a régebbi építkezések, leszerelt siklók maradványai, s ami nem volt készen, könnyen elkészíthették a műhelyben, úgyhogy az ár valóban nevetségesen alacsonynak tűnhetett. A cég, utolsó föltételként, arra kérte a mérnököt, vonja vissza a pert, és tekintse a botai építkezést a végkielégítés megváltásának. Jól számított-

tak, a mérnök tűzön-vízen át meg akarta építeni a felvonót, de nem önzetlenül; realista lévén így gondolkozott: a per befejezését sem ő, sem a vállalat nem éri meg, az első tárgyalásra két évig várt, s a fellebbezések a végtelenségig húzódnak. A kért ár, számítása szerint, fedezi peres követelését. Látnia kell, hogyan válik be a gyakorlatban, ami elméletben hibátlanul működik. És végül, de nem utolsósorban, nem bírt megválni Komandótól.

Kikötötte, hogy a negyven rakott kocsit naponta el kell szállítani, délelőtt húszat és délután húszat. Ugyanannyi üres kocsinak kell érkeznie naponta. Kikötésén gúnyosan mosolyogtak. Természetesen — mondták — elszállítjuk, ha lesz mit. Kívánsága szerint minden a helyén lesz, mérnök úr, csak félős, hogy a fa is a helyén marad, lent a völgyben.

Huszonöt válogatott legény látott munkához. Úgy dolgoztak, mint a tűz, égett kezük alatt a munka, a mérnök számításánál gyorsabban készültek el. Tudták, hogy érdekes kísérleten dolgoznak, hogy bizonyítaniuk kell, s hozzá a mérnök jól fizetett. És volt még egy nagy érénye: nem ült folyton a nyakukon. A szállítási próbánál azonban három napon át reggeltől estig figyelte a gépezet működését, segítette a munkamenet racionális megszervezésében, együtt javították ki a mutatkozó apróbb hibákat. A harmadik napon nem éppen repült, de felbattyogott a negyven terhelt platókocsi. Délelőtt húsz, délután húsz. Nyolcórai munkával. Este leültek a szabad tűzhöz, a fortyogó üst köré, egy kis bizalmas beszélgetésre.

Mérnök: — No, emberek, elhiszik-e, hogy negyven kocsit felszállítható nyolcórai munkával?

Munkás: — Nem hisszük. Lássuk. Döcög a masina.

Mérnök: — Akkor mondják meg, mit kérnek egynapi munkáért, ha így, mint most, huszonöten végzik el.

Tanácskozás következett. Gondolkoztak, számoltak, jól megfontolták. Végül előállt a maguk választotta vezető és azt mondta:

— Negyven kocsit megterheléséért és felszállításáért 3500 lejt kérünk napjára, mert nehéz a munka.

Mérnök: — Nehéz. S maguknál jobban senki se csinálná. De nézzék, én felügyelőt nem állítok, akkor dolgoznak, amikor helyesnek tartják, az idő most még jó, de havazás, fagy is lesz, és a vágányokat is maguknak kell takarítani, azt ajánlom, vegyenek még öt embert maguk mellé...

Munkás: — Hohó, mérnök úr, de akkor kevés a pénz.

Mérnök: — Hagyják, mondjam végig... és én fizetek maguknak napi negyven kocsi felszállításáért 5000 lejt.

Munkás: — Így már jobb.

Következő héten, mikor a mérnök Botába érkezett, a munkások felajánlották, hogy több kocsit is hajlandók felszállítani, természetesen a megfelelő többlet-díjazással. Sajnos, mondta a mérnök, a cég nem fogad naponta több kocsit, nincs hol tárolja a fát.

A rönktéren a cég két megbízottja vette át és mérte be az érkező árut. A mérnök nekik is tartott egy rövid beszédet, amely az előzőhöz hasonlóan kezdődött, csak fiatal fiúk lévén, bizalmasabb hangnemben:

Nézzétek, fiúk, ti a cégtől kapjátok a fizetést, amit én az átvétel idejére, ajándékképpen, megtoldok havi 500—500 lejjel. Miért? Nem azért, hogy a rönköt többnek mérjétek, mint amennyi, arra nincs szükségem, hanem azért, hogy kevesebbnek ne mérjétek; egyszerűbben szólva, ne lopjátok a fát. Felügyelőt mellétek se állítok, mert így olcsóbban jövök ki. De egyre figyelmeztetek, az embereim nagyon becsületesek, ha megtudják, hogy ti nem álltátok az alku, én nem kezeskedem az épiségetekért. Kemény kezű emberek.

Ebben maradtak. Ment is minden, mint a karikacsapás. De az egyetértés ritkán tartós. Valaki befújta az irodán, hogy az átvevők különfizetést húznak, a mérnök megvesztegeti őket. Tanácsért a mérnökhöz fordultak, mit mondjanak, ha megkérdezik őket.

— Az igazat, fiúk, se többet, se kevesebbet — ajánlotta a mérnök. Így is történt. Az irodán ráncolták a homlokukat: ismerik ők az efféle ravasz meséket, a két fiút leváltották, és helyükre új átvevőt állítottak. Jós-kát. Elődei példáján okulva, ő nem merte elfogadni a megfelelő erkölcsi lecke kíséretében felajánlott havi ötszázat, de a munkások intelmét is szívére vette, kötöz-

ködni velük sem akart. Mikor cégbeli följobbvalója nyomtatékosan figyelmeztette, eszébe ne jusson egyetlen centivel többet mérni, csakis kevesebbet, Jóska önérzetesen oldotta meg a dilemmát. — Az ötszáz lejt nem fogadom el — mondta —, de ha a cég azt kívánja, hogy kevesebbet mérjek, lelopjak a fából, inkább állítson mindjárt mást a helyemre, mert én egy centivel se mérek kevesebbet, nem adom magam a botaiak kezére, nem vagyok bolond.

Több hiba nem akadt az átvétel körül. Felszállították az utolsó köbméter fát is a botai völgyből. Közmegelegedésre. Azután lebontották a „skiddert”, visszaadták a kölcsönkapott alkatrészeket. Hiánytalanul. Az öreg mérnök úr elbúcsúzott Komandótól.

A tulajdonosok, a vállalkozók csak kikászálódtak valahogy a válságból, ki a tudását, tapasztalatát, ki pedig a maga vagy a más vagyonát fektetve be zilált pénzügyei rendezésébe. Igazán vesztesek a munkások lettek. Könnyen soha nem éltek, a telep virágkorában sem. De nehéz életük most reménytelenné, már-már elviselhetlenné vált. Komandón csakúgy, mint a telepen túl.

Az öregek távozása után azonnal felemelték az élelmszerárakat. A havi díjazást eltörölték oly módon, hogy az állandó munkások havi fizetését átszámították, a harminc napból egy napra eső rész lett az új napszám, s mivel havonta átlag huszonöt napot dolgoztak, ötnapi bérrel zsugorodott a keresetük. Mint napszamosoktól azután megvonhattak olyan jogokat, mint a felmondási idő kifizetése, szabadságpénz és így tovább. Akit akartak, elbocsátották, majd — elhelyezkedni nem tudván — visszavették kevesebb napszámmal. Valóságos versengés alakult ki a hivatalnokok körében, ki módol ki ravaszabb, hatékonyabb „takarékosági” rendszabályokat, ki sugalmaz dicsegetesebb ötleteket, állása biztosítása reményében. De Ottót, a főnököt, aligha licitálhatták túl. Az efféle feladatok rendszerint megtalálják a végrehajtásukra alkalmas embert, vagy fordítva, a mások kínzására hajlamos ember találja meg a magának való feladatot. Bármiképpen állítjuk is fel a lélektani képletet, a tények igazolni látszottak, hogy ez a korlátolt, esúf, félsüket,

testi-lelki csököttségét kompenzálendő, mohón vágyott a hatalomra és különös elégtétellel töltötte el, hogy visszaélhet hatalmával. Piszlicsáré III. Richárd utánzat volt ő, „torzult”, „félíg kész” szörnyeteg, annál visszataszítóbb, mert nemcsak a természet, a művészet sem pazarolta rá gazdagságát.

Ottó bárónak kedvelt szavajárása volt: — Ne tévedjünk, kérem, az Erdőipar nem munkásjóléti intézmény: nem üdülő, nem szanatórium. A tulajdonosok is keresni szeretnének, úgy vélem, jogos ez a szerény óhajuk. — Sima mosollyal, udvariasan mondta; jó gyerekszobája volt.

Egy évig igazgatta Ottó báró Komandó ügyeit. Év végén a bank könyvelőt küldött a telepre, készítsen mérleget: tartozik—követel—egyenleg. Tiszta vizet a pohárba. A könyvszakértőt nem érdekelte se mese, se magyarázat, Ottó jó bemondásai sem, a munkásoktól levont krajcárok is untatták, főnökei egyetlen kérdés tisztázásával bízták meg: mennyi a „hard cash”. Ami nem mutatkozott sehoh.

Ottó hamarosan távozott. Helyére öccse, Albert került, s vele a halvány remény, hátha jó cserét csináltak nemcsak a bankok: a telepiek is. Nem mintha Albertet galambepével áldotta volna meg a természet, de talán okul valamelyest fivére példáján, belátja, hogy a legkönyörtelenebb bérredukciótól sem válik rentábilissá a vállalat, tenni is kellene valamit a profit érdekében. Megpróbálkozott valamelyes üzemfejlesztéssel, szerény befektetéssel, a munkakedv fellendítésével. Uralkodása idejére esett a botai felvonó építése is.

A béreket azonban befagyasztotta. Se emelés, se apasztás. Legyen csend, nyugalom. A munkásság hangulata nyomott maradt, nem bíztak a lendület tartósságában, csupán a tó felszíne csöndesedett el, örültek, hogy a kis bérüket legalább pontosan megkapják. „Kuncog a krajcár: ennyiért dolgoztál, nem épp semmiért.” Csak néhányan tudták, hogy azt a keveset sem Albertnek s nem is a bankoknak köszönhetik, hanem kormányintézkedés eredménye: tudniillik a kormány devizakiviteli tilalmat rendelt el. Így az eladásoktól befolyó összegek nem ván-

doroltak át azonmód a külföldi pénzszekrényekbe: itt-hon maradtak és biztosították a bérek kifizetését. Aki pedig tudta, hogy mi történik — függetlenül tőle és a feje fölött —, az ugyancsak szkeptikusan figyelhette az átmeneti javulást.

Az igényesebb munkákat, döntést, szállítást, építkezést Albert alvállalkozókra bízta, leszorított árért. Egyszerű, átlátszó számítással. Azok a munkások, akik a vállalkozókkal közvetlen kapcsolatba kerültek, bármilyen természetű kapcsolatba is, jól jártak. A vállalkozók ugyanis semmihez nem juthattak hozzá, csak ha külön fizettek érte. A legegyszerűbb anyagok, mint Halász raktárából a gipsz, gitt, mész, szegek, csavarok, Apor magazinjából az élelmiszer és így tovább, az előírt árak kifizetése után, megvesztegetéssel jutottak el a vállalkozóhoz. Fel- és lerakodásért, szállításért, bemérésért, minden munkáért — baksis járt. Különben várhatott rá a vállalkozó. Viszont minden elveszett óra pénzt jelentett: a súlyos pönáléknál olcsóbb volt a vesztegetés.

Rohamosan terjedt a korrupció. Szokássá vált, hogy műhelyekben, raktárakban, vasútnál bármilyen „szolgálatot” csak úgy teljesítenek, ha pénz nyomja a markukat. Akkor azonban nem számított, hogy jogos vagy jogtalan a kívánság. A munkásság kisebb része, mert a könnyű kereset távolról sem kínálkozott mindenkinek, szembe került a többséggel, sikerült tehát úgy megosztani a telepi dolgozókat, hogy egységes álláspont semmiféle kérdésben ne jöhessen létre. A szerencsés kevesek ráálltak a könnyű keresetre, a nehezen gürcölő többség a dühös irigykedésre. A csip-csup borraivalókból éldegélők lassan elhanyagolták alapfoglalkozásukat, egyre silányabban dolgoztak, lezüllöttek. Az átmeneti állapot azonban nem sokáig tartott: 1935-ben már tisztességtelenül is alig-alig kaparhatták össze a betevő falatot.

A vállalkozók befejezték munkáikat. Új építkezésekbe nem fogott a cég. Nem volt miből. A horizonton sötét felhők sűrűsödtek: fasizmus, fegyverkezés, a világháború rémképe. Ilyen bizonytalan időkben dörzsölt nyugati tőkések, bankok anyagi erejüket a hadiipar felé irányítják, tőkéjüket nem kockáztatják ingatag balkáni piacon. Az Erdőipar saját jövedelméből pedig csak bére-

dukciókra futotta. Belefáradtak a hivatalnokok is elmés ötleteikbe, hovatovább csakis olyan emberek felelhettek meg, akiket semmiféle kapcsolat, még rövid munkaviszony sem fűz a telephez. Amint a lázadók leverésére új és új katonai alakulatokat vezényelnek ki, úgy a telepre is egyre új vezetők kerültek, idegenek, akik nem ismerték áldozataikat, nehogy csak egy cseppet is öszszemelegedve velük alkalmatlanná váljanak a pribéksze-repre. A fiatal bárók többé nem bíztak senkiben, informátoraik — saját jól felfogott érdekükben — haladéktalanul besúgták, ha egyik-másik hivatalnok nem lelkesedett a felülről érkező döntésekért. Az ilyen embert nyugodtan elbocsájthatták azonnal, a munkanélküliség az értelmiségiek körében olyan arányokat öltött, hogy pillanatig sem kellett tartaniok munkaerőhiánytól: fölös számban találtak olyanokat, akik elvállalták a piszkosmunkát.

A napibért órabérre változtatták. Percnyi mulasztásokért órákat vontak le. Levonás, minden címen levonás. A munkások megmaradt bérüket ismét, mint közvetlenül a világháború után, bonban kapták kézhez, és csakis a kantinban vásárolhatták le, drágábban fizetve mindenért, mint Kovásznán és a környező falvakban. Avas szalonna, penészes túró, sziszikés borsó, bab. A pálinka iható.

Beszüntettek minden építést, tatarozást, a legcsekélyebb javításokat is. A szemetet nem hordják el, nincs fuvar. Szemétdombok gyűlnek az udvarokon, a hidak lábánál, a házak mögött. Színültig telnek az emésztőgödörök, bűzös a levegő a munkásnegyedben. Eltűzelik a kerítések léceit, a gyalogjárók deszkáit. A kórház zsúfolásig telik betegekkel. A gyermekek közt ragály pusztít. Komandón sok gyerek született és sok halt meg, most úgy sodorja el őket a torokgyík, vörheny, tuberkulózis, mint száraz falevelet az őszi szél.

Volt idő, mikor a komandói munkást Erdély-szerte megbecsülték. Jó híre volt, s ha állást változtatott, ami eléggé ritkán fordult elő, csak ennyit mondott, Komandón dolgoztam, és ezt az erdélyi fatelepeken ajánlólevélként fogadták el. Nem alaptalanul: nagy többségükben józan életű, becsületes emberek voltak. Lopásokra, aljaságokra, még efféle bűnök említésére is alig emlékszem

gyermekkoromból, pedig jó memóriával áldott meg a természet. S hogy például Bencze bácsit, a talpig becsületes vasutast (két gyerekéhez, Antihoz és VÉrikéhez, az ikrekhez, sokéves barátság fűzött) milyen általános tisztelet övezte, akkor is, amikor kiöregedett a munkából és nyugdíjas lett, az a telep egészséges közszellemére vallott. Munkással gorombáskodni csak taknyos fakucacot vagy olyan aljaembert hallottam, mint Meisel Pál, igaz, hatásosan figyelmeztették is a munkások a tisztességes viselkedésre. Az italozás s a néhanapján velejáráó bicskázás vasárnapi szórakozás számba ment, hétköznap nem dülöngélt részeg az utcán. El sem túrték volna. Komandón teljes biztonságban érezhette magát éjjel-nappal bárki, tizenéves koromban sem jutott soha eszembe, hogy bárkitől félnem kellene. Legfőljebb a saját lelkiismeretemről.

Megsértett, becsapott emberek keserősége, dühe, maga a nyomorúság ijesztő gyorsasággal ássa alá az erkölcsöket, ezt az ingatag pillérekre emelt szép építményt. Az ember csak utóbb, gyakran már későn veszi észre, ha egyáltalán számot ad magának morális gondjairól, hogy csalódottsága, a megalázottság érzése nem erősítette ellenállását, jellemét. A béressorból küszködve kiemelkedő, ipari munkássá váló komandóit milyen kegyetlenül elkinózhatták a meg sem értett, csak érzett sérelmek, az egzisztenciális félelem, ez a legszörnyűbb megalázás! Ő csak egyet tudott, de azt erősen: hogy testben-lélekben szenved. És a gyöngébbje harc nélkül megadta magát.

A munkások egy része úgy lopkodott, mint régen falun, amikor hazavitt egy marokkal a földesúr gabonájából, tarisznyájába csúsztatott néhány cső kukoricát. Hasonlóan kapta a hátára este, sötétben, a szál deszkát és osont vele hazafelé, kijavítani a horpadt padlót, csepegő tetőt. Aztán beletanult a lopkodásba, nem olyan nehéz mesterség, rátette a kezét, amire éppen tehetett, a raktárban, magazinban, lopott szeget, vasat, alkatrészeket, jó ára van falun, várják a cséplőgépesek, a kovácsok, és így olcsóbban jutnak hozzá, mintha boltban vásárolnák. Előfordult, hogy elcsípték a tolvajt, ilyenkor nagy gaudiummal mutogatták, különösen ha régebbi munkás volt. De a megszégyenítés, az elbocsájtás kevésbé riasztotta el a tolvajokat: lopniok kellett, ha élni akartak.

A pálínkafogyasztás az elszegényedés arányában nőtön-nőtt. Emberi formájukból kivetkőzött férfiak dülöngélnek már délelőtt az utcán, verik az asszonyokat, sor-sukért kegyetlen bosszút állnak a gyermekeken. És félnek. A büntetéstől. Evilági és túlvilági büntetéstől.

Aki teheti, menekül. De hova, merre? Álláshoz jutni városon vagy ipartelegen, különösképpen fakitermelésben, szinte lehetetlen. Modern üzemekben hiányos szak-képzettségre hivatkozva utasítják el őket, de ha mint szakképzetlen munkások, mint napszámosok jelentkeznek, kiderül, hogy segédmunkásokra sincs szükség. Városon legföljebb utcaseprők, hótakarítók lehetnének, bár ott is nagy a konkurrencia, még diplomások is jelentkeznek átmenetileg efféle munkákra. Ezek a kallódó, mindenütt fölösleges emberek lassan rájönnek, hogy cipőtalpukat hiába koptatják az aszfalton, okosabb talán, ha szétnéznek falun. Még nem szakadt el minden szál, mely létüket a múltban a faluhoz fércelte, némelyikük tenyérnyi földet, rozoga viskót is hagyott valahol a környéken, öreg szülő, rokonság, s ha egyéb nem, talán a névrokonság segít megkapaszkodni az ősi földben, hátha kihajtanak újra a hajdani gyökerek. Vannak még közöttük is irigyelt szerencsések.

Komandó őslakói, az ott született és felnőtt nemzedék, amely már ott alapított családot, nem menekült semerre.

17

A leépítési hullám bátyámat, a fiatal mérnök urat is elsodorta. A bécsi műegyetemről, nem is olyan régen, jólképzett szakemberként, reményekkel, becsvággal tele érkezett haza. Szerette hivatását, komolyan dolgozott, eredményeket akart felmutatni nemcsak önmagának: fiatal feleségének is — mert az osztrák fővárosból diplomája mellé feleséget is hozott, apró termetű, lenge járású, kecses kis teremést, aki mint eltévedt egzotikus madár röpködött a komor fenyvesek között, és ámuló pillantással csodálkoztak rá a nehézkezü komandóiak. Nem kevésbé bámulta maga is a fatelepi népet, idegen

világ volt, idegen a szó, érthetetlen a beszéd, „csütörtök” úgy hangzott, mint valami vad káromkodás. Annyi sivalkodó masina a szűz természet ölén, de mintha a fű színe is más volna, mint a Wienerwaldban, izgalmas, romantikus élet, sokkal érdekesebb, mint a brokátokkal bélelt, öreg csipkéekkel díszített bécsi otthonban.

Bátyám persze sokkal reálisabban látta és élte meg Komandót. Ő munkástelepen született, nőtt fel, és munkások között dolgozott. A Bécsben töltött évek kitágították látókörét, merész tervekkel, új eszmékkel érkezett haza. A húszas évek Bécse, Párizs mellett, az európai szellemi élet központja volt, a fiatalság Karl Krauss sustergő igéivel, Sigmund Freud polgárriasztó tanaival teltekezett, színpadjain Reinhardt rendezett és Ernst Toller „Hoppla, wir leben”-t süvöltött a háború utáni örület lármájába. Expresszionizmus, kubizmus, dadaizmus keveredett az oberammergaui passiójátékok naiv hitével. Forrongott a diákság, készült a közoktatás alapvető reformja, Adler és Montessori pedagógiai módszereit Európa legmodernebb óvodáiban kísérletezték ki, épült a Karl Marx Hof, a proletariátus erődje, a fórumokon kommunisták és szociáldemokraták csaptak össze. A történelem ama ritka szakaszát éltük, amikor mindenki lázasan hitt valamiben és hitéért síkraszállt, ha máshol nem, hát a kávéházi asztal körül, hajnalba nyúló vitákon. A fiatal értelmiségi, különösen ha a világ egy olyan eldugott zugából, mint Komandó, csöppent bele a „nagy életbe”, szédelt és tántorgott az eszmék csataterén.

Ottó báró megérkezése azonban lehűtötte a forrófejeket. Már az, hogy egyedül érkezett, és még hetykébben nekiöltözve, rossz előérzettel töltötte el az embereket. Másnap délelőtt behívatta magához a fiatal mérnököt, és kapkodó dadogásával utasította, hogy a hatáskörébe tartozó gépház és műhely munkásai közül bocsássa el az ötvenéven felülieket, a gyengén képzetteket, mindenkit, aki a csökkentett munkaterv alapján nélkülözhető. Kétségesen az elbocsájtásra ajánlottakról névsort, hogy azonnali hatállyal felmondjanak nekik.

— De báró úr — próbált érvelni a mérnök; Ottó azonban félbeszakította. Mégsem fogadhatja el szó nélkül az intézkedést. — Ön talán nem tudja, báró úr — mond-

ta —, hogy Komandórol egy évtizede csak bűncselekményért bocsájtottak el munkást, de higgye el, nem nemeslelkűségből, hanem mert a cégnek kifizetődött.

Mintha egy pillanatra érdekelte volna Ottót az érvelés. A mérnök megragadta a pillanatot és sebesen folytatta: — Itt alacsonyabbak voltak a bérek a konjunktúra éveiben is, mint a többi telepen, s valahányszor a munkások béremelést kértek, mindig letorkolták őket, hogy itt nem kell elbocsájtástól félniök, ha megrokkannak vagy megöregszenek, nem dobják ki őket az utcára, itt biztonságban élhet a munkás, mert Komandón humánus a kapitalista. — És egy pillanatra mélységes keserűséggel gondolt apja hiszékenységére.

A bárót már határozottan érdekelte, nem amit a mérnök mond, hanem ahogy mondja. Figyelmesen, hosszan nézte a fiatalembert: milyen izgatott, sápadt és hogy izzik a szeme. Tán nem is egyforma színű az a két szem. Veszélyes emberfajta.

A mérnök tovább beszélt. — Az igazság az, báró úr, hogy ez a bérpolitika kitűnően bevált. A cég a kicsi kegydíjak sokszorosát kereste meg az alacsony béreken. Még a szerény, kezdetleges szociális intézkedések is bőségesen kifizetődtek. A munkások ragaszkodtak munkahelyükhöz, becsületesen dolgoztak.

— A jótékonykodás ideje sajnos lejárt — mondta hűvös-gúnyosan a báró. Már eleget tudott.

— De megígérték, többször is, hogy senkit sem bocsájtanak el.

— Elég, köszönöm a felvilágosítást.

A mérnök kitántorgott az irodából. Élete első szörnyű, megalázó feladata előtt állt. Mit tegyen? Nem kérte senki tanácsát, nem beszélt még az apjával sem a négy szemközti történekről, zárkózott ember lévén, viszolygott minden drámai jelenettől, tudta, úgysem segíthet rajta senki. Csak önmaga dönthet. Rótt a utcát hosszú léptekkel, lehajtott fejjel; először önmagával kellett leszámolnia. Azután bement a gépházba, és közölte a művezetővel Ottó báró szándékát. Szavaira mintha a gőzgép is elcsendesült volna. Kiss művezető köpcös alakja megörnyedt, a gépház barnára olajozott padlóját bámulta. Maga is elmúlt már ötvenéves.

— Nem szabad megtörténnie — mondta izgatottan a mérnök —, ne engedjék; maguk együtt, ha összetartanak, nagy erőt jelentenek. Csakis közös fellépéssel érhetnek el valamit. Miért nem szervezkednek? Csak nem nézik ölbe tett kézzel, hogy ha magukat nem is, de a társaikat elbocsájtják? Máshol se kapnak munkát, pláne az idősebbek, de a fiatalok is nehezen. Értsék meg, kérem, beszéljenek az emberekkel.

Kiss úr, a művezető, kerek nagy fejét előreejtve hallgatott. Mellettük egy villanyszerelő tanonc a dinamót fényesítette. Egyikük se figyelt rá. Annál inkább figyelt ő. A műhelyből egyenesen az irodába somfordált, és jelentette Meiselnek a hallottakat.

A fiatal mérnököt azonnal elbocsájtották. A művezető maradt, még dolga volt, össze kellett állítania a fölösleges emberek névsorát. Akikkel évtizedeken át együtt dolgozott. Azt remélte, nagy árat fizet, de talán megmentheti az állását. Nehéz családot tartott el. Tévedett. Valamivel később neki is mennie kellett. De a besúgó is jobbnak látta meglépni a telepről. Kapott már néhány pofont a munkásoktól; nem akart többet is, egyebet is kifogni. A leckét azonban nem szívelte meg, hivatásos munkásáruló lett belőle. Később többször szerepelt bizalmas jelentésekben, politikai perekben, sajtóban. Neve: Dudás József. Utoljára 1956 októberében, a magyarországi események idején hallottunk róla. Véreskezű ellenforradalmár lett belőle. Tudtommal kivégezték.

A komandói munkásság, történelmében először, 1936 februárjában kezdett szervezkedni. Májusban a szakszervezeti tagok, mintegy hatvanöt munkás, gyalog ment le Kovásznára, mert megtiltották, hogy vonatra szálljanak. Onnan folytatták útjukat a városba, a királyi főjegyzőhöz, hogy törvényesítsék szakszervezetük működését. A csendőrség a csoportot letartóztatta, és csak délután, a járási főbíró közbelépésére engedte szabadon. A szakszervezet megalakult, a tagok száma gyorsan gyarapodott.

Júniusra a munkások helyzete még elviselhetetlenebbé vált. A fűrészgáriak különösképpen kínlódtak, kilátástalan, reménytelen volt a nyomorúságuk. Munkaidejük

tíz és fél óra, munkabérük napi 40—50 lej. De csak papíron. A jövedelmezőbb munkákat vállalkozók tartják a kezükben, a rönktéren például Tutsek úr a hatalom, ő a második vámszedő (évekkel később állítólag öngyilkos lett, sikkasztás miatt), az elszámolásnál a vállalkozók a pénztárnokkal összejátszva csálnak, és a munkás, ha legalább a húsz-harminc lejét meg akarja tartani, szótlanul tűr, különben azonnal elbocsájtják és mást hoznak helyére, s még örülnek is, hogy simán, kényelmesen megszabadultak egy szájas elégedetlenkedőtől.

Azért a gépek zakatoltak, reggel, délben, este dudált a gyár. Fültépő láрма, fűreszporfelhők, óvatos, ütemes mozdulatok. A szüntelen cselekvés takarója alatt megfeszült a csend. Szótlanul, titkos belső ösvényeken gyülekeztek az indulatok. Csak pillantások, félmozdulatok adták tudomásul egymásnak, hogy mi készül a mélyben, még nem beszéltek róla, szót sem ejtettek, a gyár tele spiclikkel, minden deszkarakás mögött fülek ólálkodtak, sanda szemek figyeltek, s talán nem is igen tudták, hogy voltaképpen mire készülnek. Elárvultabb, magárahagyottabb munkásság, mint a komandói, keresve is alig akadt Európában akkortájt; hova, kihez is fordulhatnának segítségért, hol, milyen alakulat, szervezet, párt, a dolgozók miféle tömörülése védhetné meg őket az erőszak ellen? Talán a szakszervezet, amelynek néhány hete ők is tagjai? Első tapasztalataik nem ébreszthettek vérmes reményeket bennük, bár fellengzős szavakat bőven ontottak a szakszervezeti vezetők, jogról, igazságról, szabadságról szavaltak, de a komandóiak még nem tanulták meg a nagy szavakat.

Az indulatok e baljós légkörében ajánlatosnak látszott a csendőrség megerősítése új tagokkal, új parancsnokkal és saját kasszából fizetett zsolddal: húség fejében etetni, itatni kell a legénységet. A munkások persze mit sem tudtak a kérvényekről, telefonálgatásokról, eléggé járatlanok voltak a hatalom dolgaiban. Az iroda környéke kihaltnak látszott, a bárók hosszabb ideje nem mutatkoztak, csak kirándulók jöttek-mcnlek a telepen. Június volt, nyaralás ideje.

Egy napon fiatal, jóvágású férfi érkezett a sínautón, magas, barna, ruganyos léptű: sportolónak látszott, nem

hivatalos személynek, az urakat sem kereste fel az irodán, csak sétált, csellengett, mint kirándulók szoktak, szóba elegyedett a munkásokkal, kérdezősködött erről-arról. A barátságos arcú, megnyerő modorú fiatalembert senki sem ismerte, érdeklődése jólesett, s mintha egyszerű bánatukat is megértette volna.

— Miért nem szervezkednek? — kérdezte két-három fiatal fűrészgyáritól a placcon, a kászták mögött.

A munkások zavartan, szinte szégyenkezve sütötték le a szemüket. Valóban, miért késtek olyan sokáig az első lépéssel? (A Londoni Dolgozók Szövetsége pontosan száz évvel korábban, 1836 júniusában létesült.) Vagy annyira megtévesztették őket a biztonságukra vonatkozó ígéretek, az olcsóbb élelmiszer, a rokkantsági és öregségi segély? Mulasztásukért nem egyedül őket terheli a felelősség: inkább azokat, akik maguk is bedőltek a kényelmesen zsongító ígéreteknek, és a puszta szavaknak bizonyult ígéretekkel elaltatták a munkások éberségét.

Valóban, miért nem szervezkedtek már korábban? — kérdezték önmaguktól a munkások is a kászták mögött, de válaszolni nem tudtak a kérdésre. Az egyik úgy vélte, késlekedésük oka, hogy Komandó messze esik a várostól, eltakarják a hegyek, a másik hozzáfűzte, hogy idegen aligha jöhetne úgy fel a telepre, hogy az irodán meg a csendőrörsön azonnal ne tudjanak róla. — Aztán meg nem törődik velünk amúgy se senki, magunkban meg... — morogta a legfiatalabb és legyintett. — Összetartás sincs köztünk, mert itt nemcsak urak meg munkások vannak, hanem főlurak, háromnegyedurak; a mozdonyvezető nem keveredik a műhelybeliekkel, még a gatterista se akar közösködni a cirkulással.

Az idegen értően bólogatott. — Ravaszul kimódolták — mondta, mint aki járatos az úri praktikákban. — Én mégis azt ajánlom, válasszanak maguk közül bizalmiakat, vezetőket, rójuk föltétlenül szükség lesz, a vezetők Brassóban keressék fel a faipari munkások szakszervezetét, esetleg más politikai alakulatot is, ott majd kitánítják őket a jogaikért vívott harc fogásaira.

Az idegen késő délután elutazott. Másnap három munkás összedobott pénzen fölkerekedett, hogy Brassóban kapcsolatot teremtsenek, akivel éppen lehetséges. A mun-

kakamarát eléggé könnyen megtalálták, Bagoly János viszonylag hamar és barátságosan fogadta őket. Pedig nagy ember volt (keskenyre húzott, ravasz pillantású szemére jól emlékszem boldogult riporter koromból), ő igazgatta a munkakamarát, a szakszervezet titkára volt, s ha emlékezetem nem csal, a betegsegélyzőnél mint alelnök működött. Bagoly az Országos Famunkás Szövetség helyi fiókjához továbbította a komandóiakat, Bartha Károly titkárhoz, aki meghallgatta panaszait, széles gesztusokkal, melegen zengő baritonján intette őket nyugalomra, kitartásra, és megígérte, hogy ügyük méltányos rendezése érdekében személyesen látogat fel Komandóra. Reméli, hogy közbenjárásával sikerül békésen megegyezni a munkaadóval, ő a maga részéről mindent elkövet a rend, a béke érdekében, a komandói munkásság pedig sohase felejtse el, hogy a Szociáldemokrata Párt áll mögötte, teljes tekintélyével, gazdag tapasztalatokkal, jogszabályok és törvények ismeretével, ami egyáltalában nem csekélység. A bizalmiak ennyi tudástól kissé megszeppenve, szótlánul gyűrögették a sapkájukat, mire Bartha Károly jóindulatúan megveregette a vállukat: utazzanak haza nyugodtan — mondta —, várják be őket, nélkülük ne döntsenek.

Betartotta a szavát. Néhány nap múlva Bagoly és Bartha egy munkaügyi inspektor kíséretében megérkezett a telepre. Nem sinautón, gyalog jöttek be az állomásra, és az iroda felé vették útjukat. A cingár termetű Bagoly kevésbé, de a rötszőke szakállú Bartha igazán tiszteletet parancsoló jelenség volt, a munkások megsüvegelték, és reménykedve néztek a háromtagú bizottság után. Hátuk mögött egy pillanatig eltűnődtek, vajon miért mennek egyenesen az irodába, miért nem tárgyalnak először velük? Közben ugyanis megválasztották a maguk vezetőit, kilenctagú bizottságot, a leghatározottabb és legokosabb emberekből, akikben megbíztak. Valamennyit nem ismerem, csak azokat, akikkel már előbb és utóbb is találkoztam, mint Simion Vasilét, Tifus Miront, Bakk Mihályt, Csoma Józsefet és Nagy Mihályt.

Több mint másfél óra múlva a szocdem küldöttek kiléptek az iroda ajtaján. Hosszasan tárgyaltak, de hogy miről és mit, senki sem tudta. Utána gyűlést hívtak ösz-

sze, a telepen kívül egy távoli tisztáson, mintegy hangsúlyozva ügyük zárt, titkos jellegét, amin a munkások ismét eltűnődtek. Sajnos, mondták a gyűlésen, az első békéltető tárgyalás nem vezetett eredményre, a munkaadó, illetve annak szószólói, egyetlen pontban sem hajlandók engedni. De milyen pontokról tárgyaltak és kinek a megbízásából? A Famunkás Szövetség titkára lendületesen tovasiklott a kérdések fölött, hisz úgymint mindnyájan tudják, mi fáj nekik, viszont gyönyörűen szónokolt ama bizonyos fájdmakról, az elszenvedett sérelmekről, annyi érzéssel, olyan gördülékenyen, telt hangja megmegremegett, hogy a férfiak megrendülten meredtek maguk elé, több asszony felzokogott. Beszéde végén tragikus mozdulattal, tenyerét ég felé emelve kitérte két karját és felkiáltott: — Nem tehetek egyebet, mint hogy a magam és szervezetem nevében támogatom a sztrájk gondolatát.

Következő hét végén Bartha ismét megjelent, és még egyszer, majd harmadszor is megkísérelte az „érdekek egyeztetését”, mert háromszori békéltető tárgyalást ír elő a törvény. Azt azonban, hogy voltaképpen miben jár, sztrájkot, kompromisszumot vagy éppenséggel semmit sem akar elérni — világosan senki sem értette. Talán az irodán többit tudtak szándékairól, könnyebben megértették stílusát.

A harmadik békéltető tárgyalás után, déli tizenkét órára gyűlést hívtak egybe a gyár és iroda közötti térre, a napok óta néptelen, szorongó csönddel, terhes senki földjére. Az iroda falán kézzel és csupa nagybetűvel írott plakát szólította fel a munkásokat, hogy kivétel nélkül jelenjenek meg a gyűlésen és őrizték meg nyugalmaikat. Önfegyelemre biztatták, kötelezték a telepieket, pedig erőszakoskodásnak — munkások részéről — nyoma sem volt. Az emlékezetes gyűlést komor csönd, összeszorított szájú fegyelem jellemezte.

Délelőtt hosszú szerelvényen érkeztek az erdeiek, és felsorakoztak félkörben a téren. Olajos zubbonyukban, egyenesen a műhelyből vonultak ki a vasmunkások, és a baloldalon helyezkedtek el. Jobbról a forgalmiak álltak, előttük tömött sorokban a gyárbeliek. Mintegy ezer ember gyűlt össze a téren és komor csöndben várakozott.

Negyed egykor megjelent az iroda ajtajában a munkaadótól kijelölt, tárgyalásra felhatalmazott bizottság. Beszélgetve léptek ki a térre, könnyed, magabiztos modorban, de amint közeledtek, arcuk egyre komolyabbra vált. Összevont szemöldökkel pásztázták végig a napfényben is sötét tömeget, és úgy húsz lépésnyire megálltak előtte. Középen a testes, pirospszgás, fiatal vezérigazgató, aki nemrégiben lépett apja örökébe, és most riadtan latolgatta, hogy mennyire alkalmatlan pillanatot választott a bemutatkozásra. Végére is a munkások ismerik őt, tudják, hogy nem emberevő, sőt kedélyes fickó, akivel nem nehéz szót érteni. Éppen elégszer járt a telepen, hogy az eladó áru mennyiségéről és minőségéről tárgyaljon, persze akkor könnyebb volt kedélyeskedni, munkája nem állt közvetlen kapcsolatban a telepen dolgozókkal. Vajon okosan tette-e, hogy elvállalta a posztot ilyen nehéz időkben? Mi egyebet tehetett volna? Az öregúr miatt vállaltam — mondta családi körben és barátok között —, hogy sértetlenül vonulhasson el, ne kerüljön megalázó helyzetbe, sőt: rajtam keresztül féllábbal még bentmaradhasson az üzleti életben, amire lelkileg szüksége van. Saját testi-lelki szükségleteiről nem beszélt, költséges életmódjáról, és, nem utolsósorban, az elsősülött fiú érvényesülési vágyáról öregedő apjával szemben. A kényes kérdések tárgykörét kerülték a családban.

A vezér jobbján a gyárigazgató, balján a munkakamara elnöke állt. A rótszakállú Bartha néhány lépéssel odább két hivatalnokkal suttogott. A pillanat feszültségét a munkakamara elnökének hangos, világos szavai oldották fel: bejelentette, hogy a békéltető tárgyalások nem vezettek eredményre, a szembenálló felek ragaszkodnak feltételeikhez, a nehéz helyzet alapos gondolkodást, higgadt ítéletet kíván. Szavai végeztével a vezérre pillantott, mintegy figyelmeztette, hogy rajta a sor. Ő azonban hallgatott. Észre sem vette a jelzést. Súlyos, duzzadt szemhéjjal félig takart szeme nyugtalanul szaladozott ide-oda a sorok között, mintha valakit keresne, de a tömegnek egyetlen arca volt: szürke, zárt, megközelíthetetlen tömbarc.

— Rajta, beszéljen! — súgta oda Bagoly, és mint karmester a pálcát, föllendítette mutatóujját. A beintés nem

sikerült. A vezér helyett az egyik munkásbizalmi kezdett beszélni. Higgadtan, szomorúan mondta el, milyen nehéz a komandói munkás sorsa, követeléseiket azonban nem tudta pontokba foglalni, szavait egy társa egészítette ki. Első követelésként felszólította a munkaadót, hogy ismerje el a munkások sztrájkbizottságát, velük tárgyaljon és ne mással a fejük fölött. A tömegből felkiáltások feleltek.

A vezérigazgató száján még nem jött ki szó. A brassyói boncok feszengetek, valakinek beszélni kell, a szünet kínosan hosszúra nyúlt, effajta új figurák bosszantóan nem értenek a vezetéshez. Ebben a pillanatban fiatal hivatalnok rohant ki az irodából, kezében papír, egyenesen a vezérhez loholt, sűgött valamit, átadta a fehér lapot, megfordult és eltűnt.

Az üzenet elixírként hatott. A ronggyá lapult ember magához tért, gerincét lassan kiegyenesítette, derekát kihúzta, visszanyerte a hangját. — Megmondtam, emberek, hogy nálam követelőzéssel semmire se mennek. Inkább vegyék elő a józan eszüket, és értsék meg: ha nyugodtan tovább dolgoznak, akkor tárgyalhatunk. A mi feltételeink szerint. Különben nem. Aki sztrájkol, azt a cég elbocsátja. Figyelmeztetem magukat, ha mégis a sztrájk mellett döntenének, ám lássák, a következményekért elhárítok magamról minden felelősséget, kanalazzák csak ki, amit beaprítottak a tejbe. Jól gondolják meg tehát, mit tesznek, mert nehéz időket élünk, és visszaút nincs.

Szavai befejeztével jóváhagyásért a stábra pillantott. A munkakamara elnöke azonban mereven előrenézett, és szavazásra szólította fel a munkásokat. Igen vagy nem? Dolgoznak vagy sztrájkba lépnek?

Hang se hallatszot a téren. Gondolkozott a tömeg. Aztán egy kéz lassan a magasba emelkedett. Utána tíz, száz: mint körben a fenyők, úgy mutattak a kezek az ég felé. A munkásság a sztrájkra szavazott. Másnap ezerkétszázan tették le a munkát.

Megérkezett a telefonon bejelentett csendőrszázad. Fia-
tal százados vezényelte a legényeket. Feltűzött szurony-
nyal, katonás rendben vonultak el az állomásról a csend-
őrörsre. Vezetőjükben döbbenet ismerték fel a munká-

sok az együttérző, rokonszenves turistát, aki szervezkedésre buzdította őket, és kezükbe adta a Szociáldemokrata Párt kilincset. Csendőrei élén ugyancsak frissen, rugalmasan masírozott, amikor a gyár elé vonult, hogy az esetleges sztrájkőrök épségét biztosítsa. A piszkosmunkára azonban kevesen vállalkoztak, s még őket is — ha csak lehetett — meggyőzték a munkások, ha nem, kiáltozásaikkal, szitkaikkal elűzték az asszonyok.

Erélyesebb eszközökhöz kellett folyamodni: a cég bezáratta a magazint, nincs több olcsó étel, sőt: egyáltalán nincs étel a telepen. Ha enni akarnak, hozzanak fel ételt Kovásznáról. Ugyanakkor megtiltották, hogy a naponta egyszer közlekedő kisvonatra sztrájkoló fejszálljon, ami kétszeres csapás volt, nemcsak ételhez nem jutottak, de egyetlen kereseti forrásukat is elvesztették: nem adhatták el az orvul halászott pisztrángot, a gombát, epret a kovásznai nyaralóknak. Szűkös kis tartalékaikat két hét alatt fölemésztették, a harmadik héten már éhezett a telep. Csonttá aszalódtak a gyermekek, hasuk kerekre puffadt a sok madársóskától, martilaputól, naphosszat járták az erdőt, madártojást kerestek, de hátha nyúl is rejtőzik a tisztások térdig érő fűvében, a patak partján nagy varangyosbékák brekegnek, finom a combjuk, ha van miben kirántani. De az élőkamrákban már nem volt semmi. Ekkor indultak meg az asszonyok. Kosárszámra szedték az erdei gyümölcsöt, illatos szamócat, málnát, áfonyát s az özgerinc mellé oly igen kívánatos kokozját, és tilalommal mit sem törődve szálltak fel a személykocsira, velük hiába gorombáskodtak, hiába ordított a forgalmi főnök, hogy „le onnan”, ők rendületlenül utaztak árujukkal, a kovásznai „Pokolsár”-ban fürdőző nyaralók öröme. Bámulatosan viselkedtek az asszonyok a sztrájk folyamán, férjeiket, fiaikat kitartásra buzdították, de ócsárolták is, ha gyöngének mutatkoztak; szembeszálltak a karhatalommal, fegyvertelenül, de fenyegetésektől meg nem riadó elszántsággal, s még az is megesett, hogy kövekkel dobálták meg a nekik támadókat. Az asszonyok nagyon tudnak szenvedni, keményebben ellenállnak, mint a férfiak, ősi és eredendő jussuknak érzik a fájdalmat s úgy veszik vál-

lukra, mint a természettől természetesen rájuk mért sor-sot. Szenvedélyük is ősbibb, ösztönösebb, mint férfítár-suké, és jaj annak, akire rázúdul mélységekből feltörő dühük.

Július elején, egy füledt napon érkezett még valaki a telepre. Ártatlan kiránduló volt, rukszákkal a hátán, egy fiatal nő. Arca turáni fajta, kissé szögletes, arcsont-jai fölött megfeszült barna bőre, szeme élénk és erő-sen kék, haja gesztenyeszínű. Jóformájú, friss mozgású teremtés, járása könnyed, gondtalan, ahogy az a ritka, ózondús levegőben sétálgató kirándulóhoz illik. Nézeget-te a tájat, figyelte az embereket. Néhány napig szívesen maradna Komandón, de hol kap szállást, ki fogadja be? Úgy hallja, idegen nem tartózkodhat a telepen. Találom-ra bekopog egy házba, a patakon túl, közel az erdőhöz. Idős asszony nyit ajtót, aztán a gazda is előkerül, ha-boznak, tárgyalnak, végül befogadják. Kell a pénz.

Guzman Erzsébet nem a maga feje után indult el a kockázatos útra.

Az illegális Kommunista Párt tartományi büroójához, amelynek maga is tagja volt, késve érkezett el a ko-mandói sztrájk híre. Ezerkétszáz munkás sztrájkol har-madik hete, kapcsolatot kell velük teremteni. A feladatra nőt választanak ki, alkalmasabbnak találják, mint egy férfit, könnyebb elvegyülnie a telepiek között, szállást is inkább talál mint kiránduló, esetleg rokon. A választás Guzman Erzsébetre esett, aki életében először járt Ko-mandón. Senkit nem ismert, vagy amint ő romantikus lelkesedésében hitte: mindenkit. De azért megfontolt óva-tossággal pillantgatott körül sötét szempillája alól.

Másnap, amúgy véletlenül, kísétált az erdőbe, éppen oda, ahol a munkások asszonyai, gyermekei élelmet gyűj-töttek. Gombásztak, eprésztek, kosarukba szedtek min-denféle bogyót, laput, levelet, mindent, ami ehető, ősz-szeszedeggették a család élelmét. A rongyokba csavart lá-bú asszonyoktól, mezítlábas gyerekektől tudta meg Er-zsébet, hogy kik a sztrájkbizottság tagjai, általuk küldött üzenetet és gyorsan kapott választ, tőlük tudta meg azt is, hogy helyzetük milyen nagyon nehéz, ők mégis úgy határoztak, hogy kirtartanak. Guzman Erzsébet üzenete

kérésnek hangzott: jönnének ki a bizottság tagjai, legalábbis azok, akik még szabadlábbon vannak, ide a hegyek közé, szeretne elbeszélgetni velük, ő már nemegyszer vett részt sztrájkban, hátha segítségükre lehetne.

Délután a megbeszélte helyen találkoztak. Hogy bizalmukat megnyerje, annyit mondott, hogy szakszervezeti tag, nagyon érdeklik a komandói események, a pártot azonban nem említette, erre nem kapott utasítást. A bizalmiak nyíltan elmondták gondjaikat, örültek az érdeklődésnek, az óvatosságot meg különben sem tanulták meg, s mikor azt ajánlotta, fogalmazzák meg együtt és foglalják pontokba követeléseiket — bizalmuk barátságá melegegett. A következő pontokban állapodtak meg: 1. A tulajdonosokat képviselő üzemvezetőség ismerje el a munkások választotta sztrájkbizottságot. 2. Azonnal kezdjék meg a tárgyalásokat a sztrájkbizottsággal. 3. Bartha Károlyt a munkásság nem ismeri el, nevükben nem tárgyalhat. 4. A magazint nyissák ki, hogy a munkások élelmet vásárolhassanak. A négy pontba foglalt alapkövetelések teljesítése kaput nyit a további tárgyalások előtt, a munkabér emelésére és a munkaidő csökkentésére vonatkozó érdemi tárgyalások előtt, ha viszont a cég nem teljesíti követeléseiket, akkor folytatják a sztrájkot, és addig nem állnak munkába, amíg el nem érik kitűzött céljukat.

A további eseményeket illetően kissé zavarban vagyok. Magam sem tudom bizonyosan, kinek volt igaza egy igen lényeges, vitás kérdésben, tudniillik hogy helyesen vagy helytelenül választották-e meg a sztrájk kiobbantásának időpontját. Az érdekeltek egyik csoportja — ide tartoztak a vállalat vezetői, hivatalnokai és a szociáldemokrata megbízottak is — állítja, hogy a munkások érdekeinek szempontjából harminchat tavasza a lehető legalkalmatlanabb időpont volt a sztrájk kiobbantására. A romániai faiparban a dekonjunktúra akkor ért mélypontra, az eladás szinte teljesen leállt, ami maga után vonta a munkások helyzetének leromlását. Az Erdélyi Erdőipar az adott időben nemcsak szívesen vette, de egyenesen provokálta a sztrájkot. Néhány hét, esetleg hónap munkaszünet föltétlenül könnyített gondjain. Ha ez a helyzetkép hiteles, akkor miért beszéltek rá a Famunkás Szö-

vetség fejesei a világiaci konstellációban tájékozatlan munkásokat a munka beszüntetésére? És ha rábeszélték őket, miért hivatkoztak néhány hét múlva a szerencsétlenül megválasztott időpontra? Sőt ajánlották a teljes kapitulációt. Utolsó kérdésként: tudott-e egymásról Bartha Károly és a csendőrkapitány, vagy csupán az ördögi véletlen sodorta össze őket? Egy biztos: gyanúsán közel kerültek egymáshoz.

Az érdekelték másik csoportja — sztrájkbizalmiak és Guzman Erzsébet is — állítja, hogy az irodán melegen befészkelődött Bartha, egyetértésben az üzem vezetőivel, a sztrájk letörése érdekében híresztelték el a „rossz időpontról” szóló elméletet, hogy két legyet üssenek egy csapásra: szüneteljen a termelés, és a letört sztrájk után könnyörtelenül elintézzék a sztrájkvezetőket, rövid úton elbocsássák a munkások százait, közöttük a régi, számukra megbízhatatlan elemeket.

Hol az igazság? A két álláspont között vagy mögött? Évtizedek távlatából nehéz kibogozni. Mindenkit, aki hajlandó volt beszélni, meghallgattam, aki vonakodott, szépszerével kifaggattam, mégsem állíthatom, hogy egészen világos számomra, kinek volt igaza. Inkább hiszem, mint tudom, hogy a munkások tapasztalatlanságát, jóhiszeműségét — nem először és nem utoljára — egyesek felhasználták jogos ügyük diszkreditálására, a vállalat pedig nem fizetett rá, tán még hasznot is húzott a munka szüneteltetéséből, és hogy ebből a haszonból kik és mennyivel részesedtek — csak sejtem, de határozottan nem állíthatom.

Subjektív véleményeknél ékebben beszélnek a tények.

A sztrájkolók nyomorának azonnali, valamelyes enyhítésére Erzsébet a bizottsággal együtt segélygyűjtő csoportokat szervezett: mintegy háromszáz munkás, munkásnő és kamasz széledt el a környéken, hogy a falvak lakóit megnyerjék, mozgósítsák ügyük támogatására. És a vártnál jóval több együttérző, áldozatkész lélekre találtak. A falusiak zsákszám hozták, küldték a krumplit, lisztet, babot, lencsét, frissen sült kenyeret nyomtak a gyerekek kezébe, egész tábla oldalszalonnákat emeltek le a szegről és jókívánásaikkal adták át a gyűjtőknek.

Közben Brassóban a párt szolidaritási akciókra szólította fel a fakitermelő és -feldolgozó üzemek munkásait, és ugyancsak gyűjtést indítottak a sztrájkolók javára. A vízbe dobott kő egyre táguló körökben borzolta fel a tó tükrét. Mire Erzsébet visszaérkezett Brassóba, hogy jelentse a történeteket, a pártbüro is eredményekkel fogadta őt. Úgy látták, nemcsak erkölcsi, de anyagi segítséggel is erősíthetik a sztrájkolók ellenállását. A büro döntött: Erzsébet térjen vissza a telepre, közölje a sztrájkolókkal, hogy a Kommunista Párt küldötte, tolmácsolja a párt forradalmi üdvözlését, számoljon be a szolidaritási akciók első eredményeiről, és adja át a munkásoktól begyűjtött pénzt. (Tanúk szerint tizenötezer lejt.) Visszatérve már csak három bizalmival találkozott az elvtársnő, a többit letartóztatták és elvitték a csendőrök, ürügyet is produkálva lefogásukhoz. Így szólt a vád: a gépházban éjjel felrobbant egy petárda és megrongálta a gépeket. Senki nem tudja ma sem, mi volt az igaz az egészből, mert a robbanást nem hallották, megrongált gépeket nem láttak; ha egyáltalán történt valami, csak az üzemvezetőség provokációja lehetett, jogcímül a törvényesen meghirdetett és békésen lefolyó sztrájk vezetőinek a bebörtönzésére. Munkások részéről semmiféle erőszakos cselekmény, rongálás vagy bármi törvénybe ütköző tett nem fordult elő. Igaz, hogy sztrájkörséget nem állítottak, nem védték a gépeket idegenek támadása ellen, elfogadták Bartha Károly tanácsát, hogy fölösleges az efféle védekezés, könnyen összeütközéshez vezethet.

A visszatérő Guzman Erzsébetre várt a feladat, hogy segítsen újjászervezni, illetve kiegészíteni a sztrájkbizottságot, ami éppen eléggé nehéz feladat volt a csendőrökkel körülrárt telepen. Úgy döntöttek: a telepen kívül, az erdőben állítják meg a hazafelé baktató gyűjtőket, és közülük választják meg a bizottság új tagjait. Tervük azonban csak részben sikerült.

A gyűjtők egyenként szállingóztak az erdei ösvényen. Gyalogszerrel, mert a kisvonatra nem engedték felszállni őket. De zsákjaikat elrejtették a vasutasok a ponyvák alatt. Lassan gyülekeztek a fenyőkkel körülrárt tisztáson; közben a telepen is szájról szájra adták, hol lesz a találkozó, úgyhogy a telep felől is érkeztek munkások,

már-már tömeggyűléssé kerekedett az összesereglettek száma.

Guzman Erzsébet röviden, egyszerűen beszélt, elmondta, hogy ő az illegális Kommunisták Pártja küldötte, tolmácsolta a párt üzenetét, megvilágította saját szerepét, azért jött — mondta —, hogy segítségükre legyen ügyük sikeres befejezéséig. Szavait meghatott csend és örömteli felkiáltások kísérték. A munkások között többen akadtak, akik nem is tudták, hogy létezik Kommunisták Pártja, amely az ő érdekeiket védi, mások tudtak ugyan róla, de nem találták meg a hozzá vezető utat, ami nem is volt könnyű feladat abban az időben. Egy hajdani sztrájkbizottsági tag, harminc évvel később, így emlékezett az erdei gyűlésre: „Soha nem felejttem el azt az érzést, hogy már nem vagyunk egyedül. Valahol mégis gondoltak ránk, törődtek a mi dolgunkkal.”

A sztrájkbizottságot azonban ott és akkor nem sikerült kiegészíteniük, mivel többen hiányoztak azok közül, akikben a munkások leginkább megbíztak, és akiknek vállalniuk kellett volna az elkövetkező harcok vezetését. Az új sztrájkbizottság előtt elszánt férfiakat követelő feladatok állottak, mint tiltakozás a letartóztatások ellen, az elhurcolt sztrájkbizottsági tagok azonnali szabadon bocsátása, feltételek megteremtése a harc további folytatásához. Bármennyire veszélyes vállalkozás volt is, az új bizottság tagjait a telepen kellett megválasztaniuk. Ezért a pártküldött úgy döntött, hogy felmegy Komandóra.

Erzsébet a munkások és családtagjaik közé vegyülve bejutott a telepre. Egyenesen egy házhoz kísérték, hol már tudtak érkezéséről. Nyomában egyenként szállingóztak a legmegbízhatóbb emberek, ki az erdő felől jött, ki a patakon át, és pillanatok alatt tűntek; el a ház és a melléképületek védelmező falai között.

Ezen a gyűlésen beszélték meg a legközelebbi teendőket; elsőként, hogy mi történjék, ha a vállalat a sztrájk letörésére idegen munkásokat hozna a telepre. Mert úgy tudták, hogy erre készülődnek. És valóban, már másnap szembesültek a kész tényekkel. Csak annyi idejük maradt, hogy az asszonyok, a sztrájkbizottság döntése szerint, lesiettek Alsósiklóra, és ott fogadták a sztrájkto-

röket. A vonatról először a csendőrök ugráltak le, és puskatussal hadonászva szorították vissza a torkuk szakadtából kiáltozó asszonyokat. — Munkástelevérek, ne gyertek Komandóra! Hazudnak nektek, becsapnak. Ezerkét-száz munkás sztrájkol, törvényesen. Béremelést követelnek, jogokat, igazságot, ne törjétek le a sztrájkot! — A meghátráló munkásokat fegyverrel kényszerítették megállásra a csendőrök, mire az asszonyok szitkokat és kőzapot zúdítottak rájuk. A megzavarodott munkások hirtelen megfordultak, és futni kezdtek vissza Kovászna felé. A csendőrök nem őket üldözték, hanem rávetették magukat az asszonyokra, soraikból kirángatták a legbátrabbakat, és bekísérték őket az őrsre, onnan pedig Sepsiszentgyörgyre. Az első sztrájk törési kísérlet nem sikerült.

A fent említett gyűlés azonban az utolsó volt, amelyet Guzman Erzsébet és a sztrájkolok közösen tartottak Komandón.

Ugyanezt a gyűlést így beszélte el egy szemtanú:

— A sztrájk már öt hete tartott. Egy pénteki napon, úgy emlékszem, éppen tizenharmadika volt, Kónya bácsi, a kovásznai állatkúráló, feljött Tankó András csángóhoz, mert megbetegedett az egyik tehene. Vele jött egy vak fiatalember, egy Kis nevezetű kovásznai vasutas fia, meg egy lány. Mintha az a barna lány járt volna nálunk, nagyon ismerem forma volt, de sehogy se tudtam kitalálni, hogy kiféle. Jóvágású, keménykötésű fehérnépnek látszott. Gyalog jöttek az erdőn át, s egyenesen Tankókéhoz szálltak be. Alkonyodott már, felhős az ég, gondoltam, nagy vihar készül. Kónya bácsi úgy mondta volt Tankónénak, hogy a rokonait hozta magával, megéheztek szegények, jólesnék nekik egy falat vacsora. Tankóné sajtot, fehér kenyeret, savanyútejet tett az asztalra, vendégszerető asszony volt, illendően ellátta az idegeneket, aztán kiment a házból, hogy az állatok után nézzen.

Alig telt el öt perc, hát látja, hogy a lány kijő a házból, átmegy a nyárikonyhába, s mindjárt utána mintha két férfi is besomfordálna az ajtón. Aztán még egy. A kutyák is igen-igen ugattak, idegen járt a kertben. Nagy rosszféle lehet ez a lány — gondolta az asszony —, alig

teszi be a lábát, máris gyűlnek hozzá a férfiak. Romlott a világ, istentelen.

Lassan egészen besötétedett. Tankóné bezárta a tyúkokat éjszakára, enni adott a malacoknak, s éppen az üres moslékosvederrel ment át az udvaron, mikor két leányocská futott be a kapun. Azt üzenik — lihegték —, a vendégek tűnjenek el, de azonnal, mert keresik őket a csendőrök. Tankóné rémulten lépett be a házba, a lány kijött az udvarra, a kutyák veszettül ugattak, a nyári-konyhából többen futottak az erdő felé. S már jöttek is a csendőrök, marha nagy legények, fegyverrel, úgy körülzárták a házat, azt hittem, mindjárt összeroppantják, menekülni onnan nem lehetett. De mintha nem is akart volna az a lány, csak állt az udvaron egyedül, s annyit suttogott maga elé: — Ki árult el engem? — Azonnal megbilincseltek, kezén-lábán. Nem vezették el; húzták-lökdösték a puskatussal, így vitték el az őrsre. Utána a vak fiút is és a többieket, akiket hirtelenjében elkaphtak. Házkutatást is rendeztek, de semmit sem találtak, amitől még jobban megdühödtek, rátámadtak az istálló-ból visszatérő Kónyára és Tankó Andrásra, s őket is magukkal vitték.

Éjszaka az őrs körül összegyűltek az asszonyok. Tankóné is közöttük volt, vacsorát vitt az urának, de nem engedték be. Irtóztató jajgatás, nyögés, sikoltozás hallatszott ki a bezárt, sűrűn elfüggönyözött ablakok mögül, vékonyabb női hang meg vastag férfihangok. Ma is úgy látom magam előtt a lányt: áll az udvaron, egyedül.

Igy zajlott le az utolsó gyűlés. Részvevőit letartóztaták. Köztük Erzsébet volt az egyetlen idegen, őt vallatták meg elsőül. Azzal kezdték, ismerje be, hogy őt a Kommunista Párt küldte Komandóra, hogy fellázza a munkásokat a fennálló rend ellen. Hiába kínozták, semmit nem ismert be, egyetlen szót sem szólt. Utána a munkásbizalmiak következtek, ők sem árulták el a névtelen leányt, pedig kegyetlenül verték őket, segélykiáltásaikat — meg akarnak gyilkolni, segítség! — száz meg száz asszony, gyermek visszhangozta; az éjszaka borzalomban fuldokolt, jajgatással, sikoltozással telt meg — eresszék el az ártatlanokat! — de senki sem hallotta, senki, aki segíthetett volna.

Erzsébetet bikacsökkel, puskatussal verték, csomókban tépték ki a haját, farkaskutyát uszítottak rá, fekete lett a teste. Ha elájult, fellocsolták, talpra állították és tovább verték. Három éjjel tartott a vallatás, váltott csendőrlegényekkel, de a végén mind kimerült, elvégre ők is emberek, folytassák Szentgyörgyön, ne henyéljenek a megyei urak sem.

A megyeszékhelyen egy őrnagy hallgatta ki, finom ember, erősen méltatlankodott: — De kérem, miért állítja, hogy kínozták, mikor itt fekszik előttem a jelentés, hogy a legcsekélyebb bántódás sem érte, hajszála sem görbült. — Az őrnagy civilizált módszerrel dolgozott, sima szavakkal, ígéretekkel igyekezett rávenni a vádlottat, hogy ismerje el bűnösségét, sőt: ha segítségükre lesz a többiek leleplezésében, azonnal szabadon engedi. De ő se ért célt. Mire bekötötték Erzsébetet az istállóba, a lovak mellé.

Huszonnégy óra elteltével a vádlott követelte, hogy adják át a törvényszéknek, s mivel ez nem történt meg, hát egy hét után éhségstrájkba kezdett. Ekkor a párt Szentgyörgyre küldte Ilonát, a testvérét, aki a csendőrségen ragaszkodott ahhoz, hogy látni akarja a nővérét, mert azt beszélik, hogy agyonverték. Az őrnagy egy fel-tétellel engedélyezte a találkozást, ha mindketten háttal egymásnak, a fal felé fordulva, öt percig beszélgetnek. Ilona azonban hirtelen megfordult, testvére úgyszintén, aki lélegzet nélkül mondta és mondta a magáét, de szót sem kellett volna szólnia, húga úgy is látta, hogy mi történt vele. A csendőr ordított, többen beszaladtak — és „a beszélgetőnek” vége szakadt. A következő héten Brassóba szállították Erzsébetet, és ügye a törvényesnek nevezett eljárások útvesztőjében sodródott tovább. Hosszú hónapokon át, míg végül felmentették, mert pert sem indíthattak ellene, tárgyi bizonyíték és tanúk híján, így el-ejtették a vádat, és Guzman Erzsébetet hazatoloncolták Nagyváradra.

Júliusban a világszociális helyzet valamelyest javult. Az árak ugyan nem emelkedtek, de nőtt a kereslet, megpezdült a vásárlókedv. Háború felhői gyülekeztek a láthatáron. Okos vizslák ilyenkor rögtön szagot kapnak. Az

Erdélyi Erdőipar központjában elhatározták, hogy a sztrájkot le kell törni. Az utóbbi hetek költségeinek röpké áttekintése megmutatta, hogy az öthetes kiesés kedvező, de kedvezőtlen eredményekkel is járt, amit nyertek a vámon, elveszítették a réven, további huzavonának helye nincs. A száz csendőr egyre szemtelenebbül fogyaszt, dolguk pedig nincs, a munkásokat már kellőképpen megfélemlítették, a verések, kínzások csak néhány napjukat vették igénybe, a bekebelezett borjak, bárányok és az elnyelt italok mennyisége igazán nem állt arányban a végzett munkával. Még kevésbé a napi zsold, amit ugyancsak a vállalat fizetett. Ideje megszabadulni az ingyenélőktől. Távozásuk előtt azonban még egy látványos fegyvertényt kellett végrehajtaniuk.

Az irodán elhatározták, hogy a sztrájkot letörik. Barthaival megegyeztek, hogy a munkásbizalmiakkal nem tárgyalnak. Az üzemet csendőrség zárta körül. Néhány lerongyolt, éhes munkás este a gyár közelébe lopakodott, és a sötétség leple alatt felajánlotta szolgálatait. Értelmetlen a további ellenállás, ők már régebb szívesen munkába álltak volna — mondták —, de a többiek nem engedték. Most pedig nem kellett.

Egy mozdony is kompromittálhatja magát. A régi jó 15-ös másnap élete legszegényteljesebb útjára kényszerült: Felsősiklótól Komandóig. Több száz bélafalvi munkást szállított a telepre. Messziről jöttek, Groedelék egy távoli fatelepéről, nem ismerték a sztrájkolókat, és legyünk jóindulatúak, tételezzük fel, hogy nem is tudták, hova, mi célból utaztatják őket. Zárt sorokban, karhatalmi fedezettel, némán vonultak be a fűrészcsarnokba, és elfoglalták a még csak nem is védett gépeket. Fegyvercsövek meredtek rájuk, s hogy mit éreztek, amikor felüvöltöttek a gatterek, sikoltozni kezdtek a cirkulák, azt csak ők mondhatnák meg.

Bartha még egyszer, utoljára megjelent a telepen. Megtört hangon, bátorságra buzdítva sürgette — a megegyezést. S mint aki missziót teljesít, kenetes szavakkal balzsamozta a sebeket. Hittek-e még neki? Azután sietve és sínautón, nem gyalog, mint annak előtte, elhagyta a telepet. Az állomáson melegen búcsúzott az üzemvezető-

től, paroláztak, és az arra ügyelgők úgy látták, hogy a rőtszakállú titkár elégedetten ugrik fel a masinára.

A csendőrkapitány, százada élén, két héttel később vonult ki az állomásra. Jóbörben voltak a legények, használt nekik a magaslati levegő. Parancsnokuk, távozás előtt, még körbesétált a századdal az iroda előtti téren, maga pedig egy percre beugrott az igazgatói szobába. Hogy bent a hús falak között mi történt, a krónikás csak sejtí, de biztosan nem állíthatja.

Komandó történetének hősi fejezete véget ért, és elkövetkezett a megtorlás.

A munkásokat egyenként hívták be az irodára. Az igazgatóság nem tárgyalt sem az összmunkássággal, sem a megbízottaival, csakis személy szerint mindenkivel külön-külön, és csak az esti órákban, villanyfénynél. Gyors eljárás volt, egyetlen kérdés: dolgozol-e a vállalat feltételei alapján? Igen — nem? Maradsz — mehetsz. Később persze még a feltételeket elfogadók közül is többieket elbocsájtottak, aszerint, hogy hangosabban vagy csendesebben viszonyultak-e a lezajlott eseményekhez. Zömükben bocsátották el a régi munkásokat, mint akikben ezután már egyáltalán nem bízhatnak; „rosszul vizsgáztak hűségből”, mondták, és kétszázötven családot az utcára tettek. Máról holnapra az otthonukat is el kellett hagyniuk, mivel a lakások fölött a cég rendelkezett, akinek felmondtak, annak családjával együtt távoznia kellett a telepről. Egyszerre veszítették el kenyérüket és hajlékukat, amely rozzant volt ugyan, de mégis tető a fejük fölött. Számos családtalan, erejében még bízó fiatalember önként mondott fel, nem csupán a leszorított bérek, egyre nyomorúságosabb létfeltételek miatt, hanem mert úgy gondolták, ha önként távoznak, legalább megkapják a felmondási időre járó bérüket is, így értékes napokat nyernek munkakeresésre.

A sztrájkvezetőknek természetesen az elsők között mondtak fel. Azonnal távozniuk kellett. Volt, aki nem várta be a hivatalos ukázt, egyszerűen eltűnt, mint Simion Vasile, a sztrájkbizottság elnöke, és Tifus Miron, a famunkások képviselője; nekik úgy nyomuk veszett, hogy máig sem sikerült felderítenem, hova mentek, mihez

fogtak. A telepen maradtak utolsó napjait — búcsúzóul — a csendőrség, amennyire tőle telt, megkeserítette; figyelték, zaklatták, fenyegették őket, úgyhogy maguk igyekeztek mielőbb elhagyni szülőhelyüket. Legközelebről Nagy Mihály sorsát ismerem, ő a fémmunkásokat képviselte a bizottságban, elbocsájtása után apám alkalmazta ideiglenesen mint házgondnokot Brassóban, ahonnan később a Hess cukorkagyárba került mint géplakatos. Évekkel később Kézdivásárhelyen telepedett le, és ha emlékezetem nem csal, a felszabadulás után szakszervezeti aktivista lett belőle.

A Kárpátok lejtőin megindult az új népvándorlás. S mint háborúk idején ellenséges csapatok elől, úgy menekültek, kallódtak százak az országutakon, nem tudták, hova, merre; a telepre ugyanakkor százak érkeztek, akik szintén nem tudták, mivégre. Taligákon, kerekekre szerelt szánkókon szállították szegényes motyójukat, népes családok, húsz-harminc vagy még több évi gürcölésük eredményét. Lepedőbe kötött batyuk, zöldre mázolt katonaládák, nyikorgó kosarak, néhány kopott bútordarab és sok gyermek — ennyi volt a leltár, így vonultak el a telepről tisztességben megőszült, megrokkant emberek. A siklón azután, a pályatestet felező váltónál, ahol a völgyet a fennsikkal összekötő sínpár újabb sínpárt bocsát ki magából, és a magasba szálló kocsi mélybe ereszkedő társát köszönti, a találkozásnak eme valóságos és jelképes pillanatában, egymás szemébe néztek indulók és érkezők.

A sztrájkot leverték. A telep lezüllesztését tervszerűen vitték végbe. Új munkások jöttek, az előbbieknél még olcsóbbak, akiket már semmi sem kötött Komandóhoz. Átszállóhely lett, rövid megálló, ideiglenes falat kenyér. Legtöbbjük a családját sem hozta magával: egyedül könnyebb az utazás, néhanapján hazaküldött a faluba pár lejt, már ami megmaradt a zsebében, azon tengette életét asszony, gyerek. Munkáját figyelmen kívül, közönyösen végezte, miért izzadjon, ölje magát, ha holnap vagy holnapután úgyis útilaput kötnek a talpára, s vándorolhat tovább új munkahelyet keresni. Az erővel takarékoskodni kell, nem bibliai korszak az, amelyből sohasem fogy ki az olaj. Változtak a munkások, számuk apadt, kevesebb jött,

mint elment. Az érkezőknek idejük sem jutott rá, hogy összeszokjanak gépükkel, még kevésbé, hogy összenőjenek vele. A kíméletre szoruló öreg masinák sorra ki-dőltek, és szaporodtak a fűrészporba hulló ujjak, a meg-csonkult kezek.

... Egy londoni nehézipari üzemben, ahol dolgoztam, a láthatatlan tulajdonos látható képviselője egyre modernizált. Nemcsak a csarnok gépeit cserélte és egészítette ki korszerűbbekkel: a munkásoknak is kedvezett, néha már-már hízelgett nekik. Pihenőszobát rendezett be a nőmunkásoknak, heverővel és karosszékekkel, ahol havonta három napon át két-két órát pihenhettünk. Zuhanyt szereltetett a mosdóba, a férfiaknak villanyborotvához kapcsolókat és tükröket, hogy munkakezdés előtt vagy után borotválkozhassanak, ugyanis az angol munkás naponta borotválkozik — és állította, hogy apró befektetései kifizetődők, többszörösen visszatérülnek. Ha jobb kedvvel dolgoznak a munkások, többet termelnek.

A Groedel fivérek vagy nem értették meg a monopolkapitalizmus parancsát, vagy nem érdekelte őket többé Komandó, az angol és svájci bankok pedig — a javuló piaci föltételek ellenére — nem fektettek egy fillért sem kelet-európai gyarmatuk jövőjébe. A harmincas évek alkonyán Komandó a veszteség rovatba került a nagykönyvben.

A cég még azokat az apró engedményeket is megvonta, amelyek az emberségesebb bánásmód látszatát kelthették volna, a munkásokat megalázták, emberi méltóságuk morzsáitól fosztották meg, és napról napra rombolták a munkakedvüket is. Lazult az együvé-tartozás érzése, munka helyett egymást lesték, szaporodtak a spiclik, a veszekedések, verekedések, jobb híján egymásba mártották a kést. Csökkent a termelés, nőtt az önköltség, a profit pedig — hiába nyomták le a béreket — egyre kevesebb lett.

A telepről elűzött munkások szétszéledtek, jutott belőlük az ország különböző tájaira, s amennyire követtem életüket, nem hoztak szégyent Komandóra. A legjobbak máshol, más üzemekben értékesítették első, levert sztrájkjuk tapasztalatait. Tudták, hogy nagy árat fizettek a tudásukért, hiszékenyek voltak, bedőltek lelkiis-

meretlen biztatásoknak, nem ismerték a szervezkedést, még kevésbé a konspiráció elemi szabályait, és csak szenvednitudásukban, de nem erejükben bíztak. Áldozatuk mégsem volt céltalan; hogy mit nyertek a sztrájkon, később mutatkozott meg, az antifasiszta harcban, az illegális mozgalomban, a helytállás nagy próbáin.

A sivár nyomorúságból hivalkodóan rítt ki a vadász-kastély. A patakon túl, virágos rétek között, enyhén emelkedő dombon épült, terméskő alapra aranybarnára pácolt fenyőrönkökből. Villogó ablakai, a mögülük kiszűrődő zaj, zene, mint sötétség hullámain ringó hajó küldte fényjeleit éjszakánként a telepre. Mulattak a kastélyban. Soha annyi külföldi úr és hölgy nem nyúlt el a karosszékekben — és micsoda karosszékekben! —, favázakra hurkolt vaddisznó- és borjúbőr ölen elegáns sportöltözetben, estélyi ruhákban vagy annál is lengébb negligséiben, amint éppen az alkalom kívánta. Németül, franciául, angolul csevegtek, nemzetköziségüket és hangulatukat nem zavarta a háború. Vajon hány ilyen kies zuga volt akkoriban a világnak?

A vendégeket szállítmányok előzték meg. A kastélyban nem jegyre osztották az élelmet — ládászám érkeztek a különlegességek: francia pezsgő, olasz bor, skót whisky, svájci sajtok, holland csokoládé, strasbourggi libamáj, svéd halkonzervek — nemzetközi volt az ellátás. A dobozok címkéit kibetűzni sem tudta a személyzet, kibontani csak az öreg Nazi kisasszony utasításai szerint merték a titokzatos és káprázatos csomagocskákat, a különböző kenőcsökből, porokból kocsonyák, krémek, habok nőttek ki, emeletes torták és illatos gyümölcsparfék. Míg az urak vadásztak vagy pirospettyes pisztrángra horgásztak, a személyzet óvatosan körülszaglászta a csemegéket, s csak miután meggyőződött, hogy nem mérgezetek, csak akkor tűnt el egyik doboz a másik után az ámuldozók kezén. A kastély konyhája oázis volt a sivatagban. Szerencsésnek nevezhette magát, aki behúzódhatott a falai közé, és ügyködhetett a fazekak körül. Ismerek olyan ügyes mosónőt, aki a lányainak kelengyét gyűjtött össze a kastély szennyeséből, szakácsnőt, aki fél sonkákat adogatott ki sötétben az ablakon: már inkább lakjék jól a család,

mintsem a disznók falják fel a sok maradékot. Rajnai borok, francia pezsgők teljes erkölcsi fölmentéssel gurguláztak le az avatatlan torkokon; kimondatlanul is tudták ők, hogy aki dolgozik, annak enni, inni is joga van. Igaz viszont, hogy a kastélyban szolgáló és kiszolgáló személyzetet gyűlölték a kívülrekedtek. Évek múltán is, amikor a történelem rég elsöpörte már a mulatozókat, és a kastélyban orvosi rendelő és szülészeti működött, a telepiek még akkor is sápadt dühvel emlegették a szerencsések nevét.

De miért költekeztek Groedelék? Nyilván nem felebaráti szeretetből, nem is hejehujás jókedvükben. Megfontoltan ölték bele pénzüket a mulatságba, hasznot kellett volna hajtania az eszem-iszomnak. Azt remélték, üzletfeleiket csak behúzzák a csöbe, addig mákonyozzák őket, amíg kinyílik zsebükben a csekkfüzet. De ők részegen is józanok maradtak. Egyetlen pillanatra se felejtették el, hogy az általuk képviselt bankok ugyancsak nem emberbaráti kötelességérzettől hajtva szálltak be a süllyedő hajóba, hogy betömjék a lékeket, partra segítsék a fuldokló családokat. A bankok megragadták a kínálkozó alkalmat, hogy viszonylag kis tőkebefektetéssel mélyebben hatoljanak be Románia gazdasági életébe, és bonyolult üzleti manőverekkel majdan megsokszorozzák befektetett tőkéjüket, gazdasági és politikai hatalmukat. Harmincháromban, a német nemzetiszocialista párt választási győzelme idején, tervük reálisnak, hibátlannak látszott, nyugati pénzmágnások akkoriban nehéz milliókat áldoztak a fasiszták győzelmére, bőkezűen adakoztak a kommunista-ellenes alapra. Hitler hatalomra jutását — nem utolsó sorban — az amerikai, angol, francia és természetesen német nagytőke készítette elő és szilárdította meg, és hogy a befektetések kamatai nem térültek meg a nemzetközi elvárásoknak megfelelően — nem az adakozókon múlt.

Lírai hevület egyik fél részéről sem ködösítette a kapcsolatokat, s ha később mégis sok csalódás érte őket, nem érzelmességük okozta. A futurológia tudománya akkoriban nem divatozott még, kibernetikus gépek sem fürkészték a törékeny jövő titkait, ki-ki a józan észére bízott, és ma, évtizedek távolából visszapillantva, hajlamosak va-

gyunk azt hinni, hogy még bölcs előrelátás, óvatos meg-gondolás is alig-alig irányította a nemzetközi tőke húzá-sait. Különben hogy követhettek volna el annyi kataszt-rofálisnak bizonyult tévedést...

Komandót a bécsi döntés kettévágta. A kés pontosan a fő ütőeret találta el. A telep és közvetlen környéke Magyarországhoz, az erdők Romániához csapódtak. Az üzemet nem táplálták az erdők, a fát nem volt hol fel-dolgozni. Ki tudja, talán a holding társaság éppen erre az eshetőségre spekulált, a kétfelé játékra, mert azonmód tárgyalásokba bocsátkozott Romániában fekvő erdei el-adásáról, magyarországi üzemet pedig a szó szoros értel-mében kifosztotta.

A költséges vadászatokra érkező urak mintha leányné-zőbe jöttek volna: számba vették a menyasszony ho-zománnyát, kipuhatták a család híret, hitelét, és finnyá-san fintorogtak. Nyilván ők is tudták, hogy a nagy „fel-dobás” a lejtőre került lányosház, a szülők kétségbeesett kapkodása csupán, hátha az utolsó pillanatban sikerül gazdag kérőt keríteniök az elszegényedett hajadonnak.

Nagy kincset nem találtak Komandón. Kimustrált ma-sinákat, agyonkoptatott üzemi berendezést. Ami még ért valamit, a bükkgyári felszerelés meg néhány modernebb fűrészgép, rövid úton tűnt el a telepről. A sztálingrádi csata után sietve leszereltek, ládába csomagoltak min-den használható alkatrészt, de hogy hova szállították el a ládákat, nem tudom. A fűrészcarnok rozsdás hullám-lemez-tetőzete alatt néhány ócska gatter még dohogott egy ideig, de hamarosan kifogytak a fából, mert messzire már nem kutagoltak el, igaz, nem is igen volt hova. Vágták a fát, ahol éppen találták, minél közelebb, annál jobb. A telep közvetlen környékét sem kímélték, mely pedig mindig, a legmohóbb erdőfalás idején is tabu volt. Vandál dühvel mészárolták a fenyvesekből fűzött fenséges ko-szorút, mely a gyárat, a szomorú faházakat, vajsárga kásztákat, rönköket, patakokat, réteket, az egész telepet glóriaként övezte. Eltűnt a Hosszúgyenest nyílegyene-sen szegélyező erdő, a papolci út mentén húzódó öreg-fenyves, a Kecskéfej hűvös sötétje, epret, gombát rejtő titkos zugok, melyeket csak mi ismertünk, fa odvába rej-tett szerelmes üzeneteink, az első cigaretta füstje, első

csók íze, még az udvarunkat díszítő öt fenyő is. Eltűnt az ifjúság.

Felfalták a gépek. És a meggyalázott föld, mintha szégyellte volna póreségét, fűvel, vadvirággal takarta el sebeit.

18

A régi félelem, mely már a harmincas évek elején kísértett, hogy rövidesen kimerülnek az erdők, elfogy a fa, a bécsi döntés után máról holnapra valósággá vált. A telepet körülölelő erdősáv csak ideig-óráig segített, sovány vigasznak, még önáltatásnak is kevés volt. Senkit sem lepett meg, hogy néhány hónap múlva csoportosan bocsátották el az új munkásokat, csak a vezérigazgató, az új igazgató, Kovásznán a teljhatalmú üzemvezető, Kaufman, és néhány hivatalnok maradt a helyén. Ugyancsak bizonytalan kilátásokkal. No még a jegyző és a magyar hadsereg néhány tisztje, katonája örködött az ismét határállomássá vedlett telep nyugalma fölött. Ők azonban nem panaszkodhattak, jól ment soruk. A kaszinó emeletén lefoglalták a szobákat, berendezkedtek, mint akik az idők végezetéig ott lakoznak; külön étteremben, fehér abrosszal terített asztalnál étkeztek. És milyen kitűnően! Lichtenstein Henrik és felesége, a konyha vezetője, a szívüket is odatálalták a dús étkek mellé, csak ne bántsák őket a szilaj kedvű tiszturak.

Kislány koromban édesanyámmal egyszer Pestre utaztunk rokonlátogatásra. Ciska néniel, nagyanyai nagynénimmal egy félsötét, kopott, öreg limlomokkal telítüzdelt Aradi utcai lakásban találkoztam először. Negyvenötödik éve felé járhatott, ami öregkornak számított akkor egy szépasszonynál, de Ciska néni bátran dacolt az idővel és az előítéletekkel. Én fiatalnak és gyönyörűnek láttam. Kecses, karcús alakja körül vibrált a levegő, rüssölt, rafolt és puffolt selymei, mint vitorlák a szélben, dagadtak, homlokába hulló vörösszőke tincsei fölött a fátylas kis kalap, kezében fodros napernyő — olyan volt, mint egy Krúdy-regény hősnője. Szelleme is elbűvölt, kedves, könnyed, nevetésre ingerlő volt minden szava, ontotta a

hízlgő vagy gunyorosan csipkelődő ötleteket, ha visszagondolok rá, olyannak látom őt, mint a francia impreszionizmus fényből és árnyékból kikevert hölgyeinek az Aradi utcába száműzött szegény rokonát.

Ciska néném három csinos lánya közül a legfiatalabbhoz fűződtek a legvérmesebb remények. És íme, Margitból néhány év elteltével az elegáns, mondén Gitta lett, fölfelé ívelt a csillaga, hogy aztán hirtelen fordulattal a töltött káposzta és túróscsusza birodalmában kössön ki. A nők csodálatos változásokra képesek. Esküvőmre érkezett először Komandóra, fővárosi sikerei alkonyán, de első fölösleges kilói ellenére is roppant csinosan. Királynői termet — mondogatták a derék komandóiak, s mi sem volt természetesebb, mint hogy Bubi úr, a facér fiatalember, beleszeressen. Alacsony volt ugyan, köpcös és apró szemű, de jómódú, kedélyes legényember, aki tenyerén hordozza majd a feleségét — így mondta ő és így hittük mi. Választottja pedig csöndben, magában, összevetette a pesti szegénységet a komandói jóléttel, ottani irigyeit itteni pártfogóival, bizonytalanságot a védettséggel, és elfogadta Bubi úr feléje nyújtott kezét. A döntés nem eshetett könnyen szegény szívének, húszegynéhány évével merészebb álmokat szőhetett a boldogságról, de ennél nagyobb partira nem számíthatott hozomány nélkül egy elvált asszony. Évekkel később, amikor leánykája megszületett, így vallott nekem: — Hazamegyek Pestre látogatóba, és az én gyönyörű gyermekemet csipkés, fodros kocsijában megsétáltatom az Aradi utcán. Hadd lássák! Megmutatom a világnak, hogy hiába pletykáltak annyit, mégis boldog anya lett belőlem. Ha ezt megérem, nekem is megérte.

Nem mutatta meg a világnak. Pedig Cilike után Gyurit is megszülte, két igazán gyönyörű gyermeke volt, nem rajta múltott, hogy e szerény elégtételt nem szerezhette meg sebzett szívének.

Esténként, amíg a tiszturak fehér asztal körül poharaztak, a család a legbelső szobában, behúzott függönyök mögött vagyontmentésről tanácskozott. Legtitkosabb terveibe azonban a férj még közvetlen családtagjait sem avatta be. Elásott aranyokról, dióhéjban kicsempészett ékszerekről ma is legendák keringenek a telepen. Azóta nem

egy ember ásott le már a föld mélyébe sötét erdőzugokban, különös alakú sziklák tövében, lépésekkel jobbra és balra kimért titokzatos számítások szerint — de nem találtak semmit. Nem találták meg se a török pasák messés drágaköveit, se a zsidó kantinos elásott aranyát.

A család naivan, mit sem sejtő jóhiszeműséggel bízott a hatóságban és a hadfiakban, képzeletüket sem járta meg, hogy annyi dús falat, márkás ital után, amelyet asztaluknál fogyasztottak, de érte sohasem fizettek, ne éreznének hálát legalább egy figyelmeztető kacsintás erejéig. A határ három kilométerre húzódott a teleptől; a határőrök is megkapták a maguk részét, egyetlen óra elég lett volna a menekülésre. Hogy veszedelem közeleg, érezte Bubi úr, de milyen veszedelem és honnan, milyen erővel fenyeget, mit tartogat számukra, fogalma sem volt róla. Végtére a vagyonát csak nem dobhatja oda ebek harmincadjára; komoly ember a jövőre is gondol, a gyerekei jövőjére, mit mondana nekik, ha felnővén megkérdeznék: hosszú életed során semmit sem gyűjtöttél, nem hagyysz ránk egy lyukas krajcárt sem? Felelős ő azért a vagyonért, amit az apja gyűjtögetett, s ő szépen továbbgyarapított, nem veszhet el csak úgy máról holnapra az egész. Különben is, mi történhet? Legfőljebb behívják munkára, sáncot ásni, mint az első világháborúban, a munkaszolgálatból aztán könnyen fölmenteti magát, szükség van rá, igazolják a tiszturak. Megígérték. Érdekes, mennyire szeretik őt, ha berúgnak, tegeződnek vele, tréfálkoznak a feleségével, simogatják a Cilike rézszőke haját, meg-meghuzigálják a csípőjét verdeső vas-tag varkocsát.

Józan ész, okoskodás, tapasztalat. Elavult fogalmak, nem segítenek. Lichtensteinéknek senki sem jelezte, egyetlen szóval, bár egy pillantással sem a közelgő veszélyt. Nem súgta meg senki: meneküljete. Se nekik, se másoknak. Tisztek, közkatonák, hatósági személyek fegyelmezetten figyelték a vesztüket, olyanformán, mint erdőn a vadőr a csapdába gyanútlanul besétáló állatot. Délelőtt összeterelték őket, egy-két hazugsággal megnyugtattak asszonyt, gyermeket, szuronyos katonák közrefogták az alig tucatnyi áldozatot számláló menetet, kivonultak velük az állomásra és leutaztak Kovásznára. Ott aztán

sokasodott a csoport, melljük került Gábor Dezső, aki-
nek kezéből havonta átvették a vesztegetési pénzt, sudár
termetű, szép leánya, aki az irodájukon dolgozott, s akit
szerelmi ajánlataikkal környékeztek, és még annyian a
szenvadások hosszú útján.

Elviselhetetlen a gondolat, hogy millió és milló ember
a védekezés egyetlen mozdulata, a támadás halvány szán-
déka nélkül, bárányszelídséggel, áldozati ártatlansággal
adta meg magát, mint elkerülhetetlen végzetét fogadta
el az ocsmányul kitervelt halált. De aki nem volt részese
a történelmi borzalomnak, nem őrlődött a kerekék között,
az ne ítélkezzék. Cilike és Gyuri nem védekezett és nem
támadt, anyjukkal együtt megfulladtak a gázkamrá-
ban.

Bár nem ide tartozik, azért elmondom, folytatásként
vagy végakkordnak. A lekerekítés vágya dolgozik ben-
nem, holott tudom, hogy a valóság meséi nem kerekék,
úgy lebegnek csak ég és föld között, mint a füst.

Évekkel később örök honvágyam elvitt ismét a telep-
re. Alkonyatkor érkeztem meg, kékesszürke ködfelhős idő-
ben: a gyárkémény feketeségét puha párákba bonyálta,
az állomás, a raktárépületek, kocsik, farakások mintha
fehéren lebegtek volna a fagyos levegőben. Este ott ültem
Krisztinával a tágas konyhában. Örvendezve, de titkolt
szomorúsággal méregettük egymást. Megöregedtünk mind-
ketten. Csak nem egyformán; Krisztina arca keskenyebb,
élesebb lett, kezén kidudorodtak az erek. Alakja száraz,
szikár; amint a bükkfahasábokat vetette a tűzre, hosszú
fekete szoknyája üresen harangozott a csípője körül.

— Kemény telünk van — mondta.

— Az. — Félig hunyt szemmel figyeltem az arcát.
Dacos, egyenes orra megnyúlt, kiugró arccsontja alatt sö-
tét árnyékok gyűlnek az üregekbe. Magas, régen oly si-
ma homlokán megsárgult a bőr. Úgy öregszik, mint egy
férfi, pipa illenék a szájába. Nem is tudom, hogy ez a
mexikói freskókra kívánczó indián asszony hogy került
fel ide a hegy tetejére. Ebbe a kékre meszelt, málladozó
falú házba.

— Kemény telünk van — mondta ismét Krisztina.

— Az.

— Igazi nagyidő.

— Az — bólintottam.

— Mint akkor.

— Mikor?

— Azon a télen. Mikor elmúlt az asszonyi dicsőségem.

— Régen volt?

— Vagy hús esztendeje, tán már több is, nem emlékszem, csak annyit tudok, hogy decemberben volt.

Krisztina hallgatott. Sokáig. Künn a fehér takaró alatt megreccsent a zszindelytető, benn бүкkszagú meleg volt. A férfiak vadászni mentek. Milyen gyönyörű csend van itt. Hallom a csendet. Három egész nap pihenhetek, sem mire nem gondolok, csak pihenek. Csatangolok a patakparton, hóban kitaposott ösvényeken, szikrázó erdei csapásokon, és éjszaka mélyen, álmatlanul alszom.

A ház magában áll, patak felé lejtő rét közepén. Kutya nincs, széttépték a farkasok. Szemben a hegy alján kopár бүkkök, feljebb sötétzöld fenyők, a legkisebb ágak hegyén remegnek a tűlevelek. A fák alatt lábnyomok vonulnak, talán nyúl, talán őz patája rajzolta puhán a hóba, nappal tisztán látszanak, éjszaka ezektől a jelektől még titokzatosabb lesz a magány.

Frissen sült krumpli szaga a konyhában. Izzik a kemenceajtó. Villany nincs. A vezetékek még nem nyújtóztak idáig, s a háziak tán nem is bánják. Krisztina férje petróleumlámpa mellett is ellapozgat a bibliában; amennyit olvasni kíván, elég ahhoz a gyertya fénye is. Fontosabb a szövegnél a maga gondolata, bölcs magyarázatok, bűnbánat és jövendölés. Fia pedig ritkán tölti otthon az estét. Krisztina zsörtöl, a nagy dinamók közepében neki viharlámpát kell gyújtania, hogy eligazítsa éjszakára az állatokat. Az istállóban aztán megcsendesedik, kibékítik a kérődző tehenek. Nyugodtan lép be a házba, teknő mellé áll, kovászol a hajnali dagasztáshoz. Közben eltöpreng élet és halál dolgain; tűnődni könnyebb gyertyavilágnál, mint villanyfényben. Ki tudja, ha a konyha sarkaiban nem guggolnának lomha árnyak, és az ágy nem ringana mint bárka a fekete vízen, talán ő sem mondana efféléket: — Jó neked, te Bálint, nem is tudod, hogy milyen jó. Olvasod az Írást és hiszed, amit mond.

Aki hisz, könnyebben hal meg. Vajon nem a halál ellen gondolták ki a vallást?

A hosszú asztal végén egyetlen szál gyertya ég. Beszélgetéshez annyi elég. Krisztina arca a kályha ajtajától külön világítást is kap, átpiroslik, megfiatalodik. Én az asztal keskenyebb oldalán ülök, homályban, zavartalanul fürkészhetem szigorú arcát, zárt vonásait és az állandóan változó, külön történetet elbeszélő tekintet mögött a rég elszállt időt.

— A férfiak akkor is vadászni jártak volt — mondja Krisztina hosszú hallgatás után —, nagyurakkal vadásztak, pártbéli fejeseikkel. Harmadik napja vártam vissza őket. A ház körül fekete csend, hold se süttött. Itt ültem, ehelyt, a gyertyát elfújtam, ne fogyjon, és belébámultam a tűzbe. Vártam és vártam. Senki se számolta még össze, hány órát várnak az asszonyok esténként a világban?

Egyszer hallom, mintha léptek csikorognának a havon. Jönnek! De nem a Bálint lépése, a fiamé se, az ő léptüket megismerem ezer között is; ki járhat kint ilyen későn? Valaki lassan lenyomta a kilincset, s hogy nem engedett, megkoppantotta az ajtót. Jövök már, nyitok — kiáltottam ki, de nem mozdultam. Valami rossz érzés fogott el, nem kívántam ajtót nyitni, tudni sem akartam, ki áll kint. Meggyújtottam a gyertyát. Dörömbölés. Jövök, jövök, mit lármázik, magamra kell hogy kapjak valamit.

Samu bá, az éjjeliőr topogott az ajtó előtt. Bogos Samu, az, aki húzza a lábát. Sürgős üzenettel érkezett: induljak azonnal a néptanács elejibe. Most? Éjnek évadján? Ebben a szent percben, erősködött Samu bá, így szól a parancs. Nem akartam menni, de az öreg rám nézett avval a sokat látott szemivel, s csöndesen azt mondta: Nyughass, Krisztina, ne böcsködj, a parancs — parancs. Magamra kaptam a jó kabátom, fejemre a fekete hárászkendőm, ha látni akarnak, ám lássanak, bekulcsoltam az ajtót, s elindultunk. Az ösvényen én mentem elől, nyomomban Samu bá. Magát börtönőrnek küldték? — kérdeztem, de az öreg nem válaszolt, óvatosan bicegett a csúszós úton, meg-meglóbálta a viharlámpát. Sűrű, szurokfekete éjszaka volt, még a hó sem világított,

úgy szállongtunk ketten a pusztaságban, mint valami szellemek, mint akik elhagyták a földi mezőket, s most ködutakon bolyonganak a semmi felé.

A kerítések térítettek magamhoz. Vajon mit akarhatnak tőlem? Ilyenkor, éjszaka? Sok újdonság jött az új időkkel, hátha most így szokás. Télifa lenne vagy minek híjják? Tán Kelemen miniszter akar lenni? Kitelik az eszétől. Vagy éppen velem akar hencegni, felmondhatja velem a nőszervezetet, merthogy abban sokat fáradoztam.

Beljebb a házak között már nem ragadt olyan sűrűn a sötétség, világított egy-egy körte a póznák tetején, s elvéve még egy-egy ablakból is szivárgott a fény. Tán olyan is akadt, aki figyelte, mi történik abban a késői órában. Különös érzés telepedett a mellemre: mi lesz velem? Ha legalább az uram itthon lenne.

Baktattunk a kultúrház felé, mert kultúrház lett a kaszinóból, a kerek Bubi úr boltjából szövetkezeti kereskedelem, de egy maradt: a pálinka, azt ma is a tolóablakon át adják ki, csak nem iccés üvegben, hanem közönséges pohárban.

Samu bá nem maradt el tőlem, követett, mint az árnyékom. Fel a lépcsőn, végig a folyosón, az erkélyen át, egészen a ház legutolsó sarkáig. Egy ajtó előtt megállt. Karomra tette a bogos kezét, mutatóujjával csendre intett. Beléptem. Az első percben semmit se láttam, a vastag szivarfüst mindent bebonyált. Egy gyengécske körte csak akkora fényt vetett az asztalra, mint a tenyerem. Lassan földerengett benne egy kéz, egy ing ujja, fehér papír. Éreztem, hogy több szem néz, mind csak engem, egyedül engem. Elszorult a szívem, de összerántottam magam, s léptem egyet az asztal felé. Arcok. Keletlen tészta színű arcok, vastag füst, borszag. Úgy négyen-ötön ülhettek az asztal túlfelén, az innensőn én álltam egyedül.

Középen Kelemen ült, a néptanácsi elnök. Elsőül az ő kerek, csupasz képét ismertem fel, mellette egy szemüveges úriember forma idegen, utána a nagypofájú suszter, aztán a bérelszámoló, aki különben éppen úgy csal, mint régen a pénztárnok úr. Balra is egy idegen ült, városi elvtárs lehetett, vállát előredöntve majdnem ráfe-

küdt az asztalra, mintha legszívesebben ott helyben elaludnék. Utoljára vettem észre Mátét, a zabigyereket, a fiammal járt iskolába, de belőle nagy pártbéli ember lett. Alapszervezeti titkár. Számba se vehettem mindenkit, mert megszólalt az elnök: Neve? Nocsak, Kelemen elfelejtette, hogy hívnak. Illendően válaszoltam. De mikor megkérdezte, hol lakom, hány éves vagyok, mi a foglalkozásom, erre már én is alaposabban megnéztem a szembenülőket.

Ahhoz a hét hold kaszálóhoz miféle úton jutottál, Krisztina? — kiáltotta el magát az elnök. Vettem — mondtam nyugodtan, minthogy igaz is volt. Nyolc éve hazudozol, de mink itt voltunk, mink tudjuk azt, hogyan szerezted. Itt most az elvtársak előtt mondd meg az igazságot. Loptad-e vagy kicsaltad, kimesterkedted a ravasz eszeddel, mert az úgy jár, mint más hétnek együtt. Hátrább toltam fejemen a kendőt, nézzenek a szemembe, nincs nekem titkolnivalóm. Ide figyelj, Kelemen — mondtam —, én nem hazudozom, nekem nem szokásom, te is, én is tudjuk, hogy azt a hét hold kaszálót Mátyustól vettem negyvenkettőben. Elég bolond voltam, hogy pénzt adtam érte, telekkönyveztettem, mert később ingyen kaptam volna meg, mint te a legelődet.

Igaz, olcsón vettem a kaszálót. Mátyus a falujából ilyen messzire nem merte elhajtani az állatait, pénzre pedig szüksége volt. Így van ez háborúban. — Az elnök a papírjai között kotorászott. Ne tagadd — mondta —, hogy csaltatok Mátyussal. A kaszálót a felszabadulás után írta a nevedre, hogy megmentsd neki, mert lent a faluban még sok földje volt. Te nemhogy fizettél; ajándékot kaptál érte. Van itt ész, Krisztina, ne bízd el magad. Bolond ez a Kelemen? Hisz mindent pontosan tud, itt élt a háború alatt, tudja, hogy a telekkönyvezés miért húzódott el: uramat behívták, frontvonalba kerültünk, menekültünk; Úristen, mennyit küszködtünk, hogy pusztán az életünket megmentsük. S most még ő követelőzik. De hogy jutott ez éppen most, vasárnap éjfélkor az eszébe?

Szóval, el akarták venni a földemet. Tudtam én, hogy az osztás óta fáj rá a foguk. De akkor még szemérmesebben győzködtek, állással kecsegtettek, csak adjam oda a

kövér füvet termő kaszálómat. Értettem már, hogy miért hívtak engem éjfélkor a néptanács elejibe.

Csúfságokkal vádoltak s én védekeztem, de hiába, mindent kimódoltak előre. Az elnököt egy érdekelte: ha vettem, honnan szereztem rá a pénzt? Mi közük hozzá? — kérdeztem. Majd megmondod máshol — fenyegetőzött a nagypofájú suszter. Megvallattak engem a régi csendőrök is, akkor is kitartottam az igazam mellett, miért félnék most, a demokráciában. Kitől szerezted a pénzt, ha vetted, ahogy állítod? Kerestem. A szemüveges elnézett, a szoba túlsó sarka felé fordította a szemüvegét. Nem mondanád meg, Krisztina, hogy mivel kerested? Kelemen most csendesesen, jóságosan beszélt. Munkával — mondtam. De milyen munkával, ha szabad kérdezni? Szolgáltam. No ne mondd, Krisztina, s a cselédkedés ilyen jól hozott a polgári-földesúri rendszerben? A hosszú szavakba mindig beleakadt szegény öreg Kelemen nyelve, akkor is nehezen dadogta ki, de utána büszkén nézett a városi vendégekre. Tizenkettedik évenkéntől a huszonhatodikig szolgáltam — mondtam —, még gyűrűt se váltottam a vőlegényemmel addig, míg a pénzt össze nem gyűjtöttem. Az én uramat ne sajnálja senki, rokonság a szemére ne vesse, hogy szegény lányt vett feleségül. De Kelemen a szavamba ordított. Hazudsz, te piszok, cselédkedéssel annyit sohase kerestél. Úriembereknél szolgáltam, megbecsültek. Felmordultak erre többen is, Kelemen vicsorgott, mint az éhes farkas, rögtön tudtam, ezt nagyon rosszul mondtam, pedig hát ilyen is akadt. Még dicséred is a kizsákmányolót, az aljas osztályellenséget, te szájtáti, szemérmetlen, kurválkodással szerezted te a pénzt, városi ribanc voltál, urak rongya, te ... te ... kullák!

Hirtelen minden vérem a fejembe szállt, tüzes karkákat láttam. Ha rám szakad a ház, ha menten szíven lönek, akkor is megfelelek. Két kézzel kapaszkodtam a kabátomba, nagyot rántottam rajta. Ha kurválkodtam — ordítottam, hogy belérebent a villany fénye —, hát kurválkodtam, mi közük hozzá, a magam testével szereztem, s felettem csak az ítélkezzék, akinek joga van rá. Kelemen csúful nevetett, s intett valamerre hátrafelé. Halljuk hát azt, akinek joga van ítélkezni — mondta kimérten,

mint egy püspök. A szemüveges összevonta mellén a kabátot, a másik idegen mintha már aludnék. S ők ketten előcsámborogtak a sötétből.

Krisztina elhallgatott. Hosszú csönd után azt mondta:

— Az ember talán el sem bírná, holtan rogya össze, ha egyszerre értené meg, mi történik vele. Idő kell hozzá, apránként lehet csak az életet elviselni.

Később hallom, valaki nőgat, nem akarok-e valamit mondani. Nem. Semmit. Tehát belátom, loptam, erkölcs-telenkedtem, ajándékba kaptam a legelőt a szolgálataimért. Egy szót se szóltam. Valaki elém tett egy papírt, írjam oda a nevemet és kész. Nem írom. Inkább hívjam a miliciát? Hívja. Börtönbe csuknak, Krisztina. Csukjanak. Egyszerre mind beszélni kezdtek, összevissza hadonásztak, én meg csak álltam az asztalhoz támaszkodva, mert nagyon elfáradtam. Néztam a kiabáló szájakat, egyenként belenéztem mindenikbe, mintha csak most ismerném fel őket; láttam, már láttam ilyen magából kikelt ábrázattal Kelemen, a susztert is, a bérelszámolót is, láttam valahol, de hol, mikor? Ordítottak akkor is — de mit? Megemeltem a kezem. Az elnök hátrahőkölt. S ahogy a kezemet megláttam, minden eszembe jutott.

Most én beszélek — mondtam, s egyszerre csend lett. Ti neveztek engem tolvajnak? Az idegen elvtársakat nem ismerem, de rólatok sokat tudok. Miről is jutott eszembe, éppen most, hogy itt, ehelyt, kiraboltátok a zsidó boltost. El akartak hallgattatni, de a szemüveges közbeszólt: Hagyják beszélni. Emlékeztek rá ti is, nem régen történt, amikor a csendőrök elvitték Bubi urat meg az egész családját. Ti nekiestetek a háznak, boltnak, s mindenünnen, még a pincéből, padlásról is két óra alatt elhordtatok mindent. Most is látlak. Kelemen, beléizzadsz, úgy vesződsz a nagytükörrrel, nem fér be a konyhád ajtaján. Nem nagytükröknek építették. Dühödben belerúgtál, úgy szikrázott minden darabja, mintha ezer nap sütné. Emlékszel-e, suszter elvtárs, kosárszám cipeltétek a feleséggel a drága ágyneműt, végre te is hímzett párnán akartál aludni. Folyt a bor, pálinka, lisztben, cukorban táncoltatok, még a falu bolondja is ezüst gyertyatartóval a hóna alatt járta.

Lett olyan csend, mint a sírban. Máté, a zabigyerek, felállt, kiment. Mondtak még valamit, de hogy mit, nem tudom, nem hallottam. Lesuppantam egy székre, belétemkeztem a hárászkendőmbé. Azt se tudom, meddig ülhettem így, mire felnéztem, senki sem volt a szobában. Vártam, hogy utánam jöjjenek. Gondolatom se volt, érzés se a szívemben. Csak vártam. Idő múltán gondoltam, mégis kinézek a folyosóra, biztos az ajtó előtt vár rám a milicista. Miért várakozthatnám abban a nagy hidegben, készen vagyok. Csendesken megnyitám az ajtót, csak résnyre, s kipillanték. Senki. Szürkül már a sötétség, könnyebb lesz a járás. A folyosóról az erkély felé léptem, s lám az erkély sarkában áll valaki. Közel a korláthoz, fogja az égetőhideg vasat, és bámul le a térre. Engem őriz. Akkor hát én is megállok... Ő se mozdul. Mehetünk — mondtam. Megemelte kicsit a fejét, de nem nézett rám. Máig azt hittem — mondta füstös, rekedt hangon —, hogy nem raboltam, tisztakezű ember vagyok. Máté volt, a fiam barátja. Krisztina néni, mondja, látta-é azt is, hogy a pinceajtóról én vertem le a lakatot? Láttam, fiam. S miért nem mondta meg? Gyermek voltál még. De ő úgy folytatta, mintha nem is hallotta volna az én szavamat. Látta-é, hogy elsőre nem bírtam leverni, marha nagy lakat volt, hármásával vettem a lépcsőt, ki az udvarra, kaptam egy löcsöt, vissza, s addig vertem az ajtót, míg lakattal együtt beszakadt. Én elől, utánam a nép. Hát akkor ki indította el az egészet? Ki a bűnös? Ahogy én emlékszem, Máté, te nem raboltál. Hiába — rázta a fejét —, hiába.

Néztem Mátét, közelebről néztem fel az arcába, istenem, milyen nehéz sorsa volt, s milyen ügyes fiú lett belőle. A szeme hasonlít az enyiméhez, mint az övé volt, régen, gyerekkorában. Mit tegyek, Krisztina néni? Semmit, fiam, most már ne tégy semmit. Ti visszavettétek a magatokét, úgy gondoltátok, ha gondolkoztatok, hogy igazságot tesztek a földön. Vállamra borult, s én megsimogattam a fejét. Azután szelíden, hogy meg ne bántsam, arra kértem, hívná már azt a hatósági személyt, mert kegyetlenül csíp a hideg. Menjen nyugodtan haza,

Krisztina néni — mondta Máté, s motyogott valamit hozzá, de hogy mit, nem értettem. Elindultam lefelé a lépcsőn, ő ott maradt a korlátnak dőlve, s felbámult a csillagokra.

Hajnalodott, mikor a kapun kiléptem. Ilyenkor legharapósabb a fagy, mielőtt az ég alja meghasad, s a világgossággal együtt enyhület száll a világra. Ebben a nehéz órában elgondolám, hogy így, amint vagyok, nekivágok a hegyeknek, megyék, megyék, ameddig látok, aztán valahol messze, borókabokrok tövében lefekszem, kinyújtózom szépen a havon, mert erősen kívántam a halált.

Kerek faggyutócsa közepén utolsókat lobbant a gyertya lángja. Kihűlt a konyha, elfeketedett a kemenceajtó. Krisztina arca ólomszürkén derengett a homályban. Lassan a sajtár után nyúlt, az istállóba indult, hogy megfejje a teheneket.

19

A német megszállás a telepen belül is megváltoztatta a tulajdonviszonyokat. A harmincas évek elején, a gazdasági világválság idején drámai erővel jelentkező depresszió rövid és átmeneti enyhülés után állandósult, majd a háború utolsó éveiben Komandó a bomlás mélypontjára jutott. Míg csökkent kapacitással ugyan, de még dolgozott az üzem, míg dohogtak a gépek és dudált a gyár, addig a szokott hétköznapi életritmus valamilyen fenntartotta és összetartotta a munkásságot. Negyvenháromban azonban újra felosztották Komandót. A telepet kettészelő Baszka patak innenső része, tehát maga az ipartelep egy hosszúlejárátú szerződés értelmében a Groedel család magántulajdona volt és az is maradt egészen a szerződés lejártáig, míg a patakon túli terület teljes egészében a holding társaság vagyonát képezte. A bükkfeldolgozó gyárat, melynek új felszerelése értéket képviselt, a vállalat már korábban lebontatta, a gépeket becsomagolták és elszállították valahova a Mátra tövébe. A régi gyárhoz azonban nem nyúlhattak, mert az a szerződés értelmében visszaszáll majd az államra, ezért ide-

ig-óraig ugyan, de járaták a gépeket. A holding társaság, a frontok alakulását látva, igencsak igyekezett túladni a maga területén, a két patak, a Baszka és Toplica közötti tekintélyes földszávon. Tudomásom szerint hárman vásároltak itt viszonylag igen olcsó telkeket: Apor báró, a kézdívasárhelyi Nagy Imréné és a Sinkovits család egyik tagja. Az egész telepre vonatkozóan pedig közösen a következő tervet dolgozták ki: a lebontott új gyár helyén és környékén katonai repülőteret létesít a magyar állam, a régi gyárat és az apró faházakat immár nem Groedelék, hanem ugyancsak az állam lebontatja, majd az újabb tulajdonosokkal együtt az egész területet üdülőteleppé alakítják át, szanatóriumot, villákat emelnek, sőt egy konzervgyárat is létesítenek az erdei gyümölcsök, az irtásban gazdagon termő málna, áfonya, fekete-szeder feldolgozására.

A háború vége felé, különösebb hadtudományi jártasság nélkül is, mindenki látta és tudta, hogy az átalakítást célzó tervek — illúziók, sőt már azt is sejtették, hogy a nagy osztozkodás füstbe megy, csak arra az egyre nem gondoltak a tulajdonosok, hogy mi lesz a munkásokkal. Sorsukon önmaguk töprengtek, fáradt, fatalista belenyugvással, önmaguknál nagyobb erők szorításában. Majd kiforogja az idő — mondták, fontos, hogy fennmaradjanak, átvészeljék valahogy azt az időt, ami sorukat kiforogja. Hatvan család maradt a telepen, az őslakosság, akik ott születtek és ott temették el szeretteiket, akik elhatározták, hogy míg egy teremtet lélek lesz Komandón és egy falatnyi kenyér, addig nem mozdulnak. Hova, merre is mennének? Falusi gyökereik elkorhadtak, a régi szálak elszakadtak, rokonuk nincs már lent a lapályon, kitől kolduljanak tetőt a fejük fölé, munkát hol keressenek olyan nehéz időkben, frontok közé ékelődve.

Szorongó szívvel hallgatóztak: mi történt, hétköznap van s nem dudál a gyár. Megnémult. Hatvan év után csend borult a tájra, de nem a hajdani susogó, reccsenő csend, a szarvasléptű, madárfüttyös, hanem a síri némaság. Ők így is, mindenképp maradnak, új életet kezdenek a halál torkában. Létük tartalma és értelme a küz-

delem — kimondatlanul, szavak nélkül is tudták, az ősemlekezet sugallatára, hogy akár fölfelé kaptatnak, akár lefelé botorkálnak a nagy úton, meg kell küzdeniök minden lépésért.

A gyárak körüli hulladékot összegyűjtögették — négy év háború még egy csavar, egy rozsdás szeg becsét is megemelte —, kincseiket eladogatták a falusiaknak, még inkább átcsereálték élelmiszerre, a szerencsések egy malackára, kisbárányra, legelő volt bőven, kiirtott erdők helyén dúsan termett a fű. Földjeiket le sem választották, kerítést nem húztak a kertek köré, az a kis krumpli, árpa vagy zab szépen kizöldült tilalomfák nélkül is. Egy-más közt azért számon tartották, melyik darab föld kinek a „tulajdona”, kit illet meg a termése. Íratlan szabály volt: hol legelhet az én tehenem, hol a te juhod, így nem vitatkoztak, nem marakodtak, végtére egyforma keményen dolgoztak, s a szegénységük is a megszólalásig hasonlított egymáséra. Miért marakodnának, nagy a föld tenyere, s csak néhányan kapirgálják és csak annyira, hogy megteremje a mindennapi falatot.

Ötven s egynéhány esztendeje léptek ki a zsellérsorból, kinnal, bajjal, gyakran ujjaik, kezük árán munkássá cseperedtek, gépek mellett, egymásra utaltan tanulták meg becsülni egymást — nagy árat fizettek a valahova-tartozás érzéséért. És amikor erejük, önbizalmuk izmosodásával, közös munkában és közös harcban önmagukat is megtanulták becsülni, akkor hirtelen mély kútba zuhantak, nem ötven évet, de századokat szálltak alá az időben. Földet műveltek eke nélkül, pásztorok lettek nyáj nélkül. Vasdarabokból ásót, kapát kalapáltak, bocskort fűztek össze a lenyúzott állatok bőréből, fűrtak, faragtak, fontak, szöttek, berendezkedtek az önellátásra. És akinek még kevesebb jutott a földi javakból, éhen veszni azt sem engedte a természet, adott az erdő vadat, a patak halat, az vadászott és halászott, szinte az ősember módjára tengette életét a huszadik század derekán.

Találkoztam olyannal is, tizennyolc évvel később, vadonatúj bútorral berendezett otthonban, aki halk gépi-zene kísérettel így beszélt: — Erősen furcsa idők jár-

ták akkor, de van-e olyan rossz, amiben valami jó ne volna? Nehezen dolgoztunk, igaz, de azelőtt is nehezen dolgoztunk és azután is. Akkor legalább a természet szemlátomást fizetett a fáradozásunkért, kezünk nyomán naponta lemérhettük a növekedést. — Szemében ködös nosztalgiával révedt a múltba. — Tetszett nekem az a vad élet, úgy éreztem, megtértem őseimhez. Ez az érzés adott erőt. Meg aztán, akinek semmije nincs, semmitől sem fél, szabad ember.

Így éldegélt hatvan család a fennsíkon. Békében egymással, de háborúval maguk körül. Kívülről fenyegetett a veszély, egy karámba terelte a védtelen báránykákat. Háború addig is volt, évek óta tombolt, de valahol messze; ha nem akart, nem figyelt rá az ember. A bőrükön még nem érezték, bomba nem hullott a fejükre, gépfegyvertűzbe nem kerültek. S milyen az ember: ha nem muszáj, nem figyel a más bajára.

Tudásom véges, tudatlanságom határtalan. Egyebek között a haditudományhoz sem értek. Ha egyáltalában éltem is valaha a stratégia és taktika művészetével, hadmozdulatokat vagy pláne hadicselt eszeltem ki, szerény méretekben, csak magánhasználatra történt, s akkor is hamar kiderült, hogy nem az én kenyerem. Szakszerűen tehát nem indokolhatom, hogy visszavonulásra miért oly alkalmas terep Komandó és környéke. Nyilván földrajzi fekvésének „köszönheti”, hogy eddig két világháború végén áradtak át rajta a vert hadak, a győztesek viszont elkerülték.

A német hadsereg egy töredéke, gyászos futtában, éppen Komandón keresztül kereste a menekülés útját. A nagy hegyek felől jöttek, onnan, ahol napok óta dörögtek az ágyúk, a telepiek egyre közelebről hallották a becsapódó lövedékek tompán visszaverődő zaját. Brummog a vérmedve — mondták, s szorongva pillantgattak a távoli morajlás irányába. A katonák azonban máshonnan bukkantak elő, kora délelőtt, zajtalanul, mint szellemek léptek elő a fák közül, agyonhajszolt, rongyokba bugyolált emberroncok, földszínű árnyékai azoknak, akik elindultak. De a tisztjeikben még lobogott a virtus, min-

denképpen elegendő a parancsolgatáshoz, fenyegetőzéshez, s ha megharagszanak, a pusztításhoz is. A telepiek tudták, hogy a gépeket meg kell menteniök, gőzgép nélkül többé soha nem indulhat meg a gyár, a házaikat is meg kell menteni, különben tető nélkül maradnak télire. De mit tegyenek? A legöregebbek tanácsára gyorsan leszúrtak néhány birkát, fűszeres tokánnal torkig lakatták az éhes katonákat, ami kisüsti pálinkájuk volt, mind beléjük töltötték, s míg a lakmározás folyt, befűtötték az öreg 15-öst, egyetlen megmaradt mozdonyukat, és a telehasú, álmos németeket, mielőtt még magukhoz térnének, feltuszkolták a platókocsikra. Igaz, nem tiltakoztak az erőszak ellen, inkább örültek, hogy nem kell gyalog bukdácsolniok a hegyoldalon, nyomukban a szovjet csapatokkal.

A sikló azonban veszélyben forgott. A németek mindenképpen fel akarták robbantani, hogy elvágják az üldözők útját, s ha egyéb nem, késleltessék előnyomulásukat. Az ezredes parancsot adott a sikló aláaknázására. Bagoly József, a sikló gépésze szörnyű dilemma elé került. Megkísérelte hát a lehetetlent, aminek sikerében maga sem bízott: arra kérte a parancsnokot, hagyja rá a robbantás végrehajtását, hiszen szakszerűbben, alaposabban, mint ő, senki sem tudja azt elvégezni. Leszállítja az utolsó katonát is, felhoz még két kocsi élelmet a telepieknek, aztán elpusztítja a siklót, a 15-öst, a vagonokat. Tiszta munkát végez. A parancsnok sietett, az életét mentette, és ki tudja, talán értelmetlennek érezte már a pusztítást, tény az, hogy elfogadta az esküvel megpecsételt ígéretet.

Bagoly József így fejezte be történetét: — Azok az aknák nem a siklót, a szívemet szakították volna szét. Az apámét is, testvéreimét is, mindenkiét a telepen. Inkább hamisan esküdtem. És megmaradt a sikló, a gépházon egy karcolásnyi kár sem esett, a 15-ös, amit régebben én vezettem a Felsősiklóra, tovább dohogott más keze alatt. Megmenekültünk.

Bagoly József lett a szocialista tulajdonba vett üzem első munkásigazgatója.

Hősöm — Komandó. Térképeken a legkisebb falunál is apróbb pontocska. De a tér legparányibb részének is óriási lehet a kiterjedése, ha számtalan oldalát, síkját s egymást metsző felületeit mind számba szeretnénk venni, hogy mint a remekbe csiszolt gyémánt, törje, bontsa, sűrítse, oldja a fényt. Erőm nem elegendő a feladathoz, életem végéig sem tudnám elmondani mindazt, ami ott történt s amit el kellene mondanom, hiszen Komandó annyiféle, ahány ember taposta földjét, ahány szempár nézett fel egére. De ezeregy éjszakát ma nem lehet végigmesélni. Nincs hozzá idő.

Komandónak, mint a végtelen (vagy véges?) tér valamennyi parányának, sajátos a története, érdeme nem óriási, dicsekedni vele nincs miért, de szégyenkezni sem kell miatta, csupán tárgyilagosan feljegyezhető, hogy tájainkon, a haladás nagy európai vonulataitól távolabb, hatalmasabbak árnyékába szorultan, tetemes késéssel ugyan, de ott a hegyek tetején létesült először faipar. Erdélyben a „Kárpátok kincsét” Komandón dolgozták fel először az ember javára és az ember ellen. A telep történelmi szerepe mellett érdekelhet-e valakit szubjektív szerepe is? Amit nekem jelentett és jelent: hogy szememben ő a világegyetem középpontja, alfája és omegája.

Régmúlt években, mikor azt hittem, utoljára látom már csak az erdők csonkjáival koszorúzott, megrabolt fennsíkot, a kristálytisza, fenyődeszka illatát borzoló levegőben hirtelen megéreztem a halál szagát. Pedig akkor még kétnegyedes ritmusban, mint emberben a szív, lüktetett a gőzgép, transzmissziós szíjak, mint érrendszer a vért, surrogva szállították az energiát az üzem testében. A halál jegyei mégis kiütköztek a betegen. Az ég ugyanolyan kék kupolát borított a hegyek fölé, fehér báránnyelűek fodrozták, mélyítették a végtelen kékséget, halak fickándoztak a patakban, és a réten a magasra nőtt fűben sárga gólyahír, kék-rózsaszín harangvirágok hűsöltek. A természet nem fukarkodott fiatal erejével, de az ember műve előregedett. Kicsike lett, bánatosan összezsugorodott, amit valaha oly nagynak láttam, izmai, mint a haldoklónak, megpuhultak, húsa leapadt, s a száraz, sárga bőrön át

kirajzolódott a csontváz. Félelem és fájdalom szorította el a szívemet, mert az ember gyermeki önámítással oly nagyon kívánja, hogy minden, amit szeret, és mindenki, akit szeret, később haljon meg, mint ő maga, kövesse, ha követnie kell, de ne előzze meg őt. Adjon neki kegyelmi időt a halál.

És akkor, ott, barnára aszalódott, töpörödött kis szülőházam előtt, emlékezetemben a hajdani palota képével, lassan mélységes mély tenger fenekére merült bennem és körülöttem a múlt. A jó és a rossz, a fekete és a fehér. Eltűntek a fagymarta, az idő sebeivel borított házfalak, a düledező kerítések, a három deszkából eszkábált, lyukakkal tátongó járda, földbe süllyedt az éjig érő kémény, elporladtak az ásatag masinák, még a tizenötös gögös sípja is elnémult. Birodalmát fenséges nyugalommal, jogos tulajdonost megillető szelíd erőszakkal birtokába vette ismét a természet.

Letarolt hegyek oldalán kihajtottak a fák, mint szökőkutak csillogó vízsugara, magasba lövelltek a fenyők, boltozatosan omlottak szét a bükk lombjai. Alattuk, az anyától biztonságában növekedtek a buksi csemeték, sárgászöld tülevelük gyöngéden megkarcolta a levegőt. A fűben narancsszínű gombák világítottak, vadzöld páfrányok tolaszkodtak, szédülten keringtek a pillangók, és virágharangból virágharangba bújt a vadméh. Két béka egymáson viháncolt, tenyeremen éreztem a gyíkok surranását, arcomon a szitakötők szárnyának selymes simogatását, nyelvemen a szamóca illatát. Rekedt kolomp bongását sodorta a szél.

Élet és halál egymásba oldódásából születhet csak ilyen fájdalmasan boldog látomás, ilyen borzongató szépség, kegyes vigasztalás kezdet és vég ellen. Amit eladdig sohasem éreztem, mert nem engedtem tudatom felszínéig hatolni — fiatalságom szertelenségében, gögijében öröknek hittem, akartam hinni hatalmamát —, ott, abban a pillanatban fölém nőtt, legyőzött a mulandóság tudata. Hogy amit *én*-nek nevezek, ma van és holnap nincs.

Pedig a gyógyírt a nagy szorongás ellen, jól emlékszem, még kamaszkoromban kidolgoztam, és szentül hittem, hogy legalábbis a magam számára örök érvénnyel megoldottam a kérdést. Vérmérsékletem teljes hevével

gyötört a halálfélelem, de én utáltam félni, megalázónak éreztem a tehetetlen vergődést, és erőnek erejével érteni akartam az érthetlent. De fegyvertelenül miként győzhessem le az iszonyatos ismeretlent? Este az ágyban fojtogatóan tekeredett rám az alaktalan sötétség, szorongattak a rémek, akkor eszeltem ki a nagy trükköt, hangosan kimondtam: „én vagyok”. A kinyilatkoztatás erejével hatott ez a legegyszerűbb tőmondat, megvilágosította elmémet, mint a fáklya fénye, és csodálatos nyugalommal töltött el. Míg kimondhatom, hogy „én vagyok”, addig semmi baj, addig élek, vagyok, s ha majd egyszer végtelen, beláthatatlan idő múltán léte mről magamnak számot adni nem tudok, ha nem leszek, arról nem is tudhatok már, a nemlét számomra nem létezik, félelmet nem okoz. Lesz akkor más, aki, mint én, helyettem kimondja az ígét, éj sötétjében, zúgó fülének hallatára, harsányan elkiáltja: „én vagyok”, és hangja diadalmasan legyőzi a halált. Naiv hitem lecsillapította félelmemet, édesdeden aludtam el, mintha anyaöl védelmezne a halál ellen.

Az örök folytatás gyermekkori hitét élesztgetve néztem szét haldokló szülőhelyemen. Ne riadozz, biztattam magam, a pusztulás is átmenet, a halál a születő új életnek ágyazza a talajt. Nézd, szertelenségében milyen csodálatosan szervezett a természet, kopár hegyoldalakra szelek és madarak szárnyán röpti el a boldog magvakat, gyilkol és újjáteremt, rombol és alkot, és az ember kitanulja, követi a parancsát. Gondold meg, hogy világ-részek, magasrendű kultúrák merültek el az évek millióinak ködében, és fogadd el, hogy ez a cseppnyi Komandó is eltűnik majd; bégető nyájak, de lehet, hogy medvék, farkasok tanyája lesz. Vagy átalakul, magaslati üdülőteleppé válik, nap felé forduló szanatóriumokkal, pihenést, gyógyulást kereső emberek öröme, vagy gyárak épülnek ott is, eper és málna levét csurgató gépek ontják a ragadós lekvárt, vagy újra kinőnek az erdők, és újra letarolják a hegyoldalakat, mit tudom én, mire készül a romboló és alkotó kedv — de olyan, amilyennek én láttam, megéltem, bizonyosan nem lesz már soha.

Komandóra nem megyek többé, még a közelébe sem, régi szerelmével ne találkozzék az ember harminc év után, bízza az érzelmes utazásokat másokra, illúziókat

ne kergessen, kímélje meg magát a csalódástól. Őrizze a múltat magába zártan és magányosan, emlékei közt bolyongva; tapogatva, mint a vak, ujja hegyével érintse meg a legszebb és a legfájdalmasabb pillanatokot, de csak óvatosan, gyöngéden, nehogy széthulljanak, mint avított selymek a napfény érintésére. Minden nagy szerelemből végül ennyi marad: önfeledten boldog és szívszorítóan fájdalmas pillanatok. Csak pillanatok. A többi, a tűzijáték, kiég, elhamvad.

A könyv szerkesztője: Némethi Rudolf
Műszaki szerkesztő: Bálint Lajos
A megjelenés éve: 1981. Alak: 54×84/16
A nyomás kezdete: 1981. VII. 6.
Papír: 63 g-os famentes
Kiadói ívek száma: 12,98
Nyomdai ívek száma: 14,75
Tizedes osztályozás nagy könyvtárak számára:
894 511—31, kis könyvtárak számára: 894 511

Tiparul executat sub comanda nr. /1981,
la Intreprinderea Poligrafică Cluj
Municipiul Cluj-Napoca
B-dul Lenin nr. 146
Republica Socialistă România

